THE

HITOPADEŚA

OF

VISHNU SARMAN,

EDITED WITH A GLOSSARY AND NOTES,

BY

LAXMAṆA YÂDAVA ASKHEDKAR, B. A.

BOMBAY:

PRINTED AT THE "INDU-PRAKAŚH" PRESS.

1872.

V C GOLE

PREFACE.

FOR a thorough and scientific study of a language, a systematic apparatus is absolutely necessary. And this necessity becomes the more patent in the study of a highly developed language like the Sanskrit where the "means and appliances" at the disposal of early students are still acknowledged to be circumscribed within narrow limits. I was therefore desirous of bringing out a critical edition of Vishṇu S′armâ's Hitopades′a; but the paucity of MSS. frustrated my plan and in publishing the following edition I was thrown on resources the most slender of their kind.

The present edition is based on Arnold's text which, in a few instances, is emended and transposed and has been subjected to revision in point of orthography sanctioned by the Pâṇiníyam. I have added a few notes, explanatory and critical, and a Glossary modelled on Professor Benfey's plan, which after a short practice, becomes easy enough for all purposes of reference.

My best thanks are due to Dr. Kielhorn for his assistance while the work was under revision.

L. Y. A.

Belgaum, 23rd December 1871.

६९५८

॥ अनुक्रमणिका ॥

प्रस्ताविका ।		१
मित्रलाभः ।		७
॥ कथा १ ॥	पान्थव्याघ्रयोः	८
॥ कथा २ ॥	मृगशृगालकाकानाम्	१७
॥ कथा ३ ॥	वृद्धजरद्गवगृध्रमार्जारयोः	१८
॥ कथा ४ ॥	हिरण्यकस्य स्ववृत्तान्ताख्यानम् ..	२९
॥ कथा ५ ॥	लुब्धजम्बुकस्य	३६
॥ कथा ६ ॥	हस्तिशृगालयोः...........	४२
सुहृद्भेदः ।		४७
॥ कथा १ ॥	कीलोत्पाटिवानरस्य........	५२
॥ कथा २ ॥	गर्दभकुक्कुरयोः.............	५२
॥ कथा ३ ॥	सिंहमार्जारयोः	६२
॥ कथा ४ ॥	गौरवगताकुट्टिन्याः	६५
॥ कथा ५ ॥	कृष्णसर्पकाकयोः	६९
॥ कथा ६ ॥	सिंहशशकयोः	७०
॥ कथा ७ ॥	टिट्टिभसमुद्रयोः	७६
विग्रहः ।		८५
॥ कथा १ ॥	वानरपक्षिणोः	८६

॥ कथा २ ॥ द्वीपिचर्मपरिच्छन्नगर्दभस्य ८७
॥ कथा ३ ॥ हस्तिशशकयोः ८९
॥ कथा ४ ॥ हंसकाकयोः ९२
॥ कथा ४ ॥ वर्तकस्य ९२
॥ कथा ५ ॥ नीलवर्णशृगालस्य ९८
॥ कथा ६ ॥ सर्वमङ्गलायाः पुत्रोपहारिवीरवरस्य.. १०५
॥ कथा ७ ॥ निष्यर्थिनापितस्य.......... १०८

संधिः । ११७

॥ कथा १ ॥ हंसकूर्मयोः ११८
॥ कथा २ ॥ मत्स्यत्रयाणाम् ११८
॥ कथा ३ ॥ बकनकुलयोः ११९
॥ कथा ४ ॥ मुनिमूषिकयोः १२१
॥ कथा ५ ॥ बककुलीरयोः १२२
॥ कथा ६ ॥ भग्नभाण्डब्राह्मणस्य १२३
॥ कथा ७ ॥ सुन्दोपसुन्ददैत्ययोः........ १२४
॥ कथा ८ ॥ धूर्तत्रयाणाम् १२९
॥ कथा ९ ॥ उष्ट्रकाकशृगालव्याघ्राणाम् १३०
॥ कथा १० ॥ मण्डूकवृद्धसर्पयोः........ १३३
॥ कथा ११ ॥ ब्राह्मणनकुलयोः १३८

CORRIGENDA.

Page.	Line.	For.	Read.
4	16	क	कु
10	20	णा	ण
14	19	न्वि	न्द्व
29	13	५	४
32	16	ड्य	ठ्य
35	3	मों	र्मे
36	11	६	५
44	33	तथा सज्जन&c.	तथासज्जन&c.
82	6	व	ब
88	1	ळ:	ळो
94	8	तपस्वी व्यञ्जन&c.	तपस्वीव्यञ्जन&c.
96	3	चित्रवर्ण राजा	चित्रवर्णराजः

3408/0075

॥ परमेश्वरो जयति ॥

॥ अथ हितोपदेशः ॥

श्रुतो हितोपदेशोयं पाटवं संस्कृतोक्तिषु ।
वाचां सर्वत्र वैचित्र्यं नीतिविद्यां ददाति च ॥ १ ॥
अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ २ ॥
सर्वद्रव्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम् ।
अहार्यत्वादनर्घ्यत्वादक्षयत्वाच्च सर्वदा ॥ ३ ॥
संयोजयति विद्यैव नीचगापि नरं सरित् ।
समुद्रमिव दुर्धर्षं नृपं भाग्यमतः परम् ॥ ४ ॥
विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम् ।
पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्मं ततः सुखम् ॥ ५ ॥
विद्या शस्त्रं च शास्त्रं च द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।
आद्या हास्याय वृद्धत्वे द्वितीयाद्रियते सदा ॥ ६ ॥
यन्नवे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत् ।
कथाच्छलेन बालानां नीतिस्तदिह कथ्यते ॥ ७ ॥
मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः संधिरेव च ।
पञ्चतन्त्रात्तथान्यस्माद्ग्रन्थादाकृष्य लिख्यते ॥ ८ ॥

अस्ति भागीरथीतीरे पाटलिपुत्रनामधेयं नगरम् । तत्र सर्वस्वामिगुणोपेतः सुदर्शनो नाम नरपतिरासीत् । स भूपतिरेकदा केनापि पठ्यमानं श्लोकद्वयं शुश्राव ।

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।
सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ ९ ॥

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥ १० ॥

इत्याकर्ण्यात्मनः पुत्राणामनधिगतशास्त्राणां नित्यमुन्मार्गगामिनां शास्त्रा-ननुष्ठानेनोद्विग्नमनाः स राजा चिन्तयामास ॥

कोर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः ।
काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुःपीडैव केवलम् ॥ ११ ॥

अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः ।
सकृद्दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदेपदे ॥ १२ ॥

किंच ।

वरं गर्भस्रावो वरमपि च नैवाभिगमनं
वरं जातप्रेतो वरमपि च कन्यैव जनिता ।
वरं बन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसति-
र्न चाविद्वान्रूपद्रविणगुणयुक्तोपि तनयः ॥ १३ ॥

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ।
परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ॥ १४ ॥

अन्यच्च ।

गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिणी सुसंभ्रमाद्यस्य ।
तेनाम्बा यदि सुतिनी वद बन्ध्या कीदृशी भवति ॥ १५ ॥

अपि च ।

दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं यशः ।
विद्यायामर्थलाभे च मातुरुच्चार एव सः ॥ १६ ॥

अपरं च ।

वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतान्यपि ।
एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणोपि च ॥ १७ ॥
पुण्यतीर्थे कृतं येन तपः क्वाप्यतिदुष्करम् ।
तस्य पुत्रो भवेद्वश्यः समृद्धो धार्मिकः सुधीः ॥ १८ ॥

तथा चोक्तम् ।

अर्थागमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
वश्यश्च पुत्रोर्थकरी च विद्या षड्जीवलोकेषु सुखानि राजन्
॥ १९ ॥

को धन्यो बहुभिः पुत्रैः कुशूलापूरणाढकैः ।
वरमेकः कुलालम्बी यत्र विश्रूयते पिता ॥ २० ॥

इदानीमेते मम पुत्रा गुणवन्तः क्रियन्ताम् ।

यतः ।

आहारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् ।
धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः
॥ २१ ॥

यतः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां यस्यैकोपि न विद्यते ।
अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ २२ ॥

यच्चोच्यते ।

आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च ।
पञ्चैतान्यपि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः ॥ २३ ॥

किंच ।

अवश्यंभाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।

नग्नत्वं नीलकण्ठस्य महाहिशयनं हरेः ॥ २४ ॥

अन्यच्च ।

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ।
इति चिन्ताविषघ्नोयमगदः किं न पीयते ॥ २५ ॥

एतत्कार्याक्षमाणां केषांचिदालस्यवचनम् ।

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ २६ ॥

तथा च ।

पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्दैवमिति कथ्यते ।
तस्मात्पुरुषकारेण यत्नं कुर्यादतन्द्रितः ॥ २७ ॥

अन्यच्च ।

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोत्र दोषः ॥ २८ ॥
यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।
एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ २९ ॥

अपरं च ।

काकतालीयवत्प्राप्तं दृष्ट्वापि निधिमग्रतः ।
न स्वयं दैवमादत्ते पुरुषार्थमपेक्षते ॥ ३० ॥
उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ ३१ ॥

तथा चोक्तम् ।

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥ ३२ ॥

रूपयौवनसंपन्ना विशालकुलसंभवाः ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ ३३ ॥

अपरं च ।

पुस्तकेषु च नाधीतं नाधीतं गुरुसंनिधौ ।
न शोभते सभामध्ये जारगर्भा इव स्त्रियः ॥ ३४ ॥

एतच्चिन्तयित्वा स राजा पण्डितसभां कारितवान् । राजोवाच । भो भोः पण्डिताः श्रूयतां मम वचनम् । अस्ति कश्चिदेवंभूतो विद्वान्यो मम पुत्राणां नित्यमुन्मार्गगामिनामनधिगतशास्त्राणामिदानीं नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्म कारयितुं समर्थः ।

यतः ।

काचः काञ्चनसंसर्गाद्धत्ते मारकतीर्द्युतीः ।
तथा सत्संनिधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम् ॥ ३५ ॥

उक्तं च ।

हीयते हि मतिस्तात हीनैः सह समागमात् ।
समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥ ३६ ॥

अत्रान्तरे विष्णुशर्मनामा पण्डितः सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञो बृहस्पतिरिवाब्रवीत् । देव महाकुलसंभूता एते राजपुत्राः । तन्मया नीतिं ग्राहयितुं शक्यन्ते ।

यतः ।

नाद्रव्ये निहिता काचित्क्रिया फलवती भवेत् ।
न व्यापारशतेनापि शुकवत्पाठ्यते बकः ॥ ३७ ॥

अन्यच्च ।

अस्मिंस्तु निर्गुणं गोत्रे नापत्यमुपजायते ।
आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः ॥ ३८ ॥

अतोहं षण्मासाभ्यन्तरे तव पुत्रान्नीतिशास्त्राभिज्ञान्करिष्यामि । राजा सविनयं पुनरुवाच ।

कीटोपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः ।
अश्मापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥ ३९ ॥

अन्यच्च ।

यथोदयगिरौ द्रव्यं संनिकर्षेण दीप्यते ।
तथा सत्संनिधानेन हीनवर्णोपि दीप्यते ॥ ४० ॥

तदेतेषामस्मत्पुत्राणां नीतिशास्त्रोपदेशाय भवन्तः प्रमाणमित्युक्त्वा तस्य विष्णुशर्मणो बहुमानपुरःसरं पुत्रान्समर्पितवान् ॥

अथ प्रासादपृष्ठे सुखोपविष्टानां राजपुत्राणां पुरस्तात्प्रस्तावक्रमेण स पण्डितोब्रवीत् ।

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ ४१ ॥

तद्भवतां विनोदाय काककूर्मादीनां विचित्रां कथां कथयामि । राजपुत्रैरुक्तम् । कथ्यताम् । विष्णुशर्मोवाच । यूयं शृणुत । संप्रति मित्रलाभः प्रस्तूयते यस्यायमाद्यः श्लोकः ॥

॥ इति प्रस्ताविका ॥

असाधना वित्तहीना बुद्धिमन्तः सुहृत्तमाः ।
साधयन्त्याशु कार्याणि काककूर्ममृगाखुवत् ॥ १ ॥

राजपुत्रा ऊचुः । कथमेतत् । विष्णुशर्मा कथयति ॥

अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः । तत्र नानादिग्देशादागत्य रात्रौ पक्षिणो निवसन्ति । अथ कदाचिदवसन्नायां रात्रावस्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति कुमुदिनीनायके चन्द्रमसि लघुपतनकनामा वायसः प्रबुद्धो द्वितीयं कृतान्तमिवाटन्तं व्याधमपश्यत् । तमवलोक्याचिन्तयत् । अद्य प्रातरेवानिष्टदर्शनं जातम् । न जाने किमनभिमतं दर्शयिष्यति । इत्युक्त्वा तदनुसरणक्रमेण व्याकुलश्चलितः ।

यतः ।

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसेदिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २ ॥

अन्यच्च । विषयिणामिदमवश्यं कर्तव्यम् ।

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।
मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति ॥ ३ ॥

अथ तेन व्याधेन तण्डुलकणान्विकीर्य जालं विस्तीर्णम् । स्वयं च प्रच्छन्नो भूत्वा स्थितः । अस्मिन्नेव काले चित्रग्रीवनामा कपोतराजः सपरिवारो वियति विसर्पंस्तांस्तण्डुलकणानवलोकयामास । ततः कपोतराजस्तण्डुलकणलुब्धान्कपोतान्प्रत्याह । कुतोत्र निर्जनवने तण्डुलकणानां संभवः । तन्निरूप्यतां तावत् । भद्रमिदं न पश्यामि । प्रायेणानेन तण्डुलकणलोभेनास्माभिरपि तथा भवितव्यम् ।

कङ्कणस्य तु लोभेन मग्नः पङ्के सुदुस्तरे ।

वृद्धव्याघ्रेण संप्राप्तः पथिकः स मृतो यथा ॥ ४ ॥

कपोता ऊचुः । कथमेतत् । सोब्रवीत् ॥

॥ कथा १ ॥

अहमेकदा दक्षिणारण्ये चरन्नपश्यम् । एको वृद्धो व्याघ्रः स्नातः कुशहस्तः सरस्तीरे ब्रूते । भोभोः पान्थ इदं सुवर्णकङ्कणं गृह्यताम् । ततो लोभाकृष्टेन केनचित्पान्थेनावलोचितम् । भाग्येनैतत्संभवति । किंत्वस्मिन्नात्मसंदेहे प्रवृत्तिर्न विधेया ।

यतः ।

अनिष्टादिष्टलाभेपि न गतिर्जायते शुभा ।
यत्रास्ते विषसंसर्गोमृतं तदपि मृत्यवे ॥ ५ ॥

किंतु सर्वत्रार्थार्जने प्रवृत्तिः ससंदेहैव । तथा चोक्तम् ।

न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ ६ ॥

तन्निरूपयामि तावत् । प्रकाशं ब्रूते । कुत्र तव कङ्कणम् । व्याघ्रो हस्तं प्रसार्य दर्शयति । पान्थोवदत् । कथं मारात्मके त्वयि विश्वासः । व्याघ्र उवाच । शृणु रे पान्थ ।

प्रागेव यौवनदशायामतिदुर्वृत्तोस्मि । अनेकगोमानुषाणां वधान्मे पुत्रा मृता दाराश्च । वंशहीनश्चाहम् । ततः केनचिद्धार्मिकेणाहमादिष्टः । दानधर्मादिकमाचरतु भवान् । तदुपदेशादिदानीमहं स्नानशीलो दाता वृद्धो गलितनखदन्तो न कथं विश्वासभूमिः ।

यतः ।

इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।
अलोभ इति मार्गोयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७ ॥

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते ।
उत्तरस्तु चतुर्वर्गो महात्मन्येव तिष्ठति ॥ ८ ॥

मम चैतावाँल्लोभविरहो येन स्वहस्तगतमपि सुवर्णकङ्कणं यस्मैकस्मैचिद्दातुमिच्छामि । तथापि व्याघ्रो मानुषं खादतीति लोकापवादो दुर्निवारः । यतः ।

गतानुगतिको लोकः कुट्टिनीमुपदेशिनीम् ।
प्रमाणयति नो धर्मे यथा गोघ्नमपि द्विजम् ॥ ९ ॥

मया च धर्मशास्त्राण्यधीतानि । शृणु ।

प्राणा यथात्मनोभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ॥ १० ॥

अपरं च ।

प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥ ११ ॥

अन्यच्च ।

मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ठवत् ।
आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥ १२ ॥

त्वं चातीव दुर्गतस्तत्तेन तुभ्यं दातुं सयत्नोहम् । तथा चोक्तम् ।

दरिद्रान्भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम् ।
व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधैः ॥ १३ ॥

अन्यच्च ।

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं विदुः ॥ १४ ॥

तदत्र सरसि स्नात्वा सुवर्णकङ्कणं गृहाण । ततो यावदसौ तद्वचःप्रतीतो लोभात्सरसि स्नातुं प्रविशति तावन्महापङ्के निमग्नः पलायितुमक्षमः । तं पङ्के पतितं दृष्ट्वा व्याघ्रोवदत् । अहह महापङ्के पतितोसि अतस्त्वामहमुत्थापयामि । इत्युक्त्वा शनैःशनैरुपगत्य तेन व्याघ्रेण धृतः स पान्थोचिन्तयत् ।

न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं
न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः ।
स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते
यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥ १५ ॥

किंच ।

अवशेन्द्रियचित्तानां हस्तिस्नानमिव क्रिया ।
दुर्भगाभरणप्रायो ज्ञानं भारः क्रियां विना ॥ १६ ॥

तन्मया भद्रं न कृतं यदत्र मारात्मके विश्वासः कृतः ।

तथा चोक्तम् ।

शृङ्गिणां च नदीनां च नखिनां शस्त्रपाणिनाम् ।
विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ १७ ॥

अपरं च

सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः ।
अतीत्य हि गुणान्सर्वान्स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ॥ १८ ॥

अन्यच्च ।

स हि गगनविहारी कल्मषध्वंसकारी
दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी ।
विधुरपि विधियोगाद्ग्रस्यते राहुणासौ

लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः ॥ १९ ॥

इति चिन्तयन्नसौ व्याघ्रेण व्यापादितः खादितश्च । अतोहं ब्रवीमि कङ्कणस्य तु लोभेनेत्यादि । अतः सर्वथाविचारितं कर्म न कर्तव्यमिति ।

यतः ।

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः
सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।
सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतं
सुदीर्घकालेपि न याति विक्रियाम् ॥ २० ॥

एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित्कपोतः सदर्पमाह । आः किमेवमुच्यते ।

वृद्धस्य वचनं ग्राह्यमापत्काले ह्युपस्थिते ।
सर्वत्रैवं विचारेण भोजनेप्यप्रवर्तनम् ॥ २१ ॥

यतः

शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तमन्नं पानं च भूतले ।
प्रवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा ॥ २२ ॥

तथा चोक्तम् ।

ईर्ष्यी घृणी त्वसंतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।
परभाग्योपजीवी च षडेते दुःखभागिनः ॥ २३ ॥

एतच्छ्रुत्वा सर्वे कपोतास्तत्रोपविष्टाः ॥

यतः ।

सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्तो बहुश्रुताः ।
छेत्तारः संशयानां च क्लिश्यन्ते लोभमोहिताः ॥ २४ ॥

अन्यच्च ।

लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते ।
लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥ २५ ॥

अनन्तरं सर्वे जालनिबद्धा बभूवुः । ततो यस्य वचनात्तत्रावलम्बितास्तं सर्वे तिरस्कुर्वन्ति स्म ।

यतः ।

न गणस्याग्रतो गच्छेत्सिद्धे कार्ये समं फलम् ।
यदि कार्यविपत्तिः स्यान्मुखरस्तत्र हन्यते ॥ २६ ॥

तथा चोक्तम् ।

आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।
तज्जयः संपदां मार्गो येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥ २७ ॥

तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा चित्रग्रीव उवाच । नायमस्य दोषः ।

यतः ।

आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् ।
मातृजङ्घा हि वत्सस्य स्तम्भीभवति बन्धने ॥ २८ ॥

अन्यच्च ।

स बन्धुर्यो विपन्नानामापदुद्धरणे क्षमः ।
न तु भीतपरित्राणवस्तूपालम्भपण्डितः ॥ २९ ॥

विपत्काले विस्मय एव कापुरुषलक्षणम् । तदत्र धैर्यमवलम्ब्य प्रतीकारश्चिन्त्यताम् ।

यतः ।

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ३० ॥
संपदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे च धीरत्वम् ।
तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥ ३१ ॥

अन्यच्च ।

षड्दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ३२ ॥

इदानीमप्येवं क्रियताम् । सर्वैरेकचित्तीभूय जालमादायोड्डीयताम् । यतः ।

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।
तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥ ३३ ॥
संहतिः श्रेयसी पुंसां स्वकुलैरल्पकैरपि ।
तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥ ३४ ॥

इति विचिन्त्य पक्षिणः सर्वे जालमादायोत्पतिताः । अनन्तरं स व्याधः सुदूराज्जालापहारकांस्तानवलोक्य पश्चाद्धावितोऽचिन्तयत् ।

संहतास्तु हरन्तीमे जालं मम विहंगमाः ।
यदा तु निपतिष्यन्ति वशमेष्यन्ति मे तदा ॥ ३५ ॥

ततस्तेषु चक्षुर्विषयातिक्रान्तेषु पक्षिषु स व्याधो निवृत्तः । अथ लुब्धकं निवृत्तं दृष्ट्वा कपोता ऊचुः । किमिदानीं कर्तुमुचितम् । चित्रग्रीव उवाच ।

माता मित्रं पिता चेति स्वभावात्त्रितयं हितम् ।
कार्यकारणतश्चान्ये भवन्ति हितबुद्धयः ॥ ३६ ॥

तदस्माकं मित्रं हिरण्यको नाम मूषकराजो गण्डकीतीरे चित्रवने

निवसति । सोऽस्माकं पाशांश्छेत्स्यति । इत्यालोच्य सर्वे हिरण्यकविवरसमीपं गताः । हिरण्यकश्च सर्वदापायशङ्कया शतद्वारं विवरं कृत्वा निवसति । ततो हिरण्यकः कपोतावपातभयाच्चकितस्तूष्णीं स्थितः । चित्रग्रीव उवाच । सखे हिरण्यक कथमस्मान्न संभाषसे । ततो हिरण्यकस्तद्वचनं प्रत्यभिज्ञाय ससंभ्रमं बहिर्निःसृत्याब्रवीत् । आः पुण्यवानस्मि । प्रियसुहृन्मे चित्रग्रीवः समायातः ।

यस्य मित्रेण संभाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः ।
यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥ ३७ ॥

अथ पाशबद्धांश्चैतान्दृष्ट्वा सविस्मयः क्षणं स्थित्वोवाच । सखे किमेतत् । चित्रग्रीव उवाच । सखेऽस्माकं प्राक्तनजन्मकर्मणः फलमेतत् ।

यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च
यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकर्म ।
तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तच्च
तावच्च तत्र च विधातृवशादुपैति ॥ ३८ ॥
रोगशोकपरीतापबन्धनव्यसनानि च ।
आत्मापराधवृक्षाणां फलान्येतानि देहिनाम् ॥ ३९ ॥

मूषकश्चित्रग्रीवस्य बन्धनं छेत्तुं सत्वरमुपसर्पति । चित्रग्रीव उवाच । मित्र मैवं कुरु । किंत्वस्मदाश्रितानामेषां तावत्पाशांश्छिन्धि । तदा मम पाशं पश्चाच्छेत्स्यसि । हिरण्यकोऽप्याह । अहमल्पशक्तिर्दन्ताश्च मे कोमलास्तदेतेषां पाशांश्छेत्तुं कथं समर्थः । तद्यावन्मे दन्ता न त्रुट्यन्ति तावत्तव पाशं छिनद्मि । अनन्तरमप्येषां बन्धनं यावच्छक्यं छेत्स्यामि । चित्रग्रीव उवाच । अस्त्वेवम् । तथापि यथाशक्ति बन्धनमे-

तेषां खण्डय। हिरण्यकेनोक्तम्। आत्मपरित्यागेन यदाश्रितानां परिरक्षणं तन्न नीतिविदां संमतम्।

यतः।

आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ ४० ॥

अन्यच्च।

धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिहेतवः।
तन्निघ्नता किं न हतं रक्षता किं न रक्षितम् ॥ ४१ ॥

चित्रग्रीव उवाच। सखे नीतिस्तावदीदृश्येव। किंत्वहमस्मदाश्रितानां दुःखं सोढुं सर्वथासमर्थस्तेनेदं ब्रवीमि।

यतः।

धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत्।
तन्निमित्तो वरं त्यागो विनाशे नियते सति ॥ ४२ ॥

अयमपरश्चासाधारणो हेतुः।

जातिद्रव्यबलानां च साम्यमेषां मया सह।
मत्प्रभुत्वफलं ब्रूहि कदा किं तद्भविष्यति ॥ ४३ ॥

अन्यच्च।

विना वर्तनमेवैते न त्यजन्ति ममान्तिकम्।
तन्मे प्राणव्ययेनापि जीवयैतान्ममाश्रितान् ॥ ४४ ॥

किंच।

मांसमूत्रपुरीषास्थिनिर्मिते च कलेवरे।
विनश्वरे विहायास्थां यशः पालय मित्र मे ॥ ४५ ॥

पश्य।

यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना ।
यशः कायेन लभ्येत तदा लब्धं भवेन्न किम् ॥ ४६ ॥

यतः ।

शरीरस्य गुणानां च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।
शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ॥ ४७ ॥

इत्याकर्ण्य हिरण्यकः प्रहृष्टमनाः पुलकितः सन्नब्रवीत् । साधु मित्र साधु । अनेनाश्रितवात्सल्येन त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं त्वयि युज्यते । एवमुक्त्वा तेन सर्वेषां बन्धनानि च्छिन्नानि । ततो हिरण्यकः सर्वान्सादरं संपूज्याह । सखे चित्रग्रीव सर्वथात्र जालबन्धनविधौ दोषमाशङ्क्यात्मन्यवज्ञा न कर्तव्या ।

यतः ।

योधिकाद्योजनशतात्पश्यतीहामिषं खगः ।
स एव प्राप्तकालस्तु पाशबन्धं न पश्यति ॥ ४८ ॥

अपरं च ।

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं
गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनम् ।
मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ ४९ ॥

अन्यच्च ।

व्योमैकान्तविहारिणोपि विहगाः संप्राप्नुवन्त्यापदं
बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलान्मत्स्याः समुद्रादपि ।
दुर्णीतं किमिहास्ति किं सुचरितं कः स्थानलाभे गुणः
कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ ५० ॥

V C GOLE

श्वासमुत्पाद्यास्य समीपमुपगच्छामि । इत्यालोच्योपसृत्याब्रवीत् । आर्य त्वामभिवन्दे । गृध्रोवदत् । कस्त्वम् । सोवदत् । मार्जारोहम् । गृध्रो ब्रूते । दूरमपसर । न चेद्धन्तव्योसि मया । मार्जारोवदत् । श्रूयतां तावदस्मद्वचनम् । [illegible] यद्यहं वध्यस्तदा हन्तव्यः ।

यतः ।

जातिमात्रेण किं कश्चिद्धन्यते पूज्यते क्वचित् ।
व्यवहारं परिज्ञाय वध्यः पूज्योथवा भवेत् ॥ ५६ ॥

गृध्रो ब्रूते । ब्रूहि किमर्थमागतोसि । सोवदत् । अहमत्र गङ्गातीरे नित्यस्नायी निरामिषाशी ब्रह्मचारी चान्द्रायणव्रतमाचरंस्तिष्ठामि । यूयं धर्मज्ञानरता विश्वासभूमय इति पक्षिणः सर्वे सर्वदा ममाग्रे प्रस्तुवन्ति । अतो भवद्भ्यो विद्यावयोवृद्धेभ्यो धर्मं श्रोतुमिहागतः । भवन्तश्चैतादृशा धर्मज्ञा यन्मामतिथिं हन्तुमुद्यताः । गृहस्थधर्मश्चैषः ।

अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।
छेत्तुमप्यागताच्छायां नोपसंहरति द्रुमः ॥ ५७ ॥

यदि वा धनं नास्ति तदा प्रीतिवचसाप्यतिथिः पूज्यत एव । यतः ।

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ५८ ॥

अपरं च ।

निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।
न हि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चाण्डालवेश्मनि ॥ ५९ ॥

अन्यच्च ।

गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥ ६० ॥

अन्यच्च ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।
स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ ६१ ॥

अन्यच्च ।

उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोपि गृहमागतः ।
पूजनीयो यथायोग्यं सर्वदेवमयोतिथिः ॥ ६२ ॥

गृध्रोवदत् । मार्जारो हि मांसरुचिः । पक्षिशावकाश्चात्र निवसन्ति । तेनाहमेवं ब्रवीमि । तच्छ्रुत्वा मार्जारो भूमिं स्पृष्ट्वा कर्णौ स्पृशति कृष्ण कृष्ण ब्रूते च । मया धर्मशास्त्रं च श्रुत्वा वीतरागेणेदं दुष्करं व्रतं चान्द्रायणमध्यवसितम् । यतः परस्परविवदमानानामपि धर्मशास्त्राणामहिंसा परमो धर्म इत्यत्रैकमत्यम् ।

यतः।

सर्वहिंसानिवृत्ता ये नराः सर्वसहाश्च ये ।
सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ६३ ॥

अन्यच्च ।

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥ ६४ ॥

किंच ।

योत्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।
एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ ६५ ॥

अपि च ।

मर्तव्यमिति यद्दुःखं पुरुषस्योपजायते ।
शक्यते नानुमानेन परेण परिवर्णितुम् ॥ ६६ ॥

शृणु पुनः ।

स्वच्छन्दवनजातेन शाकेनापि प्रपूर्यते ।
अस्य दग्धोदरस्यार्थे कः कुर्यात्पातकं महत् ॥ ६७ ॥

एवं विश्वास्य स मार्जारस्तरुकोटरे स्थितः । ततो दिनेषु गच्छत्सु पक्षिशावकानाक्रम्य कोटरमानीय प्रत्यहं खादति । येषामपत्यानि खादितानि तैः शोकार्तैर्विलपद्भिरितस्ततो जिज्ञासा समारब्धा । तत्परिज्ञाय स मार्जारः कोटरान्निःसृत्य बहिः पलायितः । पश्चात्पक्षिभिरितस्ततो निरूपयद्भिस्तत्र तरुकोटरे शावकास्थीनि प्राप्तानि । अनन्तरमनेन जरद्गवेनास्माकं शावकाः खादिता इति सर्वैः पक्षिभिर्निश्चित्य गृध्रो व्यापादितः । अतोहं ब्रवीमि अज्ञातकुलशीलस्येत्यादि । इत्याकर्ण्य स जम्बुकः सकोपमाह । मृगस्य प्रथमदर्शनदिने भवानप्यज्ञातकुलशील एव । तत्कथं भवता सहैतस्य स्नेहानुवृत्तिरुत्तरोत्तरं वर्धते ।

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोपि द्रुमायते ॥ ६८ ॥

अन्यच्च ।

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ६९ ॥

यथायं मृगो मम बन्धुस्तथा भवानपि । मृगोब्रवीत् । किमनेनोत्तरेण । सर्वैरेकत्र विश्रम्भालापैः सुखिभिः स्थीयताम् ।

यतः ।

न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः ।
व्यवहारेण मित्राणि जायन्ते रिपवस्तथा ॥ ७० ॥

काकेनोक्तमेवमस्तु । अथ प्रातः सर्वे यथाभिमतं देशं गताः । एकदा

निभृतं शृगालो ब्रूते । सखे अस्मिन्वनैकदेशे शस्यपूर्णक्षेत्रमस्ति । तदहं त्वां नीत्वा दर्शयिष्यामि । तथा कृते सति मृगः प्रत्यहं तत्र गत्वा शस्यं खादति । अथ क्षेत्रपतिना क्षेत्रं दृष्ट्वा पाशो योजितः । अनन्तरं पुनरागतो मृगः पाशैर्बद्धोचिन्तयत् । कोमामितः कालपाशादिव व्याधपाशात्त्रातुं समर्थो मित्रादन्यः । अनन्तरं जम्बुकस्तत्रागत्योपस्थितोचिन्तयत् । तावदस्माकं कपटप्रबन्धेन मनोरथसिद्धिर्जाता । एतस्योत्कृत्यमानस्य मांसासृग्लिप्तान्यस्थीनि मयावश्यं प्राप्तव्यानि । तानि बाहुल्येन भोजनानि भविष्यन्ति । मृगस्तं दृष्ट्वोल्लसितो ब्रूते । सखे छिन्धि तावन्मम बन्धनम् । सत्वरं त्रायस्व माम् ।

यतः ।

आपत्सु मित्रं जानीयाद्युद्धे शूरमृणे शुचिम् ।
भार्यां क्षीणेषु वित्तेषु व्यसनेषु च बान्धवान् ॥ ७१ ॥

अपरं च ।

उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥ ७२ ॥

जम्बुकः पाशं विलोक्य मुहुरचिन्तयत् । दृढस्तावदयं बन्धः । ब्रूते च। सखे स्नायुनिर्मितपाशास्तदद्य भट्टारकवारे कथमेतान्दन्तैः स्पृशामि । मित्र यदि चित्ते नान्यथा मन्यसे तदा प्रभाते यत्त्वया वक्तव्यं तत्कर्तव्यमिति ॥

अनन्तरं स काकः प्रदोषकाले मृगमनागतमवलोक्य इतस्ततोन्विष्य तथाविधं दृष्ट्वोवाच । सखे किमेतत् । मृगेणोक्तम् । अवधीरितसुहृद्वाक्यस्य फलमेतत् ।

तथा चोक्तम् ।

सुहृदां हितकामानां यः शृणोति न भाषितम् ।
विपत्संनिहिता तस्य स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ७३ ॥

काको ब्रूते । स वञ्चकः क्वास्ते । मृगेणोक्तम् । मन्मांसार्थी तिष्ठत्यत्रैव । काको ब्रूते । उक्तमेव मया पूर्वम् ।

अपराधो न मेऽस्तीति नैतद्विश्वासकारणम् ।
विद्यते हि नृशंसेभ्यो भयं गुणवतामपि ॥ ७४ ॥

दीपनिर्वाणगन्धं च सुहृद्वाक्यमरुन्धतीम् ।
न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गतायुषः ॥ ७५ ॥

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ ७६ ॥

ततः काको दीर्घं निःश्वस्य अरे वञ्चक किं त्वया पापकर्मणा कृतम् ।

यतः

संलापितानां मधुरैर्वचोभि-
र्मिथ्योपचारैश्च वशीकृतानाम् ।
आशावतां श्रद्दधतां च लोके
किमर्थिनां वञ्चयितव्यमस्ति ॥ ७७ ॥

अन्यच्च ।

उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम् ।
तं जनमसत्यसंधं भगवति वसुधे कथं वहसि ॥ ७८ ॥

दुर्जनेन समं सख्यं प्रीतिं चापि न कारयेत् ।
उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करम् ॥ ७९ ॥

अथवा स्थितिरियं दुर्जनानाम् ।

प्राक्पादयोः पतति खादति पृष्ठमांसं
कर्णे कलं किमपि रौति शनैर्विचित्रम् ।
छिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्यशङ्कः
सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति ॥ ८० ॥

दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।
मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदि हालाहलं विषम् ॥ ८१ ॥

अथ प्रभाते क्षेत्रपालो लगुडहस्तस्तत्प्रदेशे गच्छन्काकेनावलोकितः । तमालोक्य काकेनोक्तम् । सखे मृग त्वमात्मानं मृतवत्संदर्श्य वातेनोदरं पूरयित्वा पादांस्तब्धीकृत्य तिष्ठ । अहं तव चक्षुषी चञ्च्वा लिखामि । यदाहं शब्दं करोमि तदा त्वमुत्थाय सत्वरं पलायिष्यसि । मृगस्तथैव काकवचनेन स्थितः । ततः क्षेत्रपालेन हर्षोत्फुल्ललोचनेन तथाविध मृग आलोकितः । ततः स आः स्वयं मृतोसीत्युक्त्वा मृगं बन्धनान्मोचयित्वा पाशान्गृहीतुं सत्वरो बभूव । ततः काकशब्दं श्रुत्वा मृगः सत्वरमुत्थाय पलायितः । तमुद्दिश्य तेन क्षेत्रपालेनाक्षिप्तेन लगुडेन शृगालो हतः ।

तथा चोक्तम् ।

त्रिभिर्वर्षैस्त्रिभिर्मासैस्त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्दिनैः ।
अत्युत्कटैः पापपुण्यैरिहैव फलमश्नुते ॥ ८२ ॥

अतोहं ब्रवीमि भक्ष्यभक्षकयोः प्रीतिरित्यादि । काकः पुनराह ।

भक्षितेनापि भवता नाहारो मम पुष्कलः ।
त्वयि जीवति जीवामि चित्रग्रीव इवानघ ॥ ८३ ॥

अन्यच्च ।

तिरश्चामपि विश्वासो दृष्टः पुण्यैककर्मणाम् ।

V G GOLE

सतां हि साधुशीलत्वात्स्वचित्रग्रीवयोरिव ॥ ८४ ॥

किंच ।

साधोः प्रकोपितस्यापि मनो नायाति विक्रियाम् ।
न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया ॥ ८५ ॥

हिरण्यको ब्रूते । चपलस्त्वं चपलेन सह मैत्री सर्वथा न कर्तव्या । तथा चोक्तम् ।

मार्जारो महिषो मेषः काकः कापुरुषस्तथा ।
विश्वासात्प्रभवन्त्येते विश्वासस्तत्र नो हितः ॥ ८६ ॥

किंचान्यच्छत्रुपक्षो भवानस्माकम् ।

उक्तं चैतत् ।

शत्रुणा न हि संदध्यात्सुश्लिष्टेनापि संधिना ।
सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ ८७ ॥
दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतोपि सन् ।
मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥ ८८ ॥
यदशक्यं न तच्छक्यं यच्छक्यं शक्यमेव तत् ।
नोदके शकटं याति न च नौर्गच्छति स्थले ॥ ८९ ॥

अपरं च ।

महताप्यर्थसारेण यो विश्वसिति शत्रुषु ।
भार्यासु च विरक्तासु तदन्तं तस्य जीवनम् ॥ ९० ॥

लघुपतनको ब्रूते । श्रुतं मया सर्वम् । तथापि मम चैतावान्संकल्पस्त्वया सह सौहृद्यमवश्यं करणीयमिति । नो चेदनाहारेणात्मानं व्यापादयिष्यामि ।

तथाहि ।

मृद्घटवत्सुखभेद्यो दुःसंधानश्च दुर्जनो भवति ।
सुजनस्तु कनकघटवद्दुर्भेद्यश्चाशुसंधेयः ॥ ९१ ॥

किंच ।

द्रवत्वात्सर्वलोहानां निमित्तान्मृगपक्षिणाम् ।
भयाल्लोभाच्च मूर्खाणां संगतं दर्शनात्सताम् ॥ ९२ ॥

किंच ।

नारिकेलसमाकारा दृश्यन्ते हि सुहृज्जनाः ।
अन्ये बदरिकाकारा बहिरेव मनोहराः ॥ ९३ ॥

अन्यच्च ।

स्नेहच्छेदेपि साधूनां गुणा नायान्ति विक्रियाम् ।
सङ्गेनापि मृणालानामनुबध्नन्ति तन्तवः ॥ ९४ ॥

अन्यच्च ।

शुचित्वं त्यागिता शौर्यं समानं सुखदुःखयोः ।
दाक्षिण्यं चानुरक्तिश्च सत्यता च सुहृद्गुणाः ॥ ९५ ॥

एतैर्गुणैरुपेतो भवदन्यो मया कः पुमान्प्राप्तव्य इत्यादि तद्वचनमाकर्ण्य हिरण्यको बहिर्निःसृत्याह । आप्यायितोहं भवतानेन वचनामृतेन । तथा चोक्तम् ।

घर्मार्तं न तथा सुशीतलजलैः स्नानं न मुक्तावलि-
र्न श्रीखण्डविलेपनं सुखयति प्रत्यङ्गमप्यर्पितम् ।
प्रीत्या सज्जनभाषितं प्रभवति प्रायो यथा चेतसि
सद्युक्त्या च पुरस्कृतं सुकृतिनामाकृष्टिमन्त्रोपमम् ॥ ९६ ॥

अन्यच्च ।

रहस्यभेदो याञ्चा च नैष्ठुर्यं चलचित्तता ।

क्रोधो निःसत्यता द्यूतमेतन्मन्त्रस्य दूषणम् ॥ ९७ ॥

अनेन वचनक्रमेण तदेकदूषणमपि त्वयि न लक्ष्यते ।

यतः ।

पटुत्वं सत्यवादित्वं कथायोगेन बुध्यते ।
अस्तब्धत्वमचापल्यं प्रत्यक्षेणावगम्यते ॥ ९८ ॥

अन्यच्च ।

अन्यथैव हि सौहार्दं भवेत्स्वच्छान्तरात्मनः ।
प्रवर्ततेन्यथा वाणी शाठ्योपहतचेतसः ॥ ९९ ॥
मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कार्ये चान्यद्दुरात्मनाम् ।
मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ॥ १०० ॥

तद्भवतु भवतोभिमतमेव । इत्युक्त्वा हिरण्यको मैत्र्यं विधाय भोजनविशेषैर्वायसं संतोष्य विवरं प्रविष्टः । वायसोपि स्वस्थानं गतः । ततः प्रभृति तयोरन्योन्याहारप्रदानेन कुशलप्रश्नैर्विश्रम्भालापैश्च कालोतिवर्तते ॥

एकदा लघुपतनको हिरण्यकमाह । सखे कष्टतरलभ्याहारमिदं स्थानं परित्यज्य स्थानान्तरं गन्तुमिच्छामि । हिरण्यको ब्रूते । मित्र क्व गन्तव्यम् ।

तथा चोक्तम् ।

चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ।
नासमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥ १०१ ॥

वायसो ब्रूते । अस्ति सुनिरूपितं स्थानम् । हिरण्यकोवदत् । किं तत् । वायसो ब्रूते । अस्ति दण्डकारण्ये कर्पूरगौराभिधानं सरः । तत्र

चिरकालोपार्जितः प्रियसुहृन्मे मन्थराभिधानः कच्छपो धार्मिकः प्रतिवसति ।

यतः ।

परोपदेशे पाण्डित्यं सर्वेषां सुकरं नृणाम् ।
धर्मे स्वीयमनुष्ठानं कस्यचित्सुमहात्मनः ॥ १०२ ॥

सच भोजनविशेषैर्मां संवर्धयिष्यति । हिरण्यकोप्याह । तत्किमत्रावस्थाय मया कर्तव्यम् ।

यतः ।

यस्मिन्देशे न सन्मानो न वृत्तिर्न च बान्धवः ।
न च विद्यागमः कश्चित्तं देशं परिवर्जयेत् ॥ १०३ ॥

अपरं च ।

लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं त्यागशीलता ।
पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संस्थितिम् ॥ १०४ ॥

अन्यच्च ।

तत्र मित्र न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयम् ।
ऋणदाता च वैद्यश्च श्रोत्रियः सजला नदी ॥ १०५ ॥

ततो मामपि तत्र नय । अथ वायसः तेन मित्रेण सह विचित्रालापैः सुखेन तस्य सरसः समीपं ययौ । ततो मन्थरो दूरादवलोक्य लघुपतनकस्य यथोचितमातिथ्यं विधाय मूषिकस्यातिथिसत्कारं चकार ।

यतः ।

बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृहमागतः ।
तस्य पूजा विधातव्या सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥ १०६ ॥

अपरं च ।

गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥ १०७ ॥

अपरं च ।

उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोपि गृहमागतः ।
पूजनीयो यथा योग्यं सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥ १०८ ॥

वायसोवदत् । सखे मन्थर सविशेषपूजामस्मै विधेहि । यतोयं पुण्यकर्मणां धुरीणः कारुण्यरत्नाकरो हिरण्यको नाम मूषिकराजः । एतस्य गुणस्तुतिं जिव्हासहस्रद्वयेनापि यदि सर्पराजः कदाचित्कथयितुं समर्थः स्यादित्युक्त्वा चित्रग्रीवोपाख्यानं वर्णितवान् । मन्थरः सादरं हिरण्यकं संपूज्याह । भद्रं ते । निर्जनवनागमनकारणमाख्यातुमर्हसि । हिरण्यकोवदत् । कथयामि श्रूयताम् ।

॥ कथा ५ ॥

अस्ति चम्पकाभिधानायां नगर्यां परिव्राजकानां वसतिः । तत्र चूडाकर्णनामा परिव्राट् प्रतिवसति । स च भोजनावशिष्टभिक्षान्नसहितं भिक्षापात्रं नागदन्तकेवस्थाप्य स्वपिति । अहं च तदन्नमुत्प्लुत्य प्रत्यहं भक्षयामि । अनन्तरं तस्य प्रियसुहृद्वीणाकर्णो नाम परिव्राजकः समायातः । स तेन सह कथाप्रसङ्गावस्थितो मम त्रासार्थं जर्जरवंशखण्डेन भूमिमताडयत् । वीणाकर्ण उवाच । सखे किमिति मम कथाविरक्तोन्यासक्तो भवान् । चूडाकर्णेनोक्तम् । मित्र नाहं विरक्तः । किंतु पश्यायं मूषिको ममापकारी सर्वदा पात्रस्थं भिक्षान्नमुत्प्लुत्य भक्षयति । वीणाकर्णो नागदन्तकं विलोक्याह । कथं मूषिकः स्वल्पबलोप्येतावद्दूरमुत्पतति । तदत्र केनापि कारणेन भवितव्यम् । विचिन्त्य परिव्राजकेनोक्तम् । कारणं चात्र बाहुल्याद्धनमेव भविष्यतीति ।

3408/00075 संस्कृत

यतः ।

धनवान्बलवाँल्लोके सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।
प्रभुत्वं धनमूलं हि राज्ञामप्युपजायते ॥ १०९ ॥

ततः खनित्रमादाय तेन विवरं खनित्वा चिरसंचितं मम धनं गृहीतम् । ततः प्रभृति निजशक्तिहीनः सत्त्वोत्साहरहितः स्वाहारमप्युत्पादयितुमक्षमः सत्रासं मन्दंमन्दमुपसर्पञ्चूडाकर्णेनाहमवलोकितः । ततस्तेनोक्तम् ।

धनेन बलवाँल्लोको धनाद्भवति पण्डितः ।
पश्यैनं मूषिकं पापं स्वजातिसमतां गतम् ॥ ११० ॥

किंच ।

अर्थेन तु विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।
क्रियाः सर्वा विनश्यन्ति ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ १११ ॥

अपरं च ।

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः ॥ ११२ ॥

अन्यच्च ।

अपुत्रस्य गृहं शून्यं सन्मित्ररहितस्य च ।
मूर्खस्य च दिशः शून्याः सर्वशून्या दरिद्रता ॥ ११३ ॥

अन्यच्च ।

तानीन्द्रियाण्यविकलानि मनस्तदेव
सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव
अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ ११४ ॥

३४०८ ३४०८।संस्कृत।३३

एतत्सर्वमाकर्ण्य मयालोचितम्। ममात्रावस्थानमयुक्तम्। इदानीं यच्चान्यस्मा एतद्वृत्तान्तकथनं तदप्यनुचितम्।

यतः।

अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च।
वञ्चनं चापमानं च मतिमान्न प्रकाशयेत्॥ ११५॥

तथा चोक्तम्।

आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम्।
तपोदानावमानं च नव गोप्यानि यत्नतः॥ ११६॥

तथा चोक्तम्।

अत्यन्तविमुखे दैवे व्यर्थे यत्ने च पौरुषे।
मनस्विनो दरिद्रस्य वनादन्यत्कुतः सुखम्॥ ११७॥

अन्यच्च।

मनस्वी म्रियते कामं कार्पण्यं न तु गच्छति।
अपि निर्वाणमायाति नानलो याति शीतताम्॥ ११८॥

किंच।

कुसुमस्तबकस्येव द्वे वृत्ती तु मनस्विनः।
सर्वेषां मूर्ध्नि वा तिष्ठेद्विशीर्येदथवा वने॥ ११९॥

यच्चात्र याच्ञया जीवनं तदतीव गर्हितम्।

यतः।

वरं विभवहीनेन प्राणैः संतर्पितोनलः।
नोपचारपरिभ्रष्टः कृपणः प्रार्थितो जनः॥ १२०॥

अन्यच्च।

दारिद्र्याद्ध्रियमेति ह्रीपरिगतः सत्त्वात्परिभ्रश्यते

निःसत्त्वः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।
निर्विण्णः शुचमेति शोकनिहतो बुद्ध्या परित्यज्यते
निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥ १२१ ॥

किंच ।

वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यदनृतं
वरं क्लैब्यं पुंसां न च परकलत्राभिगमनम् ।
वरं प्राणत्यागो न च पिशुनवाक्येष्वभिरुचि-
र्वरं भिक्षाशित्वं न च परधनास्वादनसुखम् ॥ १२२ ॥
वरं शून्या शाला न च खलु वरो दुष्टवृषभो
वरं वेश्या पत्नी न पुनरविनीता कुलवधूः ।
वरं वासोऽरण्ये न पुनरविवेकाधिपपुरे
वरं प्राणत्यागो न पुनरधमानामुपगमः ॥ १२३ ॥

अपि च ।

सेवेव मानमखिलं ज्योत्स्नेव तमो जरेव लावण्यम् ।
हरिहरकथेव दुरितं गुणशतमप्यर्थिता हरति ॥ १२४ ॥

इति विमृश्य तत्किमहं परपिण्डेनात्मानं पोषयामि । कष्टं भोः । तदपि द्वितीयं मृत्युद्वारम् ।

यतः ।

पल्लवग्राहि पाण्डित्यं क्रयक्रीतं च मैथुनम् ।
भोजनं च पराधीनं तिस्रः पुंसां विडम्बनाः ॥ १२५ ॥

अन्यच्च ।

रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशायी ।
यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः ॥ १२६ ॥

इत्यालोच्यापि लोभात्पुनेरप्यर्थं ग्रहीतुं ग्रहमकरवम्। तथा चोक्तम्।

लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम्।
तृषार्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥ १२७ ॥

ततोहं मन्दंमन्दमुपसर्पंस्तेन वीणाकर्णेन जर्जरवंशखण्डेन ताडितश्चाचिन्तयम्। लुब्धो ह्यसंतुष्टो नियतमात्मद्रोही भवति।

तथा च।

सर्वाः संपत्तयस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसम्।
उपानद्गूढपादस्य सर्वा चर्मवृतेव भूः ॥ १२८ ॥

अपरं च।

संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम्।
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥ १२९ ॥

किंच।

तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम्।
येनाशाः पृष्ठतः कृत्वा नैराश्यमवलम्बितम् ॥ १३० ॥

अपि च।

असेवितेश्वरद्वारमदृष्टविरहव्यथम्।
अनुक्तक्लीबवचनं धन्यं कस्यापि जीवनम् ॥ १३१ ॥

यतः।

न योजनशतं दूरं बाध्यमानस्य तृष्णया।
संतुष्टस्य करप्राप्तेप्यर्थे भवति नादरः ॥ १३२ ॥

तदत्रावस्थोचितकार्यपरिच्छेदः श्रेयान्।

उक्तं च।

को धर्मो भूतदया किं सौख्यं नित्यमरोगिता जगति।

कः स्नेहः सद्भावः किं पाण्डित्यं परिच्छेदः ॥ १३३ ॥

तथा च ।

परिच्छेदो हि पाण्डित्यं यदापन्ना विपत्तयः ।
अपरिच्छेदकर्तॄणां विपदः स्युः पदेपदे ॥ १३४ ॥

तथा हि ।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे स्वात्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १३५ ॥

अपरं च ।

पानीयं वा निरायासं स्वाद्वन्नं वा भयोत्तरम् ।
विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्वृतिः ॥ १३६ ॥

इत्यालोच्याहं निर्जनवनमागतः ।

यतः ।

वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं
द्रुमालयं पक्वफलाम्बुभोजनम् ।
तृणानि शय्या परिधानवल्कलं
न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥ १३७ ॥

ततोऽप्यस्मत्पुण्यवलोदयादनेन मित्रेणाहं स्नेहानुवृत्त्यानुगृहीतः। अधुना पुण्यवलोदयाद्भवदाश्रयः स्वर्ग एव मया प्राप्तः ।

यतः ।

संसारविषवृक्षस्य द्वे एव रसवत्फले ।
काव्यामृतरसास्वादः संगमः सुजनैः सह ॥ १३८ ॥

मन्थर उवाच ।

अर्थाः पादरजोपमा गिरिनदीवेगोपमं यौवनं

आयुष्यं जललोलबिन्दुचपलं फेनोपमं जीवितम् ।
धर्मो यो न करोति निश्चितमतिः स्वर्गार्गलोद्घाटनं
पश्चात्तापयुतो जरापरिगतः शोकाग्निना दह्यते ॥ १३९ ॥

युष्माभिरतिसंचयः कृतस्तस्यायं दोषः ।

शृणु ।

उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।
तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् ॥ १४० ॥

अन्यच्च ।

यदधोधः क्षितौ वित्तं निचखान मितंपचः ।
तदधोनिलयं गन्तुं चक्रे पन्थानमग्रतः ॥ १४१ ॥

अन्यच्च ।

निजसौख्यं निरुन्धानो यो धनार्जनमिच्छति ।
परार्थभारवाहीव क्लेशस्यैव हि भाजनम् ॥ १४२ ॥

अपरं च ।

दानोपभोगहीनेन धनेन धनिनो यदि ।
भवामः किमु तेनैव धनेन धनिनो वयम् ॥ १४३ ॥

अन्यच्च ।

असंभोगेन सामान्यं कृपणस्य धनं परैः ।
अस्येदमितिसंबन्धो हानौ दुःखेन गम्यते ॥ १४४ ॥
दानोपभोगरहिता दिवसा यस्य यान्ति वै ।
स कर्मकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ १४५ ॥

अन्यच्च ।

धनेन किं यो न ददाति नाश्नुते

बलेन किं यश्च रिपून्न बाधते ।
श्रुतेन किं यो न च धर्ममाचरे-
त्किमात्मना यो न जितेन्द्रियो भवेत् ॥ १४६ ॥

तथा चोक्तम् ।

दानं प्रियवाक्सहितं ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यम् ।
वित्तं त्यागनियुक्तं दुर्लभमेतच्चतुष्टयं लोके ॥ १४७ ॥

उक्तं च ।

कर्तव्यः संचयो नित्यं कर्तव्यो नातिसंचयः ।
पश्य संचयशीलोऽसौ धनुषा जम्बुको हतः ॥ १४८ ॥

तावाहतुः । कथमेतत् । मन्थरः कथयति ॥

॥ कथा ६ ॥

अस्ति कल्याणकटके वास्तव्ये भैरवो नाम व्याधः । स चैकदा मृगमन्विष्यन्विन्ध्याटवीं गतवान् । ततस्तेन व्यापादितं मृगमादाय गच्छता घोराकृतिः शूकरो दृष्टः । तेन व्याधेन मृगं भूमौ निधाय शूकरः शरेण हतः । शूकरेणापि घनघोरगर्जनं कृत्वा व्याधो हतः । व्याधः छिन्नद्रुम इव भूमौ निपपात ।

यतः ।

जलमग्निर्विषं शस्त्रं क्षुद्व्याधिः पतनं गिरेः ।
निमित्तं किंचिदासाद्य देही प्राणान्विमुञ्चति ॥ १४९ ॥

अथ तयोः पादास्फालनेन सर्पोऽपि मृतः । अथानन्तरं दीर्घरावो नाम जम्बुकः परिभ्रमन्नाहारार्थी तान्मृतान्मृगव्याधसर्पशूकरानपश्यत् । अचिन्तयच्च । अहो अद्य महद्भोज्यं मे समुपस्थितम् ।

अथवा ।

अचिन्तितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।
सुखान्यपि तथा मन्ये दैवमत्रातिरिच्यते ॥ १५० ॥

तद्भवतु । एषां मांसैर्मासत्रयं मे सुखेन गमिष्यति ।

उक्तं च ।

मासमेकं नरो याति द्वौ मासौ मृगशूकरौ ।
अहिरेकं दिनं यातु अद्य भक्ष्यो धनुर्गुणः ॥ १५१ ॥

ततः प्रथमबुभुक्षायामिदं निःस्वादु कोदण्डलग्नं स्नायुबन्धनं खादामि । इत्युक्त्वा तथा कृते सति छिन्ने स्नायुबन्धने उत्पतितेन धनुषा हृदि निर्भिन्नः स दीर्घरावः पञ्चत्वं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि कर्तव्यः संचयो नित्यमित्यादि ।

तथा च ।

यद्ददाति यदश्नाति तदेव धनिनो धनम् ।
अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥ १५२ ॥
यद्ददाति विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नाति दिने दिने ।
तत्ते वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षसि ॥ १५३ ॥

यातु । किमिदानीमतिक्रान्तोपवर्णनेन । minute description.

यतः ।

नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
आपत्स्वपि न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ १५४ ।

तत्सखे सर्वदा त्वया सोत्साहेन भवितव्यम् ।

यतः ।

शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खा
यस्तु क्रियावान्पुरुषः स विद्वान् ।

सुचिन्तितं चौषधमातुराणां
न नाममात्रेण करोत्यरोगम् ॥ १५५ ॥

अन्यच्च ।

न स्वल्पमप्यध्यवसायभीरोः
करोति विज्ञानविधिर्गुणं हि ।
अन्धस्य किं हस्ततलस्थितोपि
प्रकाशयत्यर्थमिह प्रदीपः ॥ १५६ ॥

तदत्र सखे दशाविशेषे शान्तिः करणीया । एतदप्यतिकष्टं त्वया न मन्तव्यम् ।

यतः ।

राजा कुलवधूर्विप्रा मन्त्रिणश्च पयोधराः ।
स्थानभ्रष्टा न शोभन्ते दन्ताः केशा नरा नखाः ॥ १५७ ॥

इति विज्ञाय मतिमान्स्वस्थानं न परित्यजेत् । कापुरुषवचनमेतत् ।

यतः ।

स्थानमुत्सृज्य गच्छन्ति सिंहाः सत्पुरुषा गजाः ।
तत्रैव निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा मृगाः ॥ १५८ ॥

तथा चोक्तम् ।

को वीरस्य मनस्विनः स्वविषयः को वा विदेशस्तथा
यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ।
यद्दंष्ट्रानखलाङ्गुलप्रहरणः सिंहो वनं गाहते
तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैस्तृष्णां छिनत्यात्मनः ॥ १५९ ॥

अपरं च ।

निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः ।

सोद्योगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसंपदः ॥ १६० ॥

अन्यच्च ।

सुखमापतितं सेव्यं दुःखमापतितं तथा ।
चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ १६१ ॥

अन्यच्च ।

उत्साहसंपन्नमदीर्घसूत्रं
क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् ।
शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदं च
लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः ॥ १६२ ॥

विशेषतश्च ।

विनाप्यर्थैर्वीरः स्पृशति बहुमानोन्नतिपदं
समायुक्तोऽप्यर्थैः परिभवपदं याति कृपणः ।
स्वभावादुद्भूतां गुणसमुदयावाप्तिविषयां
द्युतिं सैंहीं किं श्वा धृतकनकमालोऽपि लभते ॥ १६३ ॥

किंच ।

धनवानिति हि मदो मे किं गतविभवो विषादमुपयामि ।
करनिहितकन्दुकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणाम् ॥ १६४ ॥

अपरं च ।

अभ्रच्छाया खलप्रीतिर्नवशस्यानि योषितः ।
किंचित्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च ॥ १६५ ॥

अन्यच्च ।

वृत्त्यर्थं नातिचेष्टेत सा हि धात्रैव निर्मिता ।
गर्भादुत्पतिते जन्तौ मातुः प्रस्रवतः स्तनौ ॥ १६६ ॥

अपि च सखे ।

येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः ।
मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिं विधास्यति ॥ १६७ ॥

अपरं च । सतां रहस्यं शृणु मित्र ।

जनयन्त्यर्जने दुःखं तापयन्ति विपत्तिषु ।
मोहयन्ति च संपत्तौ कथमर्थाः सुखावहाः ॥१६८ ॥

अपरं च ।

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ १६९ ॥
यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।
भक्ष्यते सलिले नक्रैस्तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ १७० ॥

अन्यच्च ।

राजतः सलिलादग्नेश्चोरतः स्वजनादपि ।
भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ १७१ ॥

तथाहि ।

जन्मनि क्लेशबहुले किं नु दुःखमतः परम् ।
इच्छासंपद्यतो नास्ति यच्चेच्छा न निवर्तते ॥ १७२ ॥

अन्यच्च भ्रातः शृणु ।

धनं तावदसुलभं लब्धं कृच्छ्रेण रक्षति ।
लब्धनाशो यथा मृत्युस्तस्मादेतन्न चिन्तयेत् ॥ १७३ ॥
तृष्णां चेह परित्यज्य को दरिद्रः क ईश्वरः ।
तस्याश्चेत्प्रसरो दत्तो दास्यं च शिरसि स्थितम् ॥ १७४ ॥

अपरं च ।

यद्यदेव हि वाञ्छेत ततो वाञ्छा प्रवर्तते ।
प्राप्त एवार्थतः सोर्थो यतो वाञ्छा निवर्तते ॥ १७४ ॥

किं बहुना मम पक्षपातेन मयैव सह कालोत्र नीयताम् ।

यतः ।

आमरणान्ताः प्रणयाः कोपास्तत्क्षणभङ्गुराः ।
परित्यागाश्च निःसङ्गा भवन्ति हि महात्मनाम् ॥ १७५ ॥

इति श्रुत्वा लघुपतनको ब्रूते । धन्योसि मन्थर सर्वथा श्लाघ्यगुणोसि ।

यतः ।

सन्त एव सतां नित्यमापदुद्धरणक्षमाः ।
गजानां पङ्कमग्नानां गजा एव धुरंधराः ॥ १७६ ॥

श्लाघ्यः स एको भुवि मानवानां
स उत्तमः सत्पुरुषः स धन्यः ।
यस्यार्थिनो वा शरणागता वा
नाशाभिभङ्गा विमुखाः प्रयान्ति ॥ १७७ ॥

अथ तदेवं ते स्वेच्छाहारविहारं कुर्वाणाः संतुष्टाः सुखं निवसन्ति । अथ चित्राङ्गनामा मृगः केनापि त्रासितस्तत्रागत्य मिलितः । तत्पश्चादायान्तं मृगमवलोक्य भयं संचिन्त्य मन्थरो जलं प्रविष्टः । मूषिकश्च विवरं गतः । काकोप्युड्डीय वृक्षमारूढः । ततो लघुपतनकेन सुदूरं निरूप्य भयहेतुर्न कोप्यायातीत्यालोचितम् । पश्चात्तद्वचनादागत्य पुनः सर्वे मिलित्वा तत्रैवोपविष्टाः । मन्थरेणोक्तम् । भद्रं मृग स्वागतम् । स्वेच्छयोदकाद्याहारोनुभूयताम् । अत्रावस्थानेन वनमिदं सनाथीक्रियताम् । चित्राङ्गो ब्रूते । लुब्धकत्रासितोहं भवतां शरणमागतः । भवद्भिः सह सख्यमिच्छामि । हिरण्यकोवदत् । मित्र तावदस्माभिः सह भवता यत्नेन मिलितम् ।

यतः ।

औरसं कृतसंबन्धं तथा वंशक्रमागतम् ।
रक्षितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥ १७८ ॥

तदत्र भवता स्वगृहनिर्विशेषं स्थीयताम् । तच्छ्रुत्वा मृगः सानन्दो भूत्वा स्वेच्छाहारं कृत्वा पानीयं पीत्वा जलासन्नतरुच्छायायामुपविष्टः । अथ मन्थरेणोक्तम् । सखे मृग एतस्मिन्निर्जने वने केन त्वं त्रासितः । कदाचित्किं व्याधाः संचरन्ति । मृगेणोक्तम् । अस्ति कलिङ्गविषये रुक्माङ्गदो नाम नरपतिः दिग्विजयव्यापारक्रमेणागत्य चन्द्रभागानदीतीरे समावासितकटको वर्तते । प्रातश्च तेनात्रागत्य कर्पूरसरःसमीपे भवितव्यमिति व्याधानां मुखात्किंवदन्ती श्रूयते । तदत्रापि प्रातरवस्थानं भयहेतुकमित्यालोच्य यथावसरकार्यमारभ्यताम् । तच्छ्रुत्वा कूर्मः सभयमाह । जलाशयान्तरं गच्छामि । काकमृगावप्युक्तवन्तावेवमस्तु । ततो हिरण्यको विहस्याह । जलाशयान्तरे प्राप्ते मन्थरस्य कुशलम् । स्थले गच्छतः कः प्रतीकारः ।

यतः ।

अम्भांसि जलजन्तूनां दुर्गं दुर्गनिवासिनाम् ।
स्वभूमिः श्वापदादीनां राज्ञां मन्त्री परं बलम् ॥ १७९ ॥

शृगालेन हतो हस्ती गच्छता पङ्कवर्त्मना ।
भविष्यसि तथैव त्वं प्रयास्यन्स्थलवर्त्मना ॥ १८० ॥

ततो मन्थरेणोक्तम् । कथमेतत् । हिरण्यकः कथयति ॥

॥ कथा ६ ॥

अस्ति ब्रह्मारण्ये कर्पूरतिलको नाम हस्ती । तमवलोक्य सर्वे शृगालाश्चिन्तयन्ति स्म । यद्ययं केनाप्युपायेन म्रियते तदास्माकमेतद्देहेन मासचतुष्टयस्य भोजनं भविष्यति । तत्रैकेन वृद्धशृगालेन प्रतिज्ञातं मया

बुद्धिप्रभावादस्य मरणं साधयितव्यम् । अनन्तरं स वञ्चकः कर्पूरतिलकसमीपं गत्वा साष्टाङ्गपातं प्रणम्योवाच । देव दृष्टिप्रसादं कुरु । हस्ती ब्रूते । कस्त्वम् । कुतः समायातः । सोऽवदत् । जम्बुकोऽहं सर्वैर्वनवासिभिः पशुभिर्मिलित्वा भवत्सकाशं प्रस्थापितः । यद्विना राज्ञावस्थातुं न युक्तं तदत्राटवीराज्येऽभिषेक्तुं भवान्सर्वस्वामिगुणोपेतो निरूपितः ।

यतः ।

यः कुलाभिजनाचारैरतिशुद्धः प्रतापवान् ।
धार्मिको नीतिकुशलः स स्वामी युज्यते भुवि ॥ १८१ ॥

अपरं च ।

राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम् ।
राजन्यसति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ १८२ ॥

अन्यच्च ।

पर्जन्य इव भूतानामाधारः पृथिवीपतिः ।
विकलेऽपि हि पर्जन्ये जीव्यते न तु भूपतौ ॥ १८३ ॥

नियतविषयवर्ती प्रायशो दण्डयोगा-
ज्जगति परवशेऽस्मिन्दुर्लभः साधुवृत्तः ।
कृशमपि विकलं वा व्याधितं वाधनं वा
पतिमिव कुलनारी दण्डभीत्याभ्युपैति ॥ १८४ ॥

तद्यथा लग्नवेला न विचलति तथा कृत्वा सत्वरमागम्यतां देवेन । इत्युक्त्वोत्थाय चलितः । ततोऽसौ राज्यलोभाकृष्टः कर्पूरतिलकः शृगालवर्त्मना धावन्महापङ्के निमग्नः । ततस्तेन हस्तिनोक्तम् । सखे शृगाल किमधुना विधेयम् । पङ्के निपतितोऽहं म्रिये परावृत्य पश्य । शृगालेन विहस्योक्तम् । देव मम पुच्छकावलम्बनं कृत्वोत्तिष्ठ । यस्य मद्विधस्य वचसि प्रत्ययः कृतस्तदनुभूयतामशरणं दुःखमिति ।

तथा चोक्तम् ।

यदि सत्सङ्गनिरतो भविष्यसि भविष्यसि ।
तथा सज्जनगोष्ठीषु पतिष्यसि पतिष्यसि ॥ १८५ ॥

ततो महापङ्के निमग्नो हस्ती शृगालैर्भक्षितः । अतोहं ब्रवीमि शृगालेन हतो हस्तीत्यादि । तद्धितवचनमवधीर्य महता भयेन विमुग्ध इव तज्जलाशयमुत्सृज्य मन्थरश्चलितः । तेपि हिरण्यकादयः स्नेहादनिष्टं शङ्कमाना मन्थरमनुगच्छन्ति । ततः स्थले गच्छन्केनापि व्याधेन काननं पर्यटता मन्थरः प्राप्तः । प्राप्य च तं गृहीत्वोत्थाप्य धनुषि बध्वा भ्रमक्लेशात्क्षुत्पिपासाकुलः स्वगृहाभिमुखश्चलितः । अथ मृगवायसमूषिकाः परं विषादं गच्छन्तस्तमनुजग्मुः । ततो हिरण्यको विलपति ।

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं
गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।
तावद्द्वितीयं समुपस्थितं मे
छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ १८६ ॥
स्वाभाविकं तु यन्मित्रं भाग्येनैवाभिजायते ।
तदकृत्रिमसौहार्दमापत्स्वपि न मुञ्चति ॥ १८७ ॥
न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मनि ।
विश्वासस्तादृशः पुंसां यावन्मित्रे स्वभावजे ॥ १८८ ॥

इति मुहुर्विचिन्त्य अहो दुर्दैवम् ।

स्वकर्मसंतानविचेष्टितानि
कालान्तरावर्तिशुभाशुभानि ।
इहैव दृष्टानि मयैव तानि
जन्मान्तराणीव दशान्तराणि ॥ १८९ ॥

अथवेत्थमेवैतत् ।

काय: संनिहितापाय: संपद: पदमापदाम् ।
समागमा: सापगमा: सर्वमुत्पादि भङ्गुरम् ॥ १९० ॥

पुनर्विमृष्याह ।

शोकारातिभयत्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम् ।
केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥ १९१ ॥

किंच ।

मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः
पात्रं यत्सुखदुःखयोः सह भवेन्मित्रेण तद्दुर्लभम् ।
ये चान्ये सुहृदः समृद्धिसमये द्रव्याभिलाषाकुला-
स्ते सर्वत्र मिलन्ति तत्त्वनिकषग्रावा तु तेषां विपत् ॥१९२॥

इति बहु विलप्य हिरण्यकश्चित्राङ्गलघुपतनकावाह । यावदयं व्याधो वनान्न निःसरति तावन्मन्थरं मोचयितुं यत्नः क्रियताम् । तावूचतुः । सत्वरं कार्यमुच्यताम् । हिरण्यको ब्रूते । चित्राङ्गो जलसमीपं गत्वा मृतमिवात्मानं दर्शयतु । काकश्च तस्योपरि स्थित्वा चञ्च्वा किमपि विलिखतु । नूनमनेन लुब्धकेन तत्र कच्छपं परित्यज्य मृगमांसार्थिना सत्वरं गन्तव्यम् । ततोहं मन्थरस्य बन्धनं छेत्स्यामि । संनिहिते लुब्धके भवद्भ्यां पलायितव्यम् । चित्राङ्गलघुपतनकाभ्यां शीघ्रं गत्वा तथानुष्ठिते सति स व्याधः श्रान्तः पानीयं पीत्वा तरोरधस्तादुपविष्टस्तथाविधं मृगमपश्यत् । ततः कर्त्तरिकामादाय प्रहृष्टमना मृगान्तिकं चलितः । तत्रान्तरे हिरण्यकेनागत्य मन्थरस्य बन्धनं छिन्नं स कूर्मः सत्वरं जलाशयं प्रविवेश । स मृग आसन्नं तं व्याधं विलोक्योत्थाय पलायितः । प्रत्यावृत्य लुब्धको यावत्तरुतलमायाति तावत्कूर्ममपश्यन्नचिन्तयत् । उचितमेवैतन्ममासमीक्ष्यकारिणः ।

यतः ।

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि ॥ १९३ ॥

ततोसौ स्वकर्मवशान्निराशो निवासकटकं प्रविष्टः ।

कर्तव्यानि च मित्राणि दुर्गमानि वनानि च ।
पश्य कूर्मपतिर्बद्धो मूषिकेन विमोचितः ॥ १९४ ॥

मन्थरादयः सर्वे त्यक्तापदः स्वस्थानं गत्वा यथासुखमास्थिताः ॥

अथ राजपुत्रैः सानन्दचेतोभिः सर्वं तच्छ्रुतमुक्तं च । सर्वे ते सुखिनः संपन्नास्तस्मात्सिद्धं नः समीहितम् । विष्णुशर्मोवाच । एतावता भवतामभिलषितं संपन्नम् । अपरमपीदमस्तु ।

मित्रं प्राप्नुत सज्जना जनपदैर्लक्ष्मीः समालम्बतां
भूपालाः परिपालयन्तु वसुधां शश्वत्स्वधर्मे स्थिताः ।
आस्तां मानसतुष्टये सुकृतिनां नीतिर्नवोढेव वः
कल्याणं कुरुतां जनस्य भगवांश्चन्द्रार्धचूडामणिः ॥ १९५ ॥

॥ इति हितोपदेशे मित्रलाभो नाम प्रथमः कथासंग्रहः समाप्तः ॥

अथ राजपुत्रा ऊचुः । आर्य मित्रलाभः श्रुतस्तावदस्माभिरिदानीं वयं सुहृद्भेदं श्रोतुमिच्छामः । विष्णुशर्मोवाच । सुहृद्भेदं तावच्छृणुत । यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

वर्धमानो महास्नेहो मृगेन्द्रवृषयोर्वने ।
पिशुनेनातिलुब्धेन जम्बुकेन विनाशितः ॥ १ ॥

राजपुत्रैरुक्तम् । कथमेतत् । विष्णुशर्मा कथयति ॥

अस्ति दक्षिणापथे सुवर्णवती नाम नगरी । तत्र वर्धमानो नाम वणिग्निवसति । तस्य प्रचुरेपि वित्तेपरान्बन्धूनतिसमृद्धान्समीक्ष्य पुनरर्थवृद्धिः करणीयेति मतिर्बभूव ।

यतः ।

अधोधः पश्यतः कस्य महिमा नोपचीयते ।
उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति ॥ २ ॥

अपरं च ।

ब्रह्महापि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम् ।
शशिनस्तुल्यवंशोपि निर्धनः परिभूयते ॥ ३ ॥

अन्यच्च ।

अव्यवसायिनमलसं दैवपरं साहसाच्च परिहीनम् ।
प्रमदेव हि वृद्धपतिं नेच्छत्युपगूहितुं लक्ष्मीः ॥ ४ ॥

किं च ।

आलस्यं स्त्रीसेवा सरोगता जन्मभूमिवात्सल्यम् ।
संतोषो भीरुत्वं षड्व्याघाता महत्त्वस्य ॥ ५ ॥

यतः ।

संपदा सुस्थितंमन्यो भवति स्वल्पयापि यः ।

कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥ ६ ॥

अपरं च ।

निरुत्साहं निरानन्दं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ।
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ ७ ॥

तथा चोक्तम् ।

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेदवेक्षया ।
रक्षितं वर्धयेत्सम्यग्वृद्धं तीर्थेषु निक्षिपेत् ॥ ८ ॥

यतः । अलब्धमिच्छतोऽर्थयोगादर्थस्य प्राप्तिरेव । लब्धस्याप्यरक्षितस्य निधेरपि स्वयं विनाशः । अवर्धमानश्चार्थः काले स्वल्पव्ययोऽप्यञ्जनवत्क्षयमेति । अनुपभुज्यमानश्च निष्प्रयोजन एव सः ।

अन्यच्च ।

अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य च संचयम् ।
अवन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु ॥ ९ ॥

यतः ।

जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।
स हेतुः सर्वविद्यायां धर्मस्य च धनस्य च ॥ १० ॥

इति संचिन्त्य नन्दकसंजीवकनामानौ वृषभौ धुरि नियोज्य शकटं नानाविधद्रव्यपूर्णं कृत्वा वाणिज्येन गतः काश्मीरं प्रति ।

कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥ ११ ॥

अथ गच्छतस्तस्य सुदुर्गनाम्नि महारण्ये संजीवको भग्नजानुर्निपतितः । तमालोक्य वर्धमानोऽचिन्तयत् ।

करोतु नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ।

फलं पुनस्तदेवास्य यद्विधेर्मनसि स्थितम् ॥ १२ ॥

किंतु ।

विस्मयः सर्वथा हेयः प्रत्यूहः सर्वकर्मणाम् ।
तस्माद्विस्मयमुत्सृज्य साध्ये सिद्धिर्विधीयताम् ॥ १३ ॥

इति संचिन्त्य संजीवकं तत्र परित्यज्य वर्धमानः पुनः स्वयं धर्मपुरं नाम नगरं गत्वा महाकायमन्यं वृषभमेकं समानीय धुरि नियोज्य चलितः । ततः संजीवकोऽपि कथंकथमपि खुरत्रये भरं कृत्वोत्थितः ।

यतः ।

निमग्नस्य पयोराशौ पर्वतात्पतितस्य च ।
तक्षकेणापि दष्टस्य आयुर्मर्माणि रक्षति ॥ १४ ॥
नाकाले म्रियते जन्तुर्विद्धः शरशतैरपि ।
कुशाग्रेणैव संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ १५ ॥
अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं
सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।
जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः
कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥ १६ ॥

ततो दिनेषु गच्छत्सु संजीवकः स्वेच्छाहारविहारं कृत्वारण्यं भ्राम्यन्हृष्टपुष्टाङ्गो बलवन्ननाद । तस्मिन्वने पिङ्गलकनामा सिंहः स्वभुजोपार्जितराज्यसुखमनुभवन्निवसति ।

तथा चोक्तम् ।

नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते मृगैः ।
विक्रमार्जितराज्यस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ १७ ॥

स चैकदा पिपासाकुलितः पानीयं पातुं यमुनाकच्छमगच्छत् । तेन

च तत्र सिंहेनाननुभूतमकालघनगर्जितमिव संजीवकनर्दितमश्रावि । तच्छ्रुत्वा पानीयमपीत्वा सचकितः परिवृत्य स्वस्थानमागत्य किमिदमित्यालोचयंस्तूष्णीं स्थितः । स च तथाविधः करटकदमनकाभ्यामस्य मन्त्रीपुत्राभ्यां शृगालाभ्यां दृष्टः । तं तथाविधं दृष्ट्वा दमनकः करटकमाह । सखे करटक किमित्ययमुदकार्थी स्वामी पानीयमपीत्वा सचकितो मन्दंमन्दमवतिष्ठते । करटको ब्रूते । मित्र दमनक अस्मन्मतेनास्य सेवैव न क्रियते । यदि तथा भवति तर्हि किमनेन स्वामिचेष्टानिरूपणेनास्माकम् । यतश्चानेन राज्ञा विनापराधेन चिरदिवसमवधीरिताभ्यामावाभ्यां महद्दुःखमनुभूतम् ।

अपरं च पश्य ।

सेवया धनमिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत्कृतम् ।
स्वातन्त्र्यं यच्छरीरस्य मूढैस्तदपि हारितम् ॥ १८ ॥

अपरं च ।

शीतवातातपक्लेशान्सहन्ते यान्पराश्रिताः ।
तदंशेनापि मेधावी तपस्तप्त्वा सुखी भवेत् ॥ १९ ॥

अन्यच्च ।

एतावज्जन्मसाफल्यं यदनायत्तवृत्तिता ।
ये पराधीनतां यातास्ते वै जीवन्ति के मृताः ॥ २० ॥

अपरं च ।

एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।
एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोर्थिभिः ॥ २१ ॥

किंच ।

अबुधैरर्थलाभाय पण्यस्त्रीभिरिव स्वयम् ।
आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणीकृतः ॥ २२ ॥

किंच ।

या प्रकृत्यैव चपला निपतत्यशुचावापि ।
स्वामिनो बहु मन्यन्ते दृष्टिं तामपि सेवकाः ॥ २३ ॥

अपरं च ।

मौनान्मूर्खः प्रवचनपटुर्वातुलो जल्पको वा
क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः ।
धृष्टः पार्श्वे वसति नियतं दूरतश्चाप्रगल्भः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ २४ ॥

विशेषतश्च ।

प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवितहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।
दुःखीयाति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥ २५ ॥

दमनको ब्रूते । मित्र सर्वदा मनसापि नैतत्कर्तव्यम् ।

यतः ।

कथं नाम न सेव्यन्ते यत्नतः परमेश्वराः ।
अचिरेणैव ये तुष्टाः पूरयन्ति मनोरथान् ॥ २६ ॥

अन्यच्च पश्य ।

कुतः सेवाविहीनानां चामरोद्धूतसंपदः ।
उद्दण्डधवलच्छत्त्रवाजिवारणवाहिनी ॥ २७ ॥

करटको ब्रूते । तथापि किमनेनास्माकं व्यापारेण । यतः । अव्यापारेषु व्यापारः सर्वथा परिहरणीयः ।

पश्य ।

अव्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमिच्छति ।
स भूमौ निहतः शेते कीलोत्पाटीव वानरः ॥ २८ ॥

दमनकः पृच्छति । कथमेतत् । करटकः कथयति ॥

॥ कथा १ ॥

अस्ति मगधदेशे धर्मारण्यसंनिहितवसुधायां शुभदत्तनामा कायस्थः। तेन विहारः कर्तुमारब्धः। तत्र करपत्त्रदार्यमाणैकस्तम्भस्य कियद्दूरस्फाटितस्य काष्ठखण्डद्वयमध्ये कीलकं निधाय सूत्रधारेण धृतम्। तत्र बलवान्वानरयूथात्क्रीडन्नेको वानरः कालप्रेरित इव तं कीलकं हस्ताभ्यां धृत्वोपविष्टः। तत्र तस्य लाङ्गूलं लम्बमानं काष्ठखण्डद्वयाभ्यन्तरे प्रविष्टम्। अनन्तरं स च सहजचपलतया महता प्रयत्नेन तं कीलकमाकृष्टवान्। आकृष्टे च कीलके धृतलाङ्गूलो व्यापादितश्च। अतोहं ब्रवीमि अव्यापारेषु व्यापारमित्यादि। दमनको ब्रूते। तथापि स्वामिचेष्टानिरूपणं सेवकेनावश्यं करणीयम्। करटको ब्रूते। सर्वस्मिन्नधिकारे य एव नियुक्तः प्रधानमन्त्री स करोतु। यतोनुजीविना पराधिकारचर्चा सर्वथा न कर्तव्या।

पश्य।

पराधिकारचर्चां यः कुर्यात्स्वामिहितेच्छया।
स विषीदति चीत्काराद्गर्दभस्ताडितो यथा ॥ २९ ॥

दमनकः पृच्छति। कथमेतत्। करटकः कथयति ॥

॥ कथा २ ॥

अस्ति वाराणस्यां कर्पूरपटको नाम रजकः। स च्चाभिनववयस्कया वध्वा सह निर्भरमालिङ्ग्य प्रसुप्तः। तदनन्तरं तद्गृहद्रव्याणि हर्तुं चौरः प्रविष्टः। तस्य प्राङ्गणे गर्दभो बद्धस्तिष्ठति कुक्कुरश्चोपविष्टोस्ति। अथ गर्दभः श्वानमाह। सखे भवतस्तावदयं व्यापारस्तत्किमिति त्वमुच्चैः शब्दं कृत्वा स्वामिनं न जागरयसि। कुक्कुरो ब्रूते। भद्र मम नियोगस्य चर्चा त्वया न कर्तव्या। त्वमेव किं न जानासि यथा तस्याहर्निशं गृहरक्षां

करोमि । यतोयं चिरान्निर्वृतो ममोपयोगं न जानाति । तेनाधुनापि ममाहारदाने मन्दादरः । यतो विना विधुरदर्शनं स्वामिन उपजीविषु मन्दादरा भवन्ति । गर्दभो ब्रूते । शृणु रे बर्बर ।

याचते कार्यकाले यः स किंभृत्यः स किंसुहृत् ।
अकार्यकार्यकर्ता यस्त्वनादिष्टोप्यसौ सुहृत् ॥ ३० ॥

कुक्कुरो ब्रूते ।

भृत्यान्संभावयेद्यस्तु कार्यकाले स किंप्रभुः ।

यतः ।

आश्रितानां भृतौ स्वामिसेवायां धर्मसेवने ।
पुत्रस्योत्पादने चैव न सन्ति प्रतिहस्तकाः ॥ ३१ ॥

ततो गर्दभः सकोपमाह । अरे दुष्टमते पापीयांस्त्वं यद्विपत्तौ स्वामिकार्योपेक्षां करोषि । भवतु तावद्यथा स्वामी जागरिष्यति तन्मया कर्तव्यम् ।

यतः ।

पृष्ठतः सेवयेदर्कं जठरेण हुताशनम् ।
स्वामिनं सर्वभावेन परलोकममायया ॥ ३२ ॥

इत्युक्त्वातीव चीत्कारशब्दं कृतवान् । ततः स रजकस्तेन चीत्कारेण प्रबुद्धो निद्राभङ्गकोपादुत्थाय गर्दभं लगुडेन ताडयामास । तेनासौ पञ्चत्वमगमत् । अतोहं ब्रवीमि पराधिकारचर्चामित्यादि । पश्य पशूनामन्वेषणमेवास्मन्नियोगः । स्वनियोगचर्चा क्रियताम् । विमृश्य । किंत्वद्य तया चर्चया न प्रयोजनम् । यतः । आवयोर्भक्षितशेषाहारः प्रचुरोस्ति । दमनकः सरोषमाह । कथमाहारार्थी भवान्केवलं राजानं सेवते । एतदयुक्तं तव ।

यतः ।

सुहृदामुपकारकारणाद्द्विषतामप्यपकारकारणात् ।
नृपसंश्रय इष्यते बुधैर्जठरं को न बिभर्ति केवलम् ॥ ३३ ॥
जीविते यस्य जीवन्ति विप्रा मित्राणि बान्धवाः ।
सफलं जीवितं तस्य आत्मार्थे को न जीवति ॥ ३४ ॥

अपि च ।

यस्मिञ्जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवति ।
काकोपि किं न कुरुते चञ्च्वा स्वोदरपूरणम् ॥ ३५ ॥

पश्य ।

पञ्चभिर्याति दासत्वं पुराणैः कोपि मानवः ।
कोपि लक्षैः कृती कोपि लक्षैरपि न लभ्यते ॥ ३६ ॥

अन्यच्च ।

मनुष्यजातौ तुल्यायां भृत्यत्वमतिगर्हितम् ।
प्रथमो यो न तत्रापि स किं जीवत्सु गण्यते ॥ ३७ ॥

तथा चोक्तम् ।

वाजिवारणलोहानां काष्ठपाषाणवाससाम् ।
नारीपुरुषतोयानामन्तरं महदन्तरम् ॥ ३८ ॥

तथा हि । स्वल्पमप्यतिरिच्यते ।

स्वल्पस्नायु वसावशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थिकं
श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न भवेत्तस्य क्षुधः शान्तये ।
सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं
सर्वः कृच्छ्रगतोपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ॥ ३९ ॥

अपरं च । सेव्यसेवकयोरन्तरं पश्य ।

लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातं
भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।

श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुंगवस्तु
धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥ ४० ॥

किंच ।

यज्जीवति क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-
र्विज्ञानविक्रमयशोभिरभज्यमानम् ।
तन्नामजीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुङ्क्ते ॥ ४१ ॥

अपरं च ।

यो ह्यात्मनो न च गुरौ न च भृत्यवर्गे
दीने दयां न कुरुते न च बन्धुवर्गे ।
किं तस्य जीवितफलेन मनुष्यलोके
काकोऽपि जीवति चिरं च बलिं च भुङ्क्ते ॥ ४२ ॥

अपरमपि ।

अहितहितविचारशून्यबुद्धेः
श्रुतिसमयैर्बहुभिस्तिरस्कृतस्य ।
उदरभरणमात्रकेवलेच्छोः
पुरुषपशोश्च पशोश्च को विशेषः ॥ ४३ ॥

करटको ब्रूते । आवां तावदप्रधानौ तदाप्यावयोः किमनया विचारणया । दमनको ब्रूते । कियता कालेनामात्याः प्रधानतामप्रधानतां वा लभन्ते ।

यतः ।

न कस्यचित्कश्चिदिह स्वभावा-
द्भवत्युदारोऽभिमतः खलो वा ।

लोके गुरुत्वं विपरीततां वा
स्वचेष्टितान्येव नरं नयन्ति ॥ ४४ ॥

किंच ।

आरोप्यते शिला शैले यत्नेन महता यथा ।
निपात्यते क्षणेनाधस्तथात्मा गुणदोषयोः ॥ ४५ ॥
यात्यधोधो व्रजत्युच्चैर्नरः स्वैरेव कर्मभिः ।
कूपस्य खनिता यद्वत्प्राकारस्येव कारकः ॥ ४६ ॥

तद्भद्र स्वयत्नायत्तो ह्यात्मा सर्वस्य । करटको ब्रूते । अथ भवान्किं ब्रवीति । स आह । अयं तावत्स्वामी पिङ्गलकः कुतोपि कारणात्सचकितः परिवृत्योपविष्टः । करटको ब्रूते । किं तत्त्वं जानासि । दमनको ब्रूते । किमत्राविदितमस्ति ।

उक्तं च ।

उदीरितोर्थः पशुनापि गृह्यते
हयाश्च नागाश्च वहन्ति देशिताः ।
अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः
परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥ ४७ ॥
आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेन्तर्गतं मनः ॥ ४८ ॥

अत्र भयप्रस्तावे प्रज्ञाबलेनाहमेनं स्वामिनमात्मीयं करिष्यामि । यतः ।

प्रस्तावसदृशं वाक्यं सद्भावसदृशं प्रियम् ।
आत्मशक्तिसमं कोपं यो जानाति स पण्डितः ॥ ४९ ॥

करटको ब्रूते । सखे त्वं सेवानभिज्ञः । पश्य ।

अनाहूतो विशेद्यस्तु अपृष्टो बहु भाषते ।
आत्मानं मन्यते प्रीतं भूपालस्य स दुर्मतिः ॥ ५० ॥

दमनको ब्रूते । भद्र कथमहं सेवानभिज्ञः ।

पश्य ।

किमप्यस्ति स्वभावेन सुन्दरं वाप्यसुन्दरम् ।
यदेव रोचते यस्मै भवेत्तत्तस्य सुन्दरम् ॥ ५१ ॥

यतः ।

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरम् ।
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ ५२ ॥

अन्यच्च ।

कोऽत्रेत्यहमिति ब्रूयात्सम्यगादेशयेति च ।
आज्ञामवितथां कुर्याद्यथाशक्ति महीपतेः ॥ ५३ ॥

अपरं च ।

अल्पेच्छुर्धृतिमान्प्राज्ञश्छायेवानुगतः सदा ।
आदिष्टो न विकल्पेत स राजवसतौ वसेत् ॥ ५४ ॥

करटको ब्रूते । कदाचित्त्वामनवसरप्रवेशादवमन्यते स्वामी । स चाह । अस्त्वेवम् । तथाप्यनुजीविना स्वामिसांनिध्यमवश्यं करणीयम् । यतः ।

दोषभीतेरनारम्भस्तत्कापुरुषलक्षणम् ।
कैरजीर्णभयाद्भ्रातर्भोजनं परिहीयते ॥ ५५ ॥

पश्य ।

आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं
विद्याविहीनमकुलीनमसंगतं वा ।
प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च
यः पार्श्वतो वसति तं परिवेष्टयन्ति ॥ ५६ ॥

करटको ब्रूते । अथ तत्र गत्वा किं वक्ष्यति भवान् । स आह । शृणु । किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि स्वामीति ज्ञास्यामि । करटको ब्रूते । किं तज्ज्ञानलक्षणम् । दमनको ब्रूते । शृणु ।

दूरादवेक्षणं हासः संप्रश्ने चादरो भृशम् ।
परोक्षेपि गुणश्लाघा स्मरणं प्रियवस्तुषु ॥ ५७ ॥

तदेव ।

असेवके चानुरक्तिर्दानं सप्रियभाषणम् ।
अनुरक्तस्य चिन्हानि दोषेपि गुणसंग्रहः ॥ ५८ ॥

अन्यच्च ।

कालयापनमाशानां वर्धनं फलखण्डनम् ।
विरक्तेश्वरचिन्हानि जानीयान्मतिमान्नरः ॥ ५९ ॥

एतज्ज्ञात्वा यथा चायं ममायत्तो भविष्यति तथा करिष्यामि ।

यतः ।

अपायसंदर्शनजां विपत्ति-
मुपायसंदर्शनजां च सिद्धिम् ।
मेधाविनो नीतिविधिप्रयुक्तां
पुरः स्फुरन्तीमिव दर्शयन्ति ॥ ६० ॥

करटको ब्रूते । तथाप्यप्राप्ते प्रस्तावे न वक्तुमर्हसि ।

यतः ।

अप्राप्तकालवचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
प्राप्नुयाद्बुद्ध्यवज्ञानमपमानं च शाश्वतम् ॥ ६१ ॥

दमनको ब्रूते । मित्र मा भैषीः । नाहमप्राप्तावसरं वचनं वदिष्यामि ।

यतः ।

आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च ।
अपृष्टेनापि वक्तव्यं भृत्येन हितमिच्छता ॥ ६२ ॥

यदि च प्राप्तावसरेणापि मया मन्त्रो न वक्तव्यस्तदा मन्त्रित्वमेव पपन्नम् ।

ममानु
ः ।

यत

कल्पयति येन वृत्तिं येन च लोके प्रशंस्यते सद्भिः ।
स गुणस्तेन च गुणिना रक्ष्यः संवर्धनीयश्च ॥ ६३ ॥

तद्भद्रानुजानीहि माम् । गच्छामि । करटको ब्रूते । शुभमस्तु । शिवास्ते पन्थानः । यथाभिलषितमनुष्ठीयतामिति ।

ततो दमनको विस्मित एव पिङ्गलकसमीपं गतः । अथ दूरादेव सादरं राज्ञा प्रवेशितः साष्टाङ्गप्रणिपातं प्रणिपत्योपविष्टः । राजाह । चिराद्दृष्टोसि । दमनको ब्रूते । यद्यपि मया सेवकेन श्रीमद्देवपादानां न किंचित्प्रयोजनमस्ति तथापि प्राप्तकालमनुजीविना सांनिध्यमवश्यं कर्तव्यमित्यागतोस्मि ।

किंच ।

दन्तस्य निर्घर्षणकेन राज-
न्कर्णस्य कण्डूयनकेन वापि ।
तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां
किमङ्गवाक्पाणिमता नरेण ॥ ६४ ॥

यद्यपि चिरेणावधीरितस्य देवपादैर्मे बुद्धिनाशः शङ्क्यते । तदपि न शङ्कनीयम् ।

यतः ।

कदर्थितस्यापि च धैर्यवृत्ते-

बुद्धेर्विनाशो न हि शङ्कनीयः ।
अधःकृतस्यापि तनूनपातो
नाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥ ६५ ॥

देव तत्सर्वथा विशेषज्ञेन स्वामिना भवितव्यम् । यतः ।

मणिर्लुठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते ।
यथैवास्ते तथैवास्तां काचः काचो मणिर्मणिः ॥ ६६ ॥

अन्यच्च ।

निर्विशेषो यदा राजा समं सर्वेषु वर्तते ।
तदोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ ६७ ॥

किंच ।

त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।
नियोजयेत्तथैवैतांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ६८ ॥

यतः ।

स्थान एव नियोज्यन्ते भृत्याश्चाभरणानि च ।
न हि चूडामणिः पादे नूपुरं मूर्ध्नि धार्यते ॥ ६९ ॥

अपि च ।

कनकभूषणसंग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रणिधीयते ।
न स विरौति न चापि स शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ ७० ॥

अन्यच्च ।

मुकुटे रोपितः काचश्चरणाभरणे मणिः ।

न हि दोषो मणेरस्ति किंतु साधोरविज्ञता ॥ ७१ ॥

पश्य ।

बुद्धिमाननुरक्तोऽयमयं शूर इतो भयम् ।
इति भृत्यविचारज्ञो भृत्यैरापूर्यते नृपः ॥ ७२ ॥

तथा हि ।

अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च ।
पुरुषविशेषं प्राप्य भवन्ति योग्या अयोग्याश्च ॥ ७३ ॥

अन्यच्च ।

किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा ।
भक्तं शक्तं च मां राजन्नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ ७४ ॥

यतः ।

अवज्ञानात्प्राज्ञो भवति मतिहीनः परिजन-
स्ततस्तत्प्रामाण्याद्भवति न समीपे बुधजनः ।
बुधैस्त्यक्ते राज्ये न हि भवति नीतिर्गुणवती
विपन्नायां नीतौ सकलमवशं सीदति जगत् ॥ ७५ ॥

अपरंच ।

जनं जनपदा नित्यमर्चयन्ति नृपार्चितम् ।
नृपेणावमतो यस्तु स सर्वैरवमन्यते ॥ ७६ ॥

किंच ।

बालादपि गृहीतव्यं युक्तमुक्तं मनीषिभिः ।
रवेरविषये किं न प्रदीपस्य प्रकाशनम् ॥ ७७ ॥

पिङ्गलकोऽवदत् । भद्र दमनक किमेतत् । त्वमस्मदीयप्रधानामात्यपुत्र इयत्कालं यावत्कुतोऽपि खलवाक्यान्नागतोऽसि । इदानीं यथाभिमतं ब्रूहि ।

दमनको ब्रूते । देव पृच्छामि । किंचिदुच्यताम् । उदकार्थी स्वामी पानीयमपीत्वा किमिति विस्मित इव तिष्ठति । पिङ्गलकोवदत् । भद्र-मुक्तं त्वया । किंत्वेतद्रहस्यं वक्तुं काचिद्विश्वासभूमिर्नास्ति । तथापि निभृतं कृत्वा कथयामि । शृणु । संप्रति वनमिदमपूर्वसत्त्वाधिष्ठितम् । अतोस्माकं त्याज्यम् । अनेन हेतुना विस्मितोस्मि । तथा च श्रुतो मयापि महानपूर्वशब्दः । शब्दानुरूपेणास्य प्राणिनो महता बलेन भवितव्यम् । दमनको ब्रूते । देव अस्ति तावदयं महान्भयहेतुः । स शब्दोस्माभिरप्याकर्णितः । किंतु स किंमन्त्री यः प्रथमं भूमित्यागं पश्चाद्युद्धं चोपदिशति । अपरे चास्मिन्कार्यसंदेहे भृत्यानामुपयोग एव ज्ञातव्यः ।

यतः ।

बन्धुस्त्रीभृत्यवर्गस्य बुद्धेः सत्त्वस्य चात्मनः ।
आपन्निकषपाषाणे नरो जानाति सारताम् ॥ ७८ ॥

सिंहो ब्रूते । भद्र महती शङ्का मां बाधते । दमनकः स्वगतमाह । अन्यथा राज्यसुखं परित्यज्य स्थानान्तरं गन्तुं मां संभाषसे । प्रकाशं ब्रूते । देव यावदहं जीवामि तावद्भयं न कर्तव्यम् । किंतु करटकादयोप्याश्वास्यन्तां यस्मादापत्प्रतीकारकाले दुर्लभः पुरुषसमवायः ।

ततस्तौ दमनककरटकौ राज्ञा सर्वस्वेनापि पूजितौ भयप्रतीकारं प्रतिज्ञाय चलितौ । करटको गच्छन्दमनकमाह । सखे किं शक्यप्रतीकारो भयहेतुरशक्यप्रतीकारो वेति न ज्ञात्वा भयोपशमं प्रतिज्ञाय कथमयं महाप्रसादो गृहीतः । यतोनुपकुर्वाणो न कस्याप्युपायनं गृह्णीयाद्विशेषतो राज्ञः ।

पश्य ।

यस्य प्रसादे पद्मास्ते विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ७९ ॥

तथा हि ।

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८० ॥

दमनको विहस्याह । मित्र तुष्णीमास्यताम् । ज्ञातं मया भयकारणं बलीवर्देन नार्दितम् । तद्वृषभाश्चास्माकमपि भक्ष्याः किं पुनः सिंहस्य । करटको ब्रूते । यद्येवं तदा किं पुनः स्वामित्रासस्तत्रैव किमिति नापनीतः । दमनको ब्रूते । यदि स्वामित्रासस्तत्रैव मुच्यते तदा कथमयं महाप्रसादलाभः स्यात् ।

अपरं च ।

निरपेक्षो न कर्तव्यो भृत्यैः स्वामी कदाचन ।
निरपेक्षं प्रभुं कृत्वा भृत्यः स्याद्दधिकर्णवत् ॥ ८१ ॥

करटकः पृच्छति । कथमेतत् । दमनकः कथयति ॥

॥ कथा ३ ॥

अस्त्युत्तरापथेऽर्बुदशिखरनाम्नि पर्वते दुर्दान्तो नाम महाविक्रमः सिंहः । तस्य पर्वतकन्दरमधिशयानस्य केसराग्रं कश्चिन्मूषिकः प्रत्यहं छिनत्ति । ततः केसराग्रं लूनं दृष्ट्वा कुपितो विवरान्तर्गतं मूषिकमलभमानोऽचिन्तयत् ।

क्षुद्रशत्रुर्भवेद्यस्तु विक्रमान्नैव लभ्यते ।
तमाहन्तुं पुरस्कार्यः सदृशस्तस्य सैनिकः ॥ ८२ ॥

इत्यालोच्य तेन ग्रामं गत्वा विश्वासं कृत्वा दधिकर्णनामा बिडालो यत्नेनानीय मांसाहारं दत्त्वा स्वकन्दरे स्थापितः । अनन्तरं तद्भयान्मूषिकोऽपि बिलान्न निःसरति । तेनासौ सिंहोऽक्षतकेसरः सुखं स्वपिति ।

मूषिकशब्दं यदा यदा शृणोति मांसाहारदानेन तं बिडालं संवर्धयति । अथैकदा स मूषिकः क्षुधापीडितो बहिः संचरन्बिडालेन प्राप्तो व्यापादितश्च । अनन्तरं स सिंहोनेककालं यावन्मूषिकं न पश्यति तत्कृतरवमपि न शृणोति तदा तस्यानुपयोगाद्बिडालस्याप्याहारदाने मन्दादरो बभूव । ततोसावाहारविहारदुर्बलो दधिकर्णोवसन्नो बभूव । अतोहं ब्रवीमि निरपेक्षो न कर्तव्य इत्यादि । ततो दमनककरटकौ संजीवकसमीपं गतौ । तत्र करटकस्तरुतले साटोपमुपविष्टः । दमनकः संजीवकसमीपं गत्वाब्रवीत् । अरे वृषभ एष राज्ञा पिङ्गलकेनारण्यरक्षार्थं नियुक्तः सेनापतिः करटकः समाज्ञापयति । सत्वरमागच्छ । न चेदस्मादरण्याद्दूरमपसर । अन्यथा ते विरुद्धं फलं भविष्यति । न जाने क्रुद्धः स्वामी किं विधास्यति । तच्छ्रुत्वा संजीवकश्चायात् ।

आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणां ब्राह्मणानामनादरः ।
पृथक्शय्या च नारीणामशस्त्रविहितो वधः ॥ ८३ ॥

ततो देशव्यवहारानभिज्ञः संजीवकः सभयमुपसृत्य साष्टाङ्गपातं करटकं प्रणतवान् ।

तथा चोक्तम् ।

मतिरेव बलाद्गरीयसी
यदभावे करिणामियं दशा ।
इति घोषयतीव डिण्डिमः
करिणो हस्तिपकाहतः क्वणन् ॥ ८४ ॥

अथ संजीवकः सशङ्कमाह । सेनापते किं मया कर्तव्यं तदभिधीयताम् । करटको ब्रूते । वृषभ अत्र कानने तिष्ठस्यस्मद्देवपदारविन्दं प्रणम । संजीवको ब्रूते । तदभयवाचं मे यच्छ । गच्छामि । करटको ब्रूते । शृणु रे बलीवर्द अलमनया शङ्कया ।

यतः

प्रतिवाचमदत्त केशवः शपमानाय न चेदिभूभुजे।
अनुहुंकुरुते घनध्वनिं न हि गोमायुरुतानि केसरी॥ ८५॥

अन्यच्च।

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो
मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः।
समुच्छ्रितानेव तरून्प्रबाधते
महान्महत्येव करोति विक्रमम्॥ ८६॥

ततस्तौ संजीवकं कियद्दूरे संस्थाप्य पिङ्गलकसमीपं गतौ। ततो राज्ञा सादरमालोकितौ प्रणम्योपविष्टौ। राजाह। त्वया स दृष्टः। दमनको ब्रूते। देव दृष्टः। किंतु यद्देवेन ज्ञातं तत्तथा। महानेवासौ देवं द्रष्टुमिच्छति। किंतु महाबलोसौ। ततः सज्जीभूयोपविश्य दृश्यताम्। शब्दमात्रादेव न भेतव्यम्।

तथा चोक्तम्।

शब्दमात्रान्न भेतव्यमज्ञात्वा शब्दकारणम्।
शब्दहेतुं परिज्ञाय कुट्टिनी गौरवं गता॥ ८७॥

राजाह। कथमेतत्। दमनकः कथयति॥

॥ कथा ४ ॥

अस्ति श्रीपर्वतमध्ये ब्रह्मपुराख्यं नगरम्। तच्छिखरप्रदेशे घण्टाकर्णो नाम राक्षसः प्रतिवसतीति जनप्रवादः श्रूयते। एकदा घण्टामादाय पलायमानः कश्चिच्चौरो व्याघ्रेण व्यापादितस्तत्पाणिपतिता घण्टा वानरैः प्राप्ता। वानरस्तां घण्टामनुक्षणं वादयति। ततो नगरजनैः स मनुष्यः खादितो दृष्टः प्रतिक्षणं घण्टारवश्च श्रूयते। अनन्तरं घण्टा-

कर्णः कुपितो मनुष्यान्खादयति घण्टां च वादयतीत्युक्त्वा सर्वे जना नगरात्पलायिताः। ततः करालानाम्न्या कुट्टिन्या विमृष्यानवसरोयं घण्टावादः। तत्किं मर्कटा घण्टां वादयन्तीति स्वयं विज्ञाय राजा विज्ञापितः। देव यदि कियद्धनोपक्षयः क्रियते तदाहमेनं घण्टाकर्णं साधयामि। ततो राज्ञा तस्यै धनं दत्तम्। कुट्टिन्या च मण्डलं कृत्वा तत्र गणेशादिपूजागौरवं दर्शयित्वा स्वयं वानरप्रियफलान्यादाय वनं प्रविश्य फलान्याकीर्णानि। ततो घण्टां परित्यज्य वानराः फलासक्ता बभूवुः। कुट्टिनी च घण्टां गृहीत्वा नगरमागता सर्वजनपूज्याभवत्। अतोहं ब्रवीमि शब्दमात्रान्नभेतव्यमित्यादि। ततः संजीवकमानीय दर्शनं कारितवन्तौ। पश्चात्तत्रैवाश्रिते वृषे तावन्योन्यं परमप्रीत्या चिरं निवसतः।

अथ कदाचित्तस्य सिंहस्य भ्राता स्तब्धकर्णनामा सिंहः समागतः। तस्यातिथ्यं कृत्वा समुपविश्य पिङ्गलकस्तदाहाराय पशुं हन्तुं चलितः। अत्रान्तरे संजीवको वदति। देव अद्य हतमृगाणां मांसानि क्व। राजाह। दमनककरटकौ जानीतः। संजीवको ब्रूते। ज्ञायतां किमस्ति नास्ति वा। सिंहो विमृष्याह। नास्त्येव तत्। संजीवको ब्रूते। कथमेतावन्मांसं ताभ्यां खादितम्। राजाह। खादितं व्ययितमवधीरितं च। प्रत्यहमेष क्रमः। संजीवको ब्रूते। कथं श्रीमद्देवपादानामगोचरेणैवं क्रियते। राजाह। मदीयागोचरेणैव क्रियते। अथ संजीवको ब्रूते। नैतदुचितम्।

तथा चोक्तम्।

नानिवेद्य प्रकुर्वीत भर्तुः किंचिदपि स्वयम्।
कार्यमापत्प्रतीकारादन्यत्र जगतीपते॥ ८८॥

अन्यच्च।

कमण्डलूपमोमात्यस्तनुत्यागो बहुग्रहः ।
नृपते किंक्षणो मूर्खो दरिद्रः किंवराटकः ॥ ८९ ॥
स ह्यमात्यः सदा श्रेयान्काकिनीं यः प्रवर्धयेत् ।
कोषः कोषवतः प्राणाः प्राणाः प्राणा न भूपतेः ॥ ९० ॥
किंचान्यैर्न कुलाचारैः सेव्यतामेति पूरुषः ।
धनहीनः स्वपत्न्यापि त्यज्यते किं पुनः परैः ॥ ९१ ॥

एतच्च राज्ञः प्रधानदूषणम् ।

अतिव्ययोनपेक्षा च तथार्जनमधर्मतः ।
मोक्षणं दूरसंस्थानं कोषव्यसनमुच्यते ॥ ९२ ॥
क्षिप्रमायमनालोच्य व्ययानश्च स्ववाञ्छया ।
परिक्षीयत एवासौ धनी वैश्रवणोपमः ॥ ९३ ॥

स्तब्धकर्णो ब्रूते । शृणु भ्रातः चिराश्रितावेतौ दमनककरटकौ संधिविग्रहकार्याधिकारिणौ च कदाचिदर्थाधिकारे न नियोक्तव्यौ । अपरं च नियोगप्रस्तावे यन्मया श्रुतं तत्कथ्यते ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो बन्धुर्नाधिकारे प्रशस्यते ।
ब्राह्मणः सिद्धमप्यर्थं कृच्छ्रेणापि न यच्छति ॥ ९४ ॥
नियुक्तः क्षत्रियो द्रव्ये खड्गं दर्शयते ध्रुवम् ।
सर्वस्वं ग्रसते बन्धुराक्रम्य ज्ञातिभावतः ॥ ९५ ॥
अपराधेपि निःशङ्को नियोगी चिरसेवकः ।
स स्वामिनमवज्ञाय चरेच्च निरवग्रहः ॥ ९६ ॥
उपकर्ताधिकारस्थः स्वापराधं न मन्यते ।
उपकारं ध्वजीकृत्य सर्वमेवावलुम्पति ॥ ९७ ॥
उपांशुक्रीडितोमात्यः स्वयं राजायते यतः ।

अवज्ञा क्रियते तेन सदा परिचयाद्ध्रुवम् ॥ ९८ ॥

अन्तर्दुष्टः क्षमायुक्तः सर्वानर्थकरः किल ।
शकुनिः शकटारश्च दृष्टान्तावत्र भूपते ॥ ९९ ॥

सदामात्यो न साध्यः स्यात्समृद्धः सर्व एव हि ।
सिद्धानामयमादेश ऋद्धिश्चित्तविकारिणी ॥ १०० ॥

प्राप्तार्थग्रहणं द्रव्यपरिवर्तोनुरोधनम् ।
उपेक्षा बुद्धिहीनत्वं भोगोमात्यस्य दूषणम् ॥ १०१ ॥

नियोग्यर्थग्रहोपायो राज्ञां नित्यपरीक्षणम् ।
प्रतिपत्तिप्रदानं च तथा कर्मविपर्ययः ॥ १०२ ॥

निपीडिता वमन्त्युच्चैरन्तःसारं महीपते ।
दुष्टव्रणा इव प्रायो भवन्ति हि नियोगिनः ॥ १०३ ॥

मुहुर्नियोगिनो बाध्या वसुधारा महीपते ।
सकृत्किं पीडितं स्नानवस्त्रं मुञ्चेद्धृतं पयः ॥ १०४ ॥

एतत्सर्वं यथावसरं ज्ञात्वा व्यवहर्तव्यम् । सिंहो ब्रूते । अस्ति तावदेवम् । किंत्वेतौ सर्वथा न मम वचनकारिणौ । स्तब्धकर्णो ब्रूते । एतत्सर्वमनुचितं सर्वथा ।

यतः ।

आज्ञाभङ्गकरान्राजा न क्षाम्येत्स्वसुतानपि ।
विशेषः कोनुरागस्य राजचित्तगतस्य च ॥ १०५ ॥

स्तब्धस्य नश्यति यशो विषमस्य मैत्री
नष्टेन्द्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।
विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं
राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥ १०६ ॥

अपरं च।

तस्करेभ्यो नियुक्तेभ्यः शत्रुभ्यो नृपवल्लभात्।
नृपतिर्निजलोभाच्च प्रजा रक्षेत्पितेव हि॥ १०७॥

भ्रातः सर्वथास्मद्वचनं क्रियताम्। व्यवहारोऽप्यस्माभिः कृत एव। अयं संजीवकः शस्यभक्षकोऽर्थाधिकारे नियुज्यताम्। एतद्वचनार्थानुष्ठिते सति तदारभ्य पिङ्गलकसंजीवकयोः सर्वबन्धुपरित्यागेन महता स्नेहेन कालोऽतिवर्तते। ततोऽनुजीविनामप्याहारदाने शैथिल्यदर्शनाद्दमनककरटकावन्योन्यं चिन्तयतः। तदाह दमनकः करटकम्। मित्र किं कर्तव्यम्। आत्मकृतोऽयं दोषः। स्वयं कृतेऽपि दोषे परिदेवनमप्यनुचितम्। करटको ब्रूते। अस्त्येवम्। किंत्वनयोर्महानन्योन्यनिसर्गोपजातस्नेहः कथं भेदयितुं शक्यः। दमनको ब्रूते। उपायः क्रियताम्।

तथा चोक्तम्।

उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः।
काक्या कनकसूत्रेण कृष्णसर्पो निपातितः॥ १०८॥

करटकः पृच्छति। कथमेतत्। दमनकः कथयति॥

॥ कथा ५ ॥

कस्मिंश्चित्तरौ वायसदम्पती निवसतः। तयोश्चापत्यानि तत्कोटरावस्थितकृष्णसर्पेण खादितानि। ततः पुनर्गर्भवती वायसी वायसमाह। नाथ त्यज्यतामयं तरुः। अत्रावस्थितकृष्णसर्पेणावयोः संततिः सततं भक्ष्यते।

दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्याश्चोत्तरदायकाः।
ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः॥ १०९॥

वायसो ब्रूते । प्रिये न भेतव्यम् । वारं वारं मयैतस्य महापराधः सोढः । इदानीं पुनर्न क्षन्तव्यः । वायस्याह । कथमेतेन बलवता सार्धं भवान्विग्रहितुं समर्थः । वायसो ब्रूते । अलमनया शङ्कया ।

यतः ।

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम् ।
पश्य सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥ ११० ॥

वायसी विहस्याह । कथमेतत् । वायसः कथयति ॥

॥ कथा ६ ॥

आस्ति मन्दरनाम्नि पर्वते दुर्दान्तो नाम सिंहः । स च सर्वदा पशूनां वधं कुर्वन्नास्ते । ततः सर्वैः पशुभिर्मिलित्वा स सिंहो विज्ञप्तः । मृगेन्द्र किमर्थमेकदा बहुपशुघातः क्रियते । यदि प्रसादो भवति तदा वयमेव भवदाहाराय प्रत्यहं एकैकं पशुमुपढौकयामः । ततः सिंहेनोक्तम् । यद्येतदभिमतं भवतां तर्हि भवतु तत् । ततः प्रभृत्येकैकं पशुमुपकल्पितं भक्षयन्नास्ते । अथ कदाचिद्वृद्धशशकस्य वारः समायातः । सोचिन्तयत् ।

त्रासहेतोर्विनीतिस्तु क्रियते जीविताशया ।
पञ्चत्वं चेद्गमिष्यामि किं सिंहानुनयेन मे ॥ १११ ॥

तन्मन्दंमन्दं गच्छामि । ततः सिंहोपि क्षुधापीडितः कोपात्तमुवाच । कुतस्त्वं विलम्ब्य समागतोसि । शशकोब्रवीत् । देव नाहमपराधी । आगच्छन्पथि सिंहान्तरेण बलाद्धृतः । तस्याग्रे पुनरागमनाय शपथं कृत्वा स्वामिनं निवेदयितुमत्रागतोस्मि । सिंहः सकोपमाह । सत्वरं गत्वा दुरात्मानं दर्शय । क्व स दुरात्मा तिष्ठति । ततः शशकस्तं गृहीत्वा गभीरकूपं दर्शयितुं गतः । तत्रागत्य स्वयमेव पश्यतु स्वामीत्युक्त्वा तस्मिन्कू-

पजले तस्य सिंहस्यैव प्रतिबिम्बं दर्शितवान्। ततोसौ प्रकटितदंष्ट्रानखप्रकरकम्पितस्तब्धकेसरः क्रोधात्तस्योपर्यात्मानं निक्षिप्य पञ्चत्वं गतः। अतोहं ब्रवीमि बुद्धिर्यस्येत्यादि।

वायस्याह। श्रुतं मया सर्वम्। संप्रति यथा कर्तव्यं तद्ब्रूहि। वायसोवदत्। आसन्ने सरसि राजपुत्रः प्रत्यहमागत्य स्नाति। स्नानसमये तदङ्गादवतारिततीर्थशिलानिहितकनकसूत्रं चञ्च्वा विधृत्यानीयास्मिन्कोटरे धारयिष्यसि। अथ कदाचित्स्नातुं जलप्रविष्टे राजपुत्रे वायस्या तदनुष्ठितम्। अथ कनकसूत्रानुसरणप्रवृत्तैः राजपुरुषैस्तत्र तरुकोटरे कृष्णसर्पो दृष्टो व्यापादितश्च। अतोहं ब्रवीमि उपायेन हि यच्छक्यमित्यादि। करटको ब्रूते। यद्येवं तर्हि गच्छतु भवान्। शिवास्ते सन्तु पन्थानः।

ततो दमनकः पिङ्गलकसमीपं गत्वा प्रणम्योवाच। देव आत्ययिकं किमपि महाभयकारिकार्यं मन्यमानः समागतोस्मि।

यतः।

आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च।
कल्याणवचनं ब्रूयादपृष्टोपि हितो नरः॥ ११२॥

अन्यच्च।

भोगस्य भाजनं राजा न राजा कार्यभाजनम्।
राजकार्यपरिध्वंसान्मन्त्री दोषेण लिप्यते॥ ११३॥

तथा हि पश्यामात्यानामेष क्रमः।

वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्तनम्।
न तु स्वामिपदावाप्तिपातकेच्छोरुपेक्षणम्॥ ११४॥

पिङ्गलकः सादरमाह। भवान्किं वक्तुमिच्छति। दमनको ब्रूते।

देव संजीवकस्तवोपर्यसदृशव्यवहारीव लक्ष्यते । तथा चास्मत्संनिधाने श्रीमद्देवपादानां शक्तित्रयनिन्दां कृत्वा राज्यमेवाभिलषति । एतच्छ्रुत्वा पिङ्गलकः सभयाश्चर्यं मत्वा तुष्णीं स्थितः । दमनकः पुनराह । देव सर्वामात्यपरित्यागं कृत्वा एक एवायं यस्त्वया सर्वाधिकारी कृतः स एव दोषः ।

यतः ।

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च
विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः ।
सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्य
तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥ ११५ ॥

अपरं च ।

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा
तं मोहाच्छ्रयते मदः स च मदालस्येन निर्भिद्यते ।
निर्भिन्नस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा
स्वातन्त्र्यस्पृहया ततः स नृपतेः प्राणान्तिकं द्रुह्यति ॥११६॥

अन्यच्च ।

विषदिग्धस्य भक्तस्य दन्तस्य चलितस्य च ।
अमात्यस्य च दुष्टस्य मूलादुद्धरणं सुखम् ॥ ११७ ॥

किंच

यः कुर्यात्सचिवायत्तां श्रियं तद्व्यसने सति ।
सोन्धवज्जगतीपालः सीदेत्संचारकैर्विना ॥ ११८ ॥

विशेषतश्च ।

सदामात्यो न साध्यः स्यात्समृद्धः सर्व एव हि ।

सिद्धानामयमादेश ऋद्धिश्चित्तविकारिणी ॥ ११९ ॥

स सर्वकार्येषु स्वेच्छातः प्रवर्तते। तदत्र प्रमाणं स्वामी। एतच्च जानामि।

न सोऽस्ति पुरुषो लोके यो न कामयते श्रियम्।
परस्य युवतीं रम्यां सादरं नेक्षतेऽत्र कः ॥ १२० ॥

सिंहो विमृष्याह। भद्र यद्यप्येवं तथापि संजीवकेन सह मम महान्स्नेहः।

पश्य।

कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः।
अनेकदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः ॥ १२१ ॥

अन्यच्च।

अप्रियाण्यपि कुर्वाणो यः प्रियः प्रिय एव सः।
दग्धमन्दिरसारेऽपि कस्य वन्हावनादरः ॥ १२२ ॥

दमनकः पुनरेवाह। देव स एवातिदोषः।

यतः।

यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोहयति पार्थिवः।
सुतेऽमात्येऽप्युदासीने स लक्ष्म्याश्रीयते जनः ॥ १२३ ॥

शृणु देव।

अप्रियस्यापि पथ्यस्य परिणामः सुखावहः।
वक्ता श्रोता च यत्रास्ति रमन्ते तत्र संपदः ॥ १२४ ॥

त्वया च मूलभृत्यानपास्यायमागन्तुकः पुरस्कृतः। एतच्चानुचितं कृतम्।

यतः।

मूलभृत्यान्परित्यज्य नागन्तून्प्रतिमानयेत् ।
नातः परतरो दोषो राज्यभेदकरो यतः ॥ १२५ ॥

सिंहो ब्रूते । किमाश्चर्यम् । मया यदभयवाचं दत्त्वानीतः संवर्धितश्च । तत्कथं मह्यं द्रुह्यति । दमनको ब्रूते । देव

दुर्जनो नार्जवं याति सेव्यमानोपि नित्यशः ।
स्वेदनाभ्यञ्जनोपायैः श्वपुच्छमिव नामितम् ॥ १२६ ॥

अपरं च ।

स्वेदितो मर्दितश्चैव रज्जुभिः परिवेष्टितः ।
मुक्तो द्वादशभिर्वर्षैः श्वपुच्छः प्रकृतिं गतः ॥ १२७ ॥

अन्यच्च ।

वर्धयन्वाथ संमानं खलानां प्रीतये कुतः ।
फलन्त्यमृतसेकेपि न पथ्यानि विषद्रुमाः ॥ १२८ ॥

अतोहं ब्रवीमि ।

अपृष्टोपि हितं ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ।
एष एव सतां धर्मो विपरीतमतोन्यथा ॥ १२९ ॥

तथा चोक्तम् ।

स स्निग्धोकुशलान्निवारयति यस्तत्कर्म यन्निर्मलं
सा स्त्री यानुविधायिनी स मतिमान्यः सद्भिरभ्यर्च्यते ।
सा श्रीर्या न मदं करोति स सुखी यस्तृष्णया मुच्यते
तन्मित्रं यदकृत्रिमं स पुरुषो यः खिद्यते नेन्द्रियैः ॥१३० ॥

यदि संजीवकव्यसनार्दितो विज्ञापितोपि स्वामी न निवर्तते तदा भृत्यस्य न दोषः ।

नृपः कामासक्तो गणयति न कार्यं न च हितं

यतः । स्वच्छन्दः प्रविचरति मत्तो गज इव ।
महीं मानध्मातः स पतति यदा शोकगहने
तदा भृत्ये दोषान्क्षिपति न निजं वेत्त्यविनयम् ॥ १३१ ॥

पिङ्गलकः स्वगतम् ।

न परस्यापराधेन परेषां दण्डमाचरेत् ।
आत्मनावगतं कृत्वा बध्नीयात्पूजयेच्च वा ॥ १३२ ॥

तथा चोक्तम् ।

गुणदोषावनिश्चित्य विधिर्न ग्रहनिग्रहे ।
स्वनाशाय यथा न्यस्तो दर्पात्सर्पमुखे करः ॥ १३३ ॥

प्रकाशं ब्रूते । तदा संजीवकः किं प्रत्यादिश्यताम् । दमनकः ससंभ्रममाह । देव मैवमेतावता मन्त्रभेदो जायते । तथा ह्युक्तम् ।

मन्त्रबीजमिदं गुप्तं रक्षणीयं यथा तथा ।
मनागपि न भिद्येत तद्भिन्नं न प्ररोहति ॥ १३४ ॥

किंच ।

आदेयस्य प्रदेयस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः ।
क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् ॥ १३५ ॥

तदवश्यं समारब्धो महता प्रयत्नेन संपादनीयः ।

किंच ।

मन्त्रो योध इवाधीरः सर्वाङ्गैः संवृतैरपि ।
चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥ १३६ ॥

यद्यसौ दृष्टदोषोपि दोषान्निवर्त्य संधातव्यस्तदतीवानुचितम् ।

यतः ।

सकृद्दुष्टं तु यन्मित्रं पुनः संधातुमिच्छति ।

स मृत्युमेव गृण्हाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ १

किंच ।

अन्तर्दुष्टः क्षमायुक्तः सर्वानर्थकरः किल ।
शकुनिः शकटारश्च दृष्टान्तावत्र भूपते ॥ १३८ ॥

सिंहो ब्रूते । ज्ञायतां तावत्किमस्माकमसौ कर्तुं समर्थः । दमनक आह । देव

अङ्गाङ्गिभावमज्ञात्वा कथं सामर्थ्यनिर्णयः ।
पश्य टिट्टिभमात्रेण समुद्रो व्याकुलीकृतः ॥ १३९ ॥

सिंहः पृच्छति । कथमेतत् । दमनकः कथयति ॥

॥ कथा ७ ॥

दक्षिणसमुद्रतीरे टिट्टिभदम्पती निवसतः । तत्र चासन्नप्रसवा टिट्टिभी भर्तारमाह । नाथ प्रसवयोग्यस्थानं निभृतमनुसंधीयताम् । टिट्टिभोवदत् । भार्ये इदमेव स्थानं प्रसूतियोग्यम् । सा ब्रूते । समुद्रवेलया व्याप्यते स्थानमेतत् । टिट्टिभोवदत् । किमहं निर्बलः समुद्रेण निग्रहीतव्यः । टिट्टिभी विहस्याह । स्वामिन् त्वया समुद्रेण च महदन्तरम् ।

अथवा ।

पराभवं परिच्छेत्तुं योग्यायोग्यं न वेत्ति यः ।
अस्तीह यस्य विज्ञानं स कृच्छ्रेपि न सीदति ॥ १४० ॥

अपरं च ।

अनुचितकर्मारम्भः स्वजनविरोधो बलीयसा स्पर्धा ।
प्रमदाजनविश्वासो मृत्योर्द्वाराणि चत्वारि ॥ १४१ ॥

ततः स्वामिवचनात्सा कृच्छ्रेण तत्रैव प्रसूता । एतत्सर्वं श्रुत्वा समुद्रेणापि तच्छक्तिज्ञानार्थं तदण्डान्यपहृतानि । ततष्टिट्टिभी शोकार्ता भर्तार-

यतः । [illegible] पतिवं तान्यण्डानि मे नष्टानि । टिट्टिभोवदत् । प्रिये मदि[illegible]त्वा पक्षिणो मेलकं कृत्वा पक्षिस्वामिनो गरुडस्य समीपं [illegible]ः । तत्र गत्वा सकलवृत्तान्तष्टिट्टिभेन भगवतो गरुडस्य पुरतो निवेदितः । देव समुद्रेणाहं स्वगृहावस्थितो विनापराधेनैव निगृहीतः । ततस्तद्वचनमाकर्ण्य गरुत्मता प्रभुर्भगवान्नारायणः सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुर्विज्ञप्तः । स समुद्रमण्डदानायादिदेश । ततो भगवदाज्ञां मौलौ निधाय समुद्रेण तान्यण्डानि टिट्टिभाय समर्पितानि । अतोहं ब्रवीमि अङ्गाङ्गिभावमज्ञात्वा इत्यादि ।

शास्त्रातिक्रममज्ञात्वा वैरमारभते हि यः ।
स पराभवमाप्नोति समुद्रामिव टिट्टिभात् ॥ १४२ ॥

राजाह । कथमसौ ज्ञातव्यो द्रोहबुद्धिरिति । दमनको ब्रूते । यदासौ सदर्पः शृङ्गाग्रप्रहरणाभिमुखश्चकित इवागच्छति तदा ज्ञास्यति स्वामी । एवमुक्त्वा संजीवकसमीपं गतः । तत्र गतश्च मन्दंमन्दमुपसर्पन्विस्मितमिवात्मानमदर्शयत् । संजीवकेन सादरमुक्तम् । भद्र कुशलं ते । दमनको ब्रूते । अनुजीविनां कुतः कुशलम् ।

यतः ।

संपत्तयः पराधीनाः सदा चित्तमनिर्वृतम् ।
स्वजीवितेप्यविश्वासस्तेषां ये राजसेवकाः ॥ १४३ ॥

अन्यच्च ।

कोर्थान्प्राप्य न गर्वितो विषयिणः कस्यापदोस्तंगताः
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः को वास्ति राज्ञां प्रियः ।
कः कालस्य भुजान्तरं न च गतः कोर्थी गतो गौरवं
को वा दुर्जनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः पुमान् ॥ १४४ ॥

संजीवकेनोक्तम् । सखे ब्रूहि किमेतत् । दमनक मन्दभाग्यः ।

पश्य ।

यथा समुद्रे निर्मग्नो लब्ध्वा सर्पावलम्बनम् ।
न मुञ्चति न चाधत्ते तथा मुग्धोस्मि संप्रति ॥ १४५ ॥

यतः ।

एकत्र राजविश्वासो नश्यत्यन्यत्र बान्धवः ।
किं करोमि क्व गच्छामि पतितो दुःखसागरे ॥ १४६ ॥

इत्युक्त्वा दीर्घं निश्वस्योपविष्टः । संजीवको ब्रूते । भवानस्मत्कृतज्ञः । तथापि मित्र सुविस्तरमनोगतमुच्यताम् । दमनकः सुनिभृतमाह । यद्यपि राजविश्वासो न कथनीयस्तथापि भवानस्मदीयप्रत्ययादागतः स्थितश्च । तन्मयात्र परलोकार्थिनावश्यं तव हितमाख्येयम् । शृणु । अयं स्वामी तवोपरि विकृतबुद्धीरहस्युक्तवान् । संजीवकमेव हत्वा स्वपरिवारं तर्पयामि । एतच्छ्रुत्वा संजीवकः परं विषादमगमत् । दमनकः पुनराह । अलं विषादेन । प्राप्तकालकार्यमनुष्ठीयताम् । संजीवकः क्षणं विमृष्याह । निश्चितमिदमुक्तम् ।

यतः ।

दुर्जनगम्या नार्यः प्रायेणापात्रभृद्भवति राजा ।
कृपणानुसारि च धनं देवो गिरिजलधिवर्षी च ॥ १४७ ॥

स्वगतम् । किं वा दुर्जनचेष्टितमिदं न वेद्मि । तद्व्यवहारो निर्णेतुं न शक्यते ।

यतः ।

कश्चिदाश्रयसौन्दर्याद्धत्ते शोभामसज्जनः ।
प्रमदालोचनन्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनम् ॥ १४८ ॥

यतः । ...कम् । कष्टं किमिदमापतितम् ।

मन्त्रि...

आराध्यमानो नृपतिः प्रयत्ना
न्न तोषमायाति किमत्र चित्रम् ।
अयं त्वपूर्वप्रतिमाविशेषो
यः सेव्यमानो रिपुतामुपैति ॥ १४९ ॥

V C GOLE

तदयमशक्यप्रयत्नः ।

यतः ।

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति
ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।
अकारणद्वेषि मनस्तु यस्य वै
कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ॥ १५० ॥

किं मयापकृतं राज्ञः । अथवा निर्निमित्तापकारिणश्च भवन्ति राजानः।

दमनको ब्रूते । एवमेवैतत् । शृणु ।

विज्ञैः स्निग्धैरुपकृतमपि द्वेष्यतामेति कश्चि-
त्साक्षादन्यैरपकृतमपि प्रीतिमेवोपयाति ।
चित्रं चित्रं किमथ चरितं नैकभावाश्रयाणां
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ १५१॥

अन्यच्च ।

कृतशतमसत्सु नष्टं सुभाषितशतं च नष्टमबुधेषु ।
वचनशतमवचनकरे बुद्धिशतमचेतने नष्टम् ॥ १५२ ॥

किंच ।

चन्दनतरुषु भुजङ्गा जलेषु कमलानि तत्र च ग्राहाः

गुणघातिनश्च खलाः भोगेष्वलं सुखान्यपि

अन्यच्च ।

मूलं भुजङ्गैः कुसुमानि भृङ्गैः
शाखाः प्लवङ्गैः शिखराणि भल्लैः ।
नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य
यन्नाश्रितं दुष्टतरैश्च हिंस्रैः ॥ १५४ ॥

दमनको ब्रूते । अयं तावत्स्वामी वाचि मधुरो विषहृदयो ज्ञातः । यतः ।

दूरादुच्छ्रितपाणिरार्द्रनयनः प्रोत्सारितार्धासनो
गाढालिङ्गनतत्परः प्रियकथाप्रश्नेषु दत्तादरः ।
अन्तर्भूतविषो बहिर्मधुमयश्चातीव मायापटुः
को नामायमपूर्वनाटकविधिर्यः शिक्षितो दुर्जनैः ॥ १५५ ॥

तथा हि ।

पोतो दुस्तरवारिराशितरणे दीपोन्धकारागमे
निर्वाते व्यजनं मदान्धकरिणां दर्पोपशान्त्यै सृणिः ।
इत्थं तद्भुवि नास्ति यस्य विधिना नोपायचिन्ता कृता
मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धातापि भग्नोद्यमः ॥ १५६ ॥

संजीवकः पुनर्निश्वस्य कष्टं भोः कथमहं शस्यभक्षकः सिंहेन निपातितव्यः ।

यतः ।

द्वयोरेव समं वित्तं द्वयोरेव समं बलम् ।
तयोर्विवादो मन्तव्यो नोत्तमाधमयोः क्वचित् ॥ १५७ ॥

पुनर्विचिन्त्य केनायं राजा ममोपरि विकारितो न जाने । भेदमुपगताद्राज्ञः सदा भेतव्यम् ।

यतः ।

मन्त्रिणा पृथिवीपालचित्तं विघटितं क्वचित् ।
वलयं स्फटिकस्येव को हि संधातुमीश्वरः ॥ १५८ ॥

अन्यच्च ।

वज्रं च राजतेजश्च द्वयमेवातिभीषणम् ।
एकमेकत्र पतति पतत्यन्यत्समन्ततः ॥ १५९ ॥

ततः संग्रामे मृत्युरेव वरमिदानीं तदाज्ञानुवर्तनमयुक्तम् ।

यतः ।

मृतः प्राप्नोति वा स्वर्गं शत्रुं हत्वा सुखानि वा ।
उभावपि हि शूराणां गुणावेतौ सुदुर्लभौ ॥ १६० ॥

युद्धकालश्चायम् ।

यत्रायुद्धे ध्रुवं मृत्युर्युद्धे जीवितसंशयः ।
तमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १६१ ॥

यतः ।

अयुद्धे हि यदा पश्यन्न किंचिद्धितमात्मनः ।
युध्यमानस्तदा प्राज्ञो म्रियते रिपुणा सह ॥ १६२ ॥
जये च लभते लक्ष्मीं मृते चापि सुराङ्गनाम् ।
क्षणविध्वंसिनः कायाः का चिन्ता मरणे रणे ॥ १६३ ॥

एताच्चिन्तयित्वा संजीवक आह । भो मित्र कथमसौ मां जिघांसुर्ज्ञातव्यः । दमनको ब्रूते । यदा स पिङ्गलकः समुन्नतलाङ्गूल उन्नतचरणो विवृतास्यस्त्वां पश्यति तदा त्वमेव स्वविक्रमं दर्शयिष्यसि ।

यतः ।

बलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पदम् ।

निःशङ्कं दीयते लोकैः पश्य भस्मचये पदम् ॥ १६४ ॥

किंतु सर्वमेतत्सुगुप्तमनुष्ठातव्यम् । नो चेन्नत्वं नाहमित्युक्त्वा दमनकः करटकसमीपं गतः । करटकेनोक्तम् । किं निष्पन्नम् । दमनकेनोक्तम् । निष्पन्नोसावन्योन्यभेदः । करटको ब्रूते । कोत्र संदेहः ।

यतः ।

बन्धुः को नाम दुष्टानां कुप्येत्को नातियाचितः ।
को न तृप्यति वित्तेन कुकृत्ये को न पण्डितः ॥ १६५ ॥

अन्यच्च ।

दुर्वृत्तः क्रियते धूर्तैः श्रीमानात्मविवृद्धये ।
किं नाम खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाशवत् ॥ १६६ ॥

ततो दमनकः पिङ्गलकसमीपं गत्वा देव समागतोसौ पापाशयः । ततः सज्जीभूय स्थीयतामित्युक्त्वा पूर्वोक्ताकारं कारयामास । संजीवकोप्यागत्य तथाविधं विकृताकारं सिंहं दृष्ट्वा स्वानुरूपं विक्रमं चकार । ततस्तयोर्युद्धे संजीवकः सिंहेन व्यापादितः । अथ संजीवकं सेवकं पिङ्गलको व्यापाद्य विश्रान्तः सशोक इव तिष्ठति । ब्रूते च । किं मया दारुणं कर्म कृतम् ।

यतः ।

परैः संभुज्यते राज्यं स्वयं पापस्य भाजनम् ।
धर्मातिक्रमतो राजा सिंहो हस्तिवधादिव ॥ १६७ ॥

अपरं च ।

भूम्येकदेशस्य गुणान्वितस्य
भृत्यस्य वा बुद्धिमतः प्रणाशः ।
भृत्यप्रणाशो मरणं नृपाणां

नष्टापि भूमिः सुलभा न भृत्याः ॥ १६८ ॥

दमनको ब्रूते । स्वामिन् कोयं नूतनो न्यायो यदारातिं हत्वा संतापः क्रियते ।

तथा चोक्तम् ।

पिता वा यदि वा भ्राता पुत्रो वा यदि वा सुहृत् ।
प्राणच्छेदकरा राज्ञा हन्तव्या भूतिमिच्छता ॥ १६९ ॥

अपि च ।

धर्मार्थकामतत्त्वज्ञो नैकान्तकरुणोभवेत् ।
न हि हस्तस्थमप्यन्नं क्षमावान्भक्षितुं क्षमः ॥ १७० ॥

क्षमा शत्रौ च मित्रे च यतीनामेव भूषणम् ।
अपराधिषु सत्त्वेषु नृपाणां सैव दूषणम् ॥ १७१ ॥

अपरं च ।

राज्यलोभादहंकारादिच्छतः स्वामिनः पदम् ।
प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं जीवोत्सर्गो न चापरम् ॥ १७२ ॥

अन्यच्च ।

राजा घृणी ब्राह्मणः सर्वभक्षः
स्त्री चावशा दुष्प्रकृतिः सहायः ।
प्रेष्यः प्रतीपोधिकृतः प्रमादी
त्याज्या इमे सप्त कृतं न वेत्ति ॥ १७३ ॥

विशेषतश्च ।

सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च
हिंस्रा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।
नित्यव्यया प्रचुररत्नधनागमा च

वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ १७४ ॥

इति दमनकेन संतोषितः पिङ्गलकः स्वां प्रकृतिमापन्नः सिंहासने समुपविष्टः । दमनकः प्रहृष्टमना विजयतां महाराज शुभमस्तु सर्वजगतामित्युक्त्वा यथासुखमवस्थितः ॥

विष्णुशर्मोवाच । सुहृद्भेदः श्रुतस्तावद्भवद्भिः । राजपुत्रा ऊचुः । भवत्प्रसादाच्छ्रुतः । सुखिनो भूता वयम् । विष्णुशर्माब्रवीत् । अपरमपीदमस्तु ।

सुहृद्भेदस्तावद्भवतु भवतां शत्रुनिलये
खलः कालाकृष्टः प्रलयमुपसर्पत्वहरहः ।
जनो नित्यं भूयात्सकलसुखसंपत्तिवसतिः
कथारम्भे रम्ये सततमिह बालोऽपि रमताम् ॥ १७५ ॥

॥ इति हितोपदेशे सुहृद्भेदो नाम द्वितीयकथासंग्रहः समाप्तः ॥

पुनः कथारम्भकाले राजपुत्रा ऊचुः । आर्य राजपुत्रा वयं तद्विग्रहं श्रोतुं नः कुतूहलमस्ति । विष्णुशर्मणोक्तम् । यदेवं भवद्भ्यो रोचते कथयामि । श्रूयतां यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

हंसैः सह मयूराणां विग्रहे तुल्यविक्रमे ।
विश्वास्य वञ्चिता हंसाः काकैः स्थित्वारिमन्दिरे ॥ १ ॥

राजपुत्रा ऊचुः । कथमेतत् । विष्णुशर्मा कथयति ॥

अस्ति कर्पूरद्वीपे पद्मकेलिनामधेयं सरः । तत्र हिरण्यगर्भो नाम राजहंसः प्रतिवसति । स च सर्वैर्जलचरपक्षिभिर्मिलित्वा पक्षिराज्येऽभिषिक्तः ।

यतः ।

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ।
अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ २ ॥

अपरं च ।

प्रजां संरक्षति नृपः सा वर्धयति पार्थिवम् ।
वर्धनाद्रक्षणं श्रेयस्तदभावे सदप्यसत् ॥ ३ ॥

एकदासौ राजहंसः सुविस्तीर्णकमलपर्यङ्के सुखासीनः सपरिवारः परिवृतस्तिष्ठति । ततः कुतश्चिद्देशादागत्य दीर्घमुखो नाम बकः प्रणम्योपविष्टः । राजोवाच । दीर्घमुख देशान्तरादागतोसि वार्तां कथय । स ब्रूते । देव अस्ति महती वार्ता । तां वक्तुं सत्वरमागतोहम् । श्रूयताम् ।

अस्ति जम्बुद्वीपे विन्ध्यो नाम गिरिः । तत्र चित्रवर्णो नाम मयूरः पक्षिराजो निवसति । तस्यानुचरैश्चरद्भिः पक्षिभिरहं दग्धारण्यमध्ये

चरन्नवलोकितः पृष्टश्च। कस्त्वं कुतः समागतोसि ।तदा मयोक्तम् । कर्पूरद्वीपस्य राजचक्रवर्तिनो हिरण्यगर्भस्य राजहंसस्यानुचरोहं कौतुकाद्देशान्तरं द्रष्टुमागतोस्मि। एतच्छ्रुत्वा पक्षिभिरुक्तम् । अनयोर्देशयोः को देशो भद्रतरो राजा च । मयोक्तम् ।आः किमेवमुच्यते । महदन्तरम्। यतः कर्पूरद्वीपः स्वर्ग एव राजहंसश्च द्वितीयः स्वर्गपतिः । अत्र मरुस्थले पतिता यूयं किं कुरुथ । अस्मद्देशे गम्यताम् । ततोस्मद्वचनमाकर्ण्य सर्वे सकोपा बभूवुः ।

तथा चोक्तम् ।

पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ।
उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ॥ ४ ॥

अन्यच्च ।

विद्वानेवोपदेष्टव्यो नाविद्वांस्तु कदाचन ।
वानरानुपदिश्याथ स्थानभ्रष्टा ययुः खगाः ॥ ५ ॥

राजोवाच । कथमेतत् । दीर्घमुखः कथयति ॥

॥ कथा १ ॥

अस्ति नर्मदातीरे विशालः शाल्मलीतरुः । तत्र निजचञ्चुनिर्मितनीडक्रोडे पक्षिणो वर्षास्वपि सुखं निवसन्ति । अथैकदा वर्षासु नीलपटलैरावृते नभस्तले धारासारैर्महती वृष्टिर्बभूव । ततो वानरांश्च तरुतलेवस्थितान्शीताकुलान्कम्पमानानवलोक्य कृपया पक्षिभिरुक्तम् । भो भो वानराः शृणुत ।

अस्माभिर्निर्मिता नीडाश्चञ्चुमात्रैर्हृतैस्तृणैः ।
हस्तपादादिसंयुक्ता यूयं किमिति सीदथ ॥ ६ ॥

तच्छ्रुत्वा वानरैर्जातामर्षैरालोचितम् ।अहो निर्वातनीडगर्भावस्थिताः

सुखिनः पक्षिणोस्मान्निन्दन्ति । भवतु तावद्वृष्टेरुपशमः । अनन्तरं शान्ते पानीयवर्षणे तैर्वानरैर्वृक्षमारुह्य सर्वे नीडा भग्नास्तेषामण्डानि चाधः पातितानि । अतोहं ब्रवीमि विद्वानेवोपदेष्टव्य इत्यादि । राजोवाच ततस्तैः किं कृतम् । बकः कथयति । ततस्तैः पक्षिभिः कोपादुक्तम् । केनासौ राजहंसो राजा कृतः । ततो मयोपजातकोपेनोक्तम् । युष्मदीयमयूरः केन राजा कृतः । एतच्छ्रुत्वा ते सर्वे मां हन्तुमुद्यताः । ततो मयापि स्वविक्रमो दर्शितः ।

यतः ।

अन्यदा भूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव योषिताम् ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ७ ॥

राजा विहस्याह ।

आत्मनश्च परेषां च यः समीक्ष्य बलाबलम् ।
अन्तरं नैव जानाति स तिरस्क्रियतेरिभिः ॥ ८ ॥

अन्यच्च ।

स चिरं हि चरन्नित्यं क्षेत्रे शस्यमबुद्धिमान् ।
द्वीपिचर्मपरिच्छन्नो वाग्दोषाद्गर्दभो हतः ॥ ९ ॥

बकः पृच्छति । कथमेतत् । राजा कथयति ॥

॥ कथा २ ॥

अस्ति हास्तिनापुरे विलासो नाम रजकः । तस्य गर्दभोतिवाहनाद्दुर्बलो मुमूर्षुरिवाभवत् । ततस्तेन रजकेनासौ व्याघ्रचर्मणा प्रच्छाद्यारण्यसमीपे शस्यक्षेत्रे नियुक्तः । ततो दूरात्तमवलोक्य व्याघ्रबुद्ध्या क्षेत्रपतयः सत्वरं पलायन्ते । अथैकदा केनापि शस्यरक्षकेण धूसरकम्बलकृततनुत्राणेन धनुःकाण्डं सज्जीकृत्यानतकायेनैकान्ते स्थितम् ।

तं च दूराद्दृष्ट्वा गर्दभः पुष्टाङ्गो यथेष्टशस्यभक्षणजातबलः गर्दभीयमिति मत्वोच्चैः शब्दं कुर्वाणस्तमभिमुखं स धावितः । शस्यरक्षकेण गर्दभोयमिति चीत्कारशब्दान्निश्चित्य लीलयैव व्यापादितः । अतोहं ब्रवीमि सुचिरं हि चरन्नित्यमित्यादि । दीर्घमुखो ब्रूते । ततः पक्षिभिरुक्तम् । अरे पाप दुष्ट बक अस्माकं भूमौ चरन्नस्माकं स्वामिनमधिक्षिपासि । तन्न क्षन्तव्यमिदानीमित्युक्त्वा सर्वे मां चञ्चुभिर्हत्वा सकोपा ऊचुः । पश्य रे मूर्ख । स हंसस्तव राजा सर्वथा मृदुः । तस्य राज्याधिकारो नास्ति । यत एकान्तमृदुः करतलस्थमप्यर्थं रक्षितुमक्षमः । स कथं पृथिवीं शास्ति । राज्यं वा तस्य किम् । किंतु त्वं च कूपमण्डूकः । तेन तदाश्रयमुपादिशासि । शृणु ।

सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छाया समन्वितः ।
यदि दैवात्फलं नास्ति छाया केन निवार्यते ॥ १० ॥

अन्यच्च ।

हीनसेवा न कर्तव्या कर्तव्यो महदाश्रयः ।
पयोपि शौण्डिकीहस्ते वारुणीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

अन्यच्च ।

महानप्यल्पतां याति निर्गुणे गुणविस्तरः ।
आधाराधेयभावेन गजेन्द्र इव दर्पणे ॥ १२ ॥

विशेषतश्च ।

व्यपदेशेपि सिद्धिः स्यादतिशक्ते नराधिपे ।
शशिनो व्यपदेशेन शशकाः सुखमासते ॥ १३ ॥

मयोक्तम् । कथमेतत् । पक्षिणः कथयन्ति ॥

॥ कथा ३ ॥

कदाचिदपि वर्षासु वृष्टेरभावात्तृषार्तो गजयूथो यूथपतिमाह । नाथ कोभ्युपायोस्माकं जीवनाय । नास्ति क्षुद्रजन्तूनां मज्जनस्थानम् । वयं च निमज्जनस्थानाभावान्मृताहा इव । किं कुर्मः । क्व यामः । ततो हस्तिराजो नातिदूरं गत्वा निर्मलं ह्रदं दर्शितवान् । ततो दिनेषु गच्छत्सु तत्तीरावस्थिता गजपादाहतिभिश्चूर्णिताः क्षुद्रशशकाः । अनन्तरं शिलीमुखो नाम शशकश्चिन्तयामास । अनेन गजयूथेन पिपासाकुलितेन प्रत्यहमत्रागन्तव्यम् । अतो विनश्यत्यस्मत्कुलम् । ततो विजयो नाम वृद्धशशकोवदत् । मा विषीदत । मयात्र प्रतीकारः कर्तव्यः । ततोसौ प्रतिज्ञाय चलितः । गच्छता च तेनालोचितम् । कथं गजयूथसमीपे स्थित्वा वक्तव्यम् ।

यतः ।

स्पृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजंगमः ।
पलायन्नपि भूपालः प्रहसन्नपि दुर्जनः ॥ १४ ॥

अतोहं पर्वतशिखरमारुह्य यूथनाथं संवादयामि । तथानुष्ठिते यूथनाथ उवाच । कस्त्वं कुतः समायातः । स ब्रूते । शशकोहं भगवता चन्द्रेण भवदन्तिकं प्रेषितः । यूथपतिराह । कार्यमुच्यताम् । विजयो ब्रूते ।

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदति नान्यथा ।
सदैवावध्यभावेन यथार्थस्य हि वाचकः ॥ १५ ॥

तदहं तदाज्ञया ब्रवीमि । शृणु । यदेते चन्द्रसरोरक्षकाः शशकास्त्वया निःसारितास्तदनुचितं कृतम् । ते शशकाश्चिरमस्मद्रक्षिताः । अत एव मे शशाङ्क इति प्रसिद्धिः । एवमुक्तवति दूते यूथपतिर्भयादिदमाह ।

देव इदमज्ञानतः कृतं पुनर्न कर्तव्यम् । यद्येवं तदत्र सरसि कोपात्कम्पमानं भगवन्तं शशाङ्कं प्रणम्य प्रसाद्य गच्छ । ततो रात्रौ यूथपतिं गृहीत्वा जले चञ्चलं चन्द्रबिम्बं दर्शयित्वा यूथपतिः प्रणामं कारितः । उक्तं च तेन देव अज्ञानादनेनापराधः कृतस्ततः क्षम्यताम् । नैवं वारान्तरं विधास्यते । इत्युक्त्वा प्रस्थापितः । अतोऽहं ब्रवीमि व्यपदेशेऽपि सिद्धिः स्यादिति । ततो मयोक्तम् । स एवास्मत्प्रभूराजहंसो महाप्रतापोऽतिसमर्थः । त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं तत्र युज्यते किं पुनाराज्यमिति । तदाहं तैः पाक्षिभिर्दुष्ट कथमस्मद्भूमौ चरसीत्यभिधाय राज्ञश्चित्रवर्णस्य समीपं नीतः । ततो राज्ञः पुरो मां प्रदर्श्य तैः प्रणम्योक्तम् । देव अवधीयताम् । एष दुष्टो बको यदस्मद्देशे चरन्नपि देवपादानधिक्षिपति । राजाह । कोऽयं कुतः समायातः । त ऊचुः । हिरण्यगर्भनाम्नो राजहंसस्यानुचरः कर्पूरद्वीपादागतः । अथाहं गृध्रेण मन्त्रिणा पृष्टः । कस्तत्र मुख्यो मन्त्रीति । मयोक्तम् । सर्वशास्त्रार्थपारगः सर्वज्ञो नाम चक्रवाकः । गृध्रो ब्रूते । युज्यते । स्वदेशजोऽसौ ।

यतः ।

स्वदेशजं कुलाचारं विशुद्धमथवा शुचिम् ।
मन्त्रज्ञमव्यसनिनं व्यभिचारविवर्जितम् ॥ ९६ ॥
अधीतव्यवहारज्ञं मौलं ख्यातं विपश्चितम् ।
अर्थस्योत्पादकं चैव विदध्यान्मन्त्रिणं नृपः ॥ ९७ ॥

अत्रान्तरे शुकेनोक्तम् । देव कर्पूरद्वीपादयो लघुद्वीपा जम्बुद्वीपान्तर्गता एव । तत्रापि देवपादानामेवाधिपत्यम् । ततो राज्ञाप्युक्तम् । एवमेव ।

यतः ।

1(honest) 2 (bold) 3 (quail)

राजा मत्तः शिशुश्चैव प्रमादी धनगर्वितः ।
अप्राप्यमपि वाञ्छन्ति किं पुनर्लभ्यतेपि यत् ॥ १८ ॥

ततो मयोक्तम् । यदि वचनमात्रेणैवाधिपत्यं सिध्यति तदा जम्बुद्वीपेप्यस्मत्प्रभोर्हिरण्यगर्भस्य स्वाम्यमस्ति । शुको ब्रूते । कथमत्र निर्णयः । मयोक्तम् । संग्राम एव । राज्ञा विहस्योक्तम् । स्वस्वामिनं गत्वा सज्जीकुरु । तदा मयोक्तम् । स्वदूतोपि प्रस्थाप्यताम् । राजोवाच । कः प्रयास्यति दौत्येन । यतः । एवंभूतो दूतः कार्यः ।

भक्तो गुणी शुचिर्दक्षः प्रगल्भोऽव्यसनी क्षमी ।
ब्राह्मणः परमर्मज्ञो दूतः स्यात्प्रतिभाववान् ॥ १९ ॥

गृध्रो वदति । सन्त्येवंभूता बहवः । किंतु ब्राह्मण एव कर्तव्यः ।
यतः ।

प्रसादं कुरुते पत्युः संपत्तिं नाभिवाञ्छति ।
कालिमा कालकूटस्य नापैतीश्वरसंगमात् ॥ २० ॥

राजाह । तदा शुक एव व्रजतु । शुक त्वमेवानेन सह गत्वास्मदभिलषितं ब्रूहि । शुको ब्रूते । यथाज्ञापयति देवः । किंत्वयं दुर्जनो बकः । तदनेन सह न गच्छामि ।

तथा चोक्तम् ।

खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति साधुषु ।
दशाननोहरत्सीतां बन्धनं स्यान्महोदधेः ॥ २१ ॥

अपरं च ।

न स्थातव्यं न गन्तव्यं दुर्जनेन समं क्वचित् ।
काकसङ्गाद्धतो हंसस्तिष्ठन्गच्छंश्च वर्तकः ॥ २२

राजोवाच । कथमेतत् । शुकः कथयति ॥

॥ कथा ४ ॥

अस्त्युज्जयिनीवर्त्मप्रान्तरे प्लक्षतरुः। तत्र हंसकाकौ निवसतः। कदाचिद्ग्रीष्मसमये परिश्रान्तः कश्चित्पथिकस्तत्र तरुतले धनुःकाण्डं संनिधाय सुप्तः। तत्र क्षणान्तरे तन्मुखाद्वृक्षच्छायापगता। ततः सूर्यतेजसा तन्मुखं व्याप्तमवलोक्य तद्वृक्षस्थितेन हंसेन कृपया पक्षौ प्रसार्य पुनस्तन्मुखे छाया कृता। ततो निर्भरनिद्रासुखिना तेन मुखव्यादानं कृतम्। अथ सुखमसहिष्णुः स्वभावदौर्जन्येन स काकस्तस्य मुखे पुरीषोत्सर्गं कृत्वा पलायितः। ततो यावदसौ पान्थ उत्थायोर्ध्वं निरीक्षते तावत्तेनावलोकितो हंसः काण्डेन हतो व्यापादितः।

वर्तककथामपि कथयामि।

एकदा भगवतो गरुडस्य यात्राप्रसङ्गेन सर्वे पक्षिणः समुद्रतीरं गताः। ततः काकेन सह वर्तकश्चलितः। अथ गोपालस्य गच्छतो दधिभाण्डाद्वारंवारं तेन काकेन दधि खाद्यते। ततो यावदसौ दधिभाण्डं भूमौ निधायोर्ध्वमवलोकते तावत्तेन काकवर्तकौ दृष्टौ। ततस्तेन खेदितः काकः पलायितः। वर्तकः स्वभावनिरपराधो मन्दगतिस्तेन प्राप्तो व्यापादितः। अतोऽहं ब्रवीमि न स्थातव्यं न गन्तव्यमित्यादि। ततो मयोक्तम्। भ्रातः शुक किमेवं ब्रवीषि। मां प्रति यथा श्रीमद्देवस्तथा भवानपि। शुकेनोक्तम्। अस्त्येवम्।

किंच।

दुर्जनैरुच्यमानानि संमतानि प्रियाण्यपि।
अकालकुसुमानीव भयं संजनयन्ति ह ॥ २२ ॥

दुर्जनत्वं च भवतो वाक्यादेव ज्ञातम्। यदनयोर्भूपालयोर्विग्रहे भवद्वचनमेव निदानम्। पश्य। प्रत्यक्षेऽपि कृते दोषे मूर्खः साम्ना तुष्य-

ति। ततोहं तेन राज्ञा यथाव्यवहारं संपूज्य प्रस्थापितः। शुकोपि मम पश्चादागच्छन्नास्ते। एतत्सर्वं परिज्ञाय यथा कर्तव्यमनुसंधीयताम्। चक्रवाको विहस्याह। देव बकेन तावद्देशान्तरमपि गत्वा यथाशक्ति राजकार्यमनुष्ठितम्। किंतु देव स्वभाव एष मूर्खाणाम्।

यतः।

शतं दद्यान्न विवदेदिति विज्ञस्य संमतम्।
विना हेतुमपि द्वंद्वमेतन्मूर्खस्य लक्षणम्॥ २४॥

राजाह। किमतीतोपालम्भनेन। प्रस्तुतमनुसंधीयताम्। चक्रो ब्रूते। देव विजने ब्रवीमि।

यतः।

वर्णाकारप्रतिध्वानैर्नेत्रवक्त्रविकारतः।
अप्यूहन्ति मनो धीरास्तस्माद्रहसि मन्त्रयेत्॥ २५॥

अन्यच्च।

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च।
नेत्रवक्त्रविकाराभ्यां ज्ञायतेन्तर्गतं मनः॥ २६॥

राजा मन्त्री च तत्र स्थितः। अन्येन्यत्र गताः। चक्रो ब्रूते। देव अहमेवं जानामि। कस्याप्यस्मन्नियोगिनः प्रेरणया केनेदमनुष्ठितम्।

यतः।

वैद्यानामातुरः श्रेयान्व्यसनीशो नियोगिनाम्।
विदुषां जीवनं मूर्खः सद्वर्णो जीवनं सताम्॥ २७॥

राजाब्रवीत्। भवतु। कारणमत्र पश्चान्निरूपणीयम्। संप्रति यत्कर्तव्यं तन्निरूप्यताम्। चक्रवाको ब्रूते। प्रणिधिस्तावत्प्रहीयताम्। ततस्तदनुष्ठानं बलाबलं च जानीमः।

तथाहि ।

भवेत्स्वपरराष्ट्राणां कार्याकार्यावलोकने ।

चारचक्षुर्महीभर्तुर्यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ २८ ॥

स च द्वितीयं विश्वासपात्रं गृहीत्वा यातु । तेनासौ स्वयं तत्रावस्थाय तत्रत्यमन्त्रकार्यं सुनिभृतं निश्चित्य द्वितीयं निगद्य प्रस्थापयति ।

तथा चोक्तम् ।

तीर्थाश्रमे सुरस्थाने शास्त्रविज्ञानहेतुना ।

तपस्वी व्यञ्जनोपेतैः स्वचरैः सह संवदेत् ॥ २९ ॥

गूढचारश्च यो जले स्थले चरति । ततोसावेव बको नियुज्यताम् । एतादृश एव कश्चिद्बको द्वितीयत्वेन प्रयातु । तद्गृहलोकाश्च राजद्वारे तिष्ठन्तु । किंतु देव एतदपि सुगुप्तमनुष्ठातव्यम् ।

यतः ।

षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रस्तथा प्राप्तश्च वार्त्तया ।

इत्यात्मना द्वितीयेन मन्त्रः कार्यो महीभृता ॥ ३० ॥

पश्य ।

मन्त्रभेदेपि ये दोषा भवन्ति पृथिवीपतेः ।

न शक्यास्ते समाधातुमिति नीतिविदां मतम् ॥ ३१ ॥

राजा विमृश्योवाच । प्राप्तस्तावन्मयोत्तमः प्रणिधिः । मन्त्री ब्रूते । तदा संग्रामविजयोपि प्राप्तः । अत्रान्तरे प्रतीहारः प्रविश्य प्रणम्योवाच । देव जम्बुद्वीपादागतो द्वारि शुकस्तिष्ठति । राजा चक्रवाकमालोकते । चक्रवाकेणोक्तम् । तावद्गत्वावासे तिष्ठतु पश्चादानीय द्रष्टव्यः । प्रतीहारस्तमावासस्थानं नीत्वा गतः । राजाह । विग्रहस्तावत्समुपस्थितः । चक्रो ब्रूते । देव प्रागेव विग्रहो न विधिः ।

यतः ।

सचिवः किं स मन्त्री वा य आदावेव भूपतिम् ।
युद्धोद्योगं स्वभूत्यागं निर्दिशत्यविचारितम् ॥ ३२ ॥

अपरं च ।

विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन ।
अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ॥ ३३ ॥

अन्यच्च ।

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।
साधितुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन ॥ ३४ ॥

अपरं च ।

सर्व एव जनः शूरो ह्यनासादितविग्रहः ।
अदृष्टपरसामर्थ्यः सदर्पः को भवेन्न हि ॥ ३५ ॥

किंच ।

न तथोत्थाप्यते ग्रावा प्राणिभिर्दारुणा यथा ।
अल्पोपायान्महासिद्धिरेतन्मन्त्रफलं महत् ॥ ३६ ॥

किंतु विग्रहमुपस्थितं विलोक्य व्यवह्रीयताम् ।

यतः ।

यथा कालकृतोद्योगात्कृषिः फलवती भवेत् ।
तद्वन्नीतिरियं देव विचारात्फलति क्षणात् ॥ ३७ ॥

अपरं च ।

महतो दूरे भीरुत्वमासन्ने शूरता गुणः ।
विपत्तौ च महाँल्लोको धीरतामनुगच्छति ॥ ३८ ॥

अन्यच्च ।

प्रत्यूहः सर्वसिद्धीनामुत्तापः प्रथमः किल ।
अतिशीतलमप्यम्भः किं भिनत्ति न भूभृतः ॥ ३९ ॥

विशेषतश्च महाबलोसौ चित्रवर्णराजा ।

यतः ।

बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।
तद्युद्धं हस्तिना सार्धं नराणां मृत्युमावहेत् ॥ ४० ॥

अन्यच्च ।

स मूर्खः कालमप्राप्य योपकर्तरि वर्तते ।
कलिर्बलवता सार्धं कीटपक्षोद्गमो यथा ॥ ४१ ॥

किंच ।

कौर्मं संकोचमास्थाय प्रहारमपि मर्षयेत् ।
प्राप्तकाले तु नीतिज्ञ उत्तिष्ठेत्कृष्णसर्पवत् ॥ ४२ ॥
महत्यल्पेप्युपायज्ञः सममेव भवेत्क्षमः ।
समुन्मूलयितुं वृक्षांस्तृणानीव नदीरयः ॥ ४३ ॥

अतस्तद्दूतोप्याश्वास्य तावद्ध्रियतां यावद्दुर्गं सज्जीक्रियते ।

यतः ।

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
शतं शतसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते ॥ ४४ ॥

किंच ।

अदुर्गो विषयः कस्य नारेः परिभवास्पदम् ।
अदुर्गोनाश्रयो राजा पोतच्युतमनुष्यवत् ॥ ४५ ॥
दुर्गं कुर्यान्महाखातमुच्चप्राकारसंयुतम् ।
सयन्त्रं सजलं शैलसरिन्मरुवनाश्रयम् ॥ ४६ ॥

विस्तीर्णमतिविषमं धनधान्यरसान्वितम् ।
अप्रवेशप्रसारं च नवैता दुर्गसंपदः ॥ ४७ ॥
स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ।
परस्परोपकारित्वाद्राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ ४८ ॥
दुर्गाध्यक्षो बलाध्यक्षो धनाध्यक्षश्च भूपतिः ।
दूतः पुरोधा दैवज्ञो भिषजो मन्त्रिणो मताः ॥ ४९ ॥

राजाह । दुर्गानुसंधाने को नियुज्यताम् । चक्रो ब्रूते ।

यो यत्र कुशलः कार्ये तं तत्र विनियोजयेत् ।
कर्मस्वदृष्टकर्मा यः शास्त्रज्ञोपि विमुह्यति ॥ ५० ॥

तदाहूयतां सारसः । तथानुष्ठिते सत्यागतं सारसमालोक्य राजोवाच । भोः सारस त्वं सत्वरं दुर्गमनुसंधेहि । सारसः प्रणम्योवाच । देव दुर्गं तावदिदमेव चिरात्सुनिरूपितमास्ते । महत्सरः । किंत्वत्र मध्यवर्तिद्वीपे द्रव्यसंग्रहः क्रियताम् ।

यतः ।

धान्यानां संग्रहो राजन्नुत्तमः सर्वसंग्रहात् ।
निक्षिप्तं हि मुखे रत्नं न कुर्यात्प्राणधारणम् ॥ ५१ ॥

किंच ।

ख्यातः सर्वरसानां हि लवणो रस उत्तमः ।
गृहीतं च विना तेन व्यञ्जनं गोमयायते ॥ ५२ ॥

राजाह । सत्वरं गत्वा सर्वमनुतिष्ठ । पुनः प्रविश्य प्रतीहारो ब्रूते । देव सिंहलद्वीपादागतो मेघवर्णो नाम वायसः सपरिवारो द्वारि तिष्ठति । देवपादं द्रष्टुमिच्छति । राजाह । काकाः पुनः सर्वज्ञा बहुद्रष्टारश्च । तद्भवति संग्राह्या इत्यनुमीयते । चक्रो ब्रूते । देव अस्त्येवम् । किंतु काकः स्थलचरः । तेनास्मद्विपक्षे नियुक्तः कथं संग्राह्यः ।

भ्रमत_ भ्राम्यत_

तथा चोक्तम् ।

आत्मपक्षं परित्यज्य परपक्षेषु यो रतः ।
स परैर्हन्यते मूढो नीलवर्णः शृगालवत् ॥ ५३ ॥

राजोवाच । कथमेतत् । मन्त्री कथयति ॥

॥ कथा ५ ॥

अस्त्यरण्ये कश्चिच्छृगालः स्वेच्छया नगरोपान्ते भ्राम्यन्नीलीभाण्डे पतितः । पश्चात्तत उत्थातुमसमर्थः प्रातरात्मानं मृतवत्संदर्श्य स्थितः । अथ नीलीभाण्डस्वामिना मृत इति ज्ञात्वा तस्मात्समुत्थाप्य दूरे नीत्वापसारितः । तस्मात्पलायितः । ततोसौ वनं गत्वा स्वकीयमात्मानं नीलवर्णमवलोक्याचिन्तयत् । अहमिदानीमुत्तमवर्णः । तदाहं स्वकीयोत्कर्षं किं न साधयामि । इत्यालोच्य शृगालानाहूय तेनोक्तम् । अहं भगवत्या वनदेवतया स्वहस्तेनारण्यराज्ये सर्वौषधिरसेनाभिषिक्तः । तदद्यारभ्यारण्येस्मदाज्ञया व्यवहारः कार्यः । शृगालाश्च तं विशिष्टवर्णमवलोक्य साष्टाङ्गपातं प्रणम्योचुः । यथा ज्ञापयति देवः ।

इत्यनेनैव क्रमेण सर्वेष्वरण्यवासिष्वाधिपत्यं तस्य बभूव । ततस्तेन स्वज्ञातिभिरावृतेनाधिकप्रभुत्वं साधितम् । ततस्तेन व्याघ्रसिंहादीनुत्तमपरिजनान्प्राप्य सदसि शृगालानवलोक्य लज्जमानेनावज्ञया स्वज्ञातयः सर्वे दूरीकृताः । ततो विषण्णाञ्छृगालानवलोक्य केनचिद्वृद्धशृगालेनैतत्प्रतिज्ञातम् । मा विषीदत । यदनेनानभिज्ञेन नीतिविदो मर्मज्ञा वयं स्वसमीपाद्दूरीकृतास्तदयं नश्यति तथा विधेयम् । ततोमी व्याघ्रादयो वर्णमात्रविप्रलब्धाः शृगालमज्ञात्वा राजानमिमं मन्यन्ते । तद्यथायं परिचितो भवति तथा कुरुत । तत्र चैवमनुष्ठेयम् । अद्य सर्वे संध्यासमये संनिधाने महारवमेकदैव करिष्यथ । ततस्तं शब्दमाकर्ण्य जातिस्वभावात्तेनापि शब्दः कर्तव्यः । ततस्तथानुष्ठिते सति तद्वृत्तम् ।

यतः ।

यः स्वभावो हि यस्यास्ते स नित्यं दुरतिक्रमः ।
श्वा यदि क्रियते राजा तत्किं नाश्नात्युपानहम् ॥ ५४ ॥

ततः शब्दादभिज्ञाय स व्याघ्रेण हतः ।

तथा चोक्तम् ।

छिद्रं मर्म च वीर्यं च सर्वं वेत्ति निजो रिपुः ।
दहत्यन्तर्गतश्चैव शुष्कं वृक्षमिवानलः ॥ ५५ ॥

अतोहं ब्रवीमि आत्मपक्षं परित्यज्येत्यादि । राजाह । यद्येवं तथापि दृश्यतां तावदयं दूरादागतस्तत्संग्रहे विचारः कार्यः । चक्रो ब्रूते । देव प्रणिधिः प्रहितो दुर्गं च सज्जीकृतम् । अतः शुकोप्यानीय प्रस्थाप्यताम् ।

यतः ।

जघान नन्दं चाणक्यस्तीक्ष्णदूतप्रयोगतः ।
तद्दूरान्तरितं दूतं पश्येद्धीरसमन्वितः ॥ ५६ ॥

ततः सभां कृत्वाहूतः शुकः काकश्च । शुकः किंचिदुन्नतशिरा दत्तासनमुपविश्य ब्रूते । भो हिरण्यगर्भ महाराजाधिराजः श्रीमच्चित्रवर्णस्त्वां समाज्ञापयति । यदि जीवितेन श्रिया वा प्रयोजनमस्ति तदा सत्वरमागत्यास्मच्चरणौ प्रणम । नो चेदवस्थातुं स्थानान्तरं चिन्तय । राजा सकोपमाह । आः कोप्यस्माकं पुरतो नास्त्येनं गलहस्तयति । उत्थाय मेघवर्णो ब्रूते । देव आज्ञापय हन्मि दुष्टं शुकम् । सर्वज्ञो राजानं काकं च शान्त्वयन्ब्रूते । शृणु तावत् ।

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति सत्यं न तद्यच्छलमभ्युपैति ॥५७॥

यतो धर्मश्चैषः ।

दूतो म्लेच्छोऽप्यवध्यः स्याद्राजा दूतमुखो यतः ।
उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदति नान्यथा ॥ ५८ ॥

किंच ।

स्वापकर्षं परोत्कर्षं दूतोक्तैर्मन्यते तु कः ।
सदैवावध्यभावेन दूतः सर्वं हि जल्पति ॥ ५९ ॥

ततो राजा काकश्च स्वां प्रकृतिमापन्नः शुकोऽप्युत्थाय चलितः । पश्चाच्चक्रवाकेणानीय प्रबोध्य कनकालंकारादिकं दत्त्वा संप्रेषितो ययौ । शुकोऽपि विन्ध्याचले राजानं प्रणतवान् । राजोवाच । शुक का वार्ता कीदृशोऽसौ देशः । शुको ब्रूते । देव संक्षेपादियं वार्ता । संप्रति युद्धोद्योगं क्रियताम् । देशश्चासौ कर्पूरद्वीपः स्वर्गैकदेशः । राजा च द्वितीयः स्वर्गपतिः । कथं वर्णयितुं शक्यते ।

ततः सर्वाञ्शिष्टानाहूय राजा मन्त्रयितुमुपविष्ट आह च । संप्रति कर्तव्यविग्रहे यथा कर्तव्यं तथोपदिशत । विग्रहः पुनरवश्यं कर्तव्यः । तथा चोक्तम् ।

असंतुष्टा द्विजा नष्टाः संतुष्टाश्च महीभुजः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः ॥ ६० ॥

दूरदर्शी नाम गृध्रो ब्रूते । देव व्यसनितया विग्रहो न विधिः ।

यतः ।

मित्रामात्यसुहृद्वर्गा यदा स्युर्दृढभक्तयः ।
शत्रूणां विपरीताश्च कर्तव्यो विग्रहस्तदा ॥ ६१ ॥

अन्यच्च ।

भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलं त्रयम् ।
यदैतान्निश्चितंभावि कर्तव्यो विग्रहस्तदा ॥ ६२ ॥

राजाह । मद्बलं तावदवलोकयतु मन्त्री । तदैतेषामुपयोगो ज्ञायतामेव । आहूयतां मौहूर्तिको निर्णीय शुभलग्नं ददातु । मन्त्री ब्रूते । तथापि सहसा यात्राकरणमनुचितम् ।

यतः ।

विशन्ति सहसा मूढा येऽविचार्य द्विषद्बलम् ।
खड्गधारापरिष्वङ्गं लभन्ते ते सुनिश्चितम् ॥ ६३ ॥

राजाह । मन्त्रिन् ममोत्साहभङ्गं सर्वथा मा कृथाः । विजिगीषुर्यथा परभूमिमाक्रामति तथा कथय । गृध्रो ब्रूते । तत्कथयामि । किंतु तदनुष्ठितमेव फलप्रदम् ।

तथा चोक्तम् ।

किं मन्त्रेणाननुष्ठाने शास्त्रवित्पृथिवीपतेः ।
न ह्यौषधपरिज्ञानाद्व्याधेः शान्तिः क्वचिद्भवेत् ॥ ६४ ॥

राजा देशश्चानतिक्रमणीयः । यथा श्रुतं तन्निवेदयामि ।

शृणु ।

नद्यद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं नृप ।
तत्र तत्र च सेनानीर्यायाद्व्यूहीकृतैर्बलैः ॥ ६५ ॥
बलाध्यक्षः पुरो यायात्प्रवीरपुरुषान्वितः ।
मध्ये कलत्रं स्वामी च कोशः फल्गु च यद्बलम् ॥ ६६ ॥
पार्श्वयोरुभयोरश्वा अश्वानां पार्श्वतो रथाः ।
रथानां पार्श्वतो नागा नागानां च पदातयः ॥ ६७ ॥
पश्चात्सेनापतिर्यायात्खिन्नानाश्वासयञ्छनैः ।
मन्त्रिभिः सुभटैर्युक्तः प्रतिगृह्य बलं नृपः ॥ ६८ ॥
समेयाद्विषमं नागैर्जलाढ्यं समहीधरम् ।

सममश्वैर्जलं नौभिः सर्वत्रैव पदातिभिः ॥ ६९ ॥
हस्तिनां गमनं प्रोक्तं प्रशस्तं जलदागमे ।
तदन्यत्र तुरंगाणां पत्तीनां सर्वदैव हि ॥ ७० ॥
शैलेषु दुर्गमार्गेषु विधेयं नृपरक्षणम् ।
स्वयोधैरक्षितस्यापि शयनं योगनिद्रया ॥ ७१ ॥
नाशयेत्कर्षयेच्छत्रून्दुर्गकण्टकमर्दकैः ।
परदेशप्रवेशे च कुर्यादाटविकान्पुरः ॥ ७२ ॥
यत्र राजा ततः कोशो विना कोशान्न राजता ।
स्वभृत्येभ्यस्ततो दद्यात्को हि दातुर्न युध्यते ॥ ७३ ॥

यतः ।

न नरस्य नरो दासो दासश्चार्थस्य भूपते ।
गौरवं लाघवं वापि धनाधननिबन्धनम् ॥ ७४ ॥
अभेदेन च युध्येत रक्षेच्चैव परस्परम् ।
फल्गुसैन्यं च यत्किंचिन्मध्ये व्यूहस्य कारयेत् ॥ ७५
पदातींश्च महीपालः पुरोनीकस्य योजयेत् ।
उपरुध्यारिमासीनो राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ॥ ७६ ॥
स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥ ७७ ॥
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ।
भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारान्परिखास्तथा ॥ ७८ ॥
बलेषु प्रमुखो हस्ती न तथान्यो महीपते ।
निजैरवयवैरेव मातङ्गोऽष्टायुधः स्मृतः ॥ ७९ ॥
बलमश्वस्य सैन्यानां प्राकारो जङ्गमो यतः ।
तस्मादश्वाधिको राजा विजयी स्थलविग्रहे ॥ ८० ॥

तथा चोक्तम् ।

युध्यमाना हयारूढा देवानामपि दुर्जयाः ।
अपि दूरस्थितास्तेषां वैरिणो हस्तवर्तिनः ॥ ८१ ॥
प्रथमं युद्धकारित्वं समस्तबलपालनम् ।
दिङ्मार्गयोधशोधित्वं पत्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ८२ ॥
स्वभावशूरमस्त्रज्ञमविरक्तं जितश्रमम् ।
प्रसिद्धक्षत्रियप्रायं बलं श्रेष्ठतमं विदुः ॥ ८३ ॥
यथा प्रभुकृतान्मानाद्युध्यन्ते भुवि मानवाः ।
न तथा बहुभिर्दत्तैर्द्रविणैरपि भूपते ॥ ८४ ॥

तथाप्यसारसारः क्रियताम् ।

यतः ।

वरमल्पबलं सारं न कुर्यान्मुण्डमालिका ।
कुर्यादसारभङ्गो हि सारभङ्गमपि स्फुटम् ॥ ८५ ॥
अप्रसादोनधिष्ठानं देयांशहरणं च यत् ।
कालयापो प्रतीकारस्तद्वैराग्यस्य कारणम् ॥ ८६ ॥
आपीडयन्बलं शत्रोर्जिगीषुरतिपोषयेत् ।
सुखसाध्यं द्विषां सैन्यं दीर्घप्रयाणपीडितम् ॥ ८७ ॥
दायादादपरो मन्त्रो नास्ति भेदकरो द्विषाम् ।
तस्मादुत्थापयेद्यत्नाद्दायादं तस्य विद्विषः ॥ ८८ ॥
संधाय युवराजेन यदि वा मुख्यमन्त्रिणा ।
अन्तःप्रकोपनं कार्यमभियोक्तुः स्थिरात्मनः ॥ ८९ ॥
क्रूरं मित्रं रणे चापि भङ्गं दत्त्वा विघातयेत् ।
अथवा गोग्रहाकृष्टात्तल्लक्ष्याश्रितबन्धनात् ॥ ९० ॥
स्वराष्ट्रं वासयेद्राजा परदेशापवाहनात् ।

अथवा दानमानाभ्यां वासितं धनदं हि तत् ॥ ९१ ॥

राजाह । आः किं बहुनोदितेन ।

आत्मोदयः परग्लानिर्द्वयं नीतिरितीयती ।
तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतीयते ॥ ९२ ॥

मन्त्रिणा विहस्योच्यते । सर्वमेतद्विशेषतश्चोच्यते ।

किंतु ।

अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।
सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥ ९३ ॥

तत उत्थाय राजा मौहूर्तिकावेदितलग्ने प्रस्थितः । अथ प्रहितप्रणिधिर्हिरण्यगर्भमागत्योवाच । देव समागतप्रायो राजा चित्रवर्णः । संप्रति मलयपर्वताधित्यकायां समावासितकटकोनुवर्तते । दुर्गशोधनं प्रतिक्षणमनुसंधातव्यम् । यतोसौ गृध्रो महामन्त्री । किंच केनचित्सह तस्य विश्वासकथाप्रसङ्गेनैव तदिङ्गितमवगतं मया । यदनेन कोप्यस्मद्दुर्गे प्रागेव नियुक्तः । चक्रो ब्रूते । देव काक एवासौ संभवति । राजाह । न कदाचिदेतत् । यद्येवं तदा कथं तेन शुकस्याभिभवोद्योगः कृतः । अपरं च शुकस्यागमनात्तस्य विग्रहोत्साहः । स चिरादत्रास्ते । मन्त्री ब्रूते । तथाप्यागन्तुः शङ्कनीयः । राजाह । आगन्तुका हि कदाचिदुपकारका दृश्यन्ते । शृणु ।

परोपि हितवान्बन्धुर्बन्धुरप्यहितः परः ।
अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥ ९४ ॥

अपरं च ।

आसीद्वीरवरो नाम शूद्रकस्य महीभृतः ।
सेवकः स्वल्पकालेन स ददौ सुतमात्मनः ॥ ९५ ॥

चक्रः पृच्छति । कथमेतत् । राजा कथयति ॥

॥ कथा ६ ॥

अहं पुरा शूद्रकस्य राज्ञः क्रीडासरसि कर्पूरकेलिनाम्नो राजहंसस्य पुत्र्यां कर्पूरमञ्जर्यां महानुरागवानभवम् । तत्र वीरवरो नाम महाराजपुत्रः कुतश्चिद्देशादागत्य राजद्वारमुपगम्य प्रतीहारमुवाच । अहं तावद्वेतनार्थी राजपुत्रः । राजदर्शनं कारय । ततस्तेनासौ राजदर्शनं कारितो ब्रूते । देव यदि मया सेवकेन प्रयोजनमस्ति तदास्मद्वर्तनं क्रियताम् । शूद्रक उवाच । किं ते वर्तनम् । वीरवरो ब्रूते । प्रत्यहं सुवर्णपञ्चशतानि देहि । राजाह । का ते सामग्री । वीरवरो ब्रूते । द्वौ बाहू तृतीयश्च खड्गः । राजाह । नैतच्छक्यम् । तच्छ्रुत्वा वीरवरश्चलितः । अथ मन्त्रिभिरुक्तम् । देव दिनचतुष्टयस्य वर्तनं दत्त्वा ज्ञायतामस्य स्वरूपम् । किमुपयुक्तोयमेतावद्वर्तनं गृह्णात्यनुपयुक्तो वेति । ततो मन्त्रिवचनादाहूय ताम्बूलं दत्त्वा पञ्चशतानि सुवर्णानि दत्तानि । तद्वचनं तद्विनियोगश्च राज्ञा सुनिभृतं निरूपितः । तदर्धं वीरवरेण देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तम् । स्थितस्यार्धं दुःखितेभ्यः । तदवशिष्टं भोज्यव्ययविलासव्ययेन । एतत्सर्वं नित्यकृत्यं कृत्वा राजद्वारमहर्निशं खड्गपाणिः शेते । यदा च राजा स्वयं समादिशति तदा स्वगृहमपि याति । अथैकदा कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ राजा सकरुणं क्रन्दनध्वनिं शुश्राव । शूद्रक उवाच । कः कोत्र द्वारि । तेनोक्तम् । देव अहं वीरवरः । राजोवाच । क्रन्दनानुसरणं क्रियताम् । वीरवरो यथाज्ञापयति देव इत्युक्त्वा चलितः । राज्ञा च चिन्तितम् । नैतदुचितमयमेकाकी राजपुत्रो मया सूचिभेद्ये तमसि प्रेरितः । तदनु गत्वा किमेतदिति निरूपयामि । ततो राजापि खड्गमादाय तदनुसरणक्रमेण नगराद्बहिर्निर्जगाम । गत्वा च वीरवरेण सा रुदती रूपयौवनसंपन्ना सर्वालंकारभूषिता काचित्स्त्री दृष्टा । पृष्टा च का त्वं किमर्थं रोदिषि । स्त्रियोक्तम् । अहमेतस्य शूद्रकस्य राजलक्ष्मीश्चिरादे-

तस्य भुजच्छायायां महता सुखेन विश्रान्ता । इदानीमन्यत्र गमिष्यामि । वीरवरो ब्रूते । यत्रापायः संभवति तत्रोपायोप्यस्ति । तत्कथं स्यात्पुनरिहावलम्बनं भवत्याः । लक्ष्मीरुवाच । यदि त्वमात्मनः पुत्रं शक्तिधरं द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतं भगवत्याः सर्वमङ्गलाया उपहारीकरोषि तदाहं पुनरत्र सुचिरं निवसामीत्युक्त्वादृश्याभवत् । ततो वीरवरेण स्वगृहं गत्वा निद्रायमाणा स्ववधूः प्रबोधिता पुत्रश्च । तौ निद्रां परित्यज्योत्थायोपविष्टौ । वीरवरस्तत्सर्वं लक्ष्मीवचनमुक्तवान् । तच्छ्रुत्वा सानन्दः शक्तिधरो ब्रूते । धन्योहमेवंभूतः स्वामिराज्यरक्षार्थं यन्ममोपयोगः श्लाघ्यः । तत्कोधुना विलम्बस्य हेतुः । एवंविधे कर्मणि देहस्य विनियोगः श्लाघ्यः ।

यतः ।

धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् ।
तन्निमित्तो वरं त्यागो विनाशे नियते सति ॥ ९६ ॥

शक्तिधरमातोवाच । यद्येतन्न कर्तव्यं तत्केनाप्यन्येन कर्मणा मुख्यस्य महावर्तनस्य निष्क्रयो भविष्यति । इत्यालोच्य सर्वे सर्वमङ्गलायाः स्थानं गताः । तत्र सर्वमङ्गलां संपूज्य वीरवरो ब्रूते । देवि प्रसीद विजयतां विजयतां शूद्रको महाराजः । गृह्यतामुपहार इत्युक्त्वा पुत्रस्य शिरश्चिच्छेद । ततो वीरवरश्चिन्तयामास । गृहीतराजवर्तनस्य निस्तारः कृतः । अधुना निष्पुत्रस्य जीवनमलमित्यालोच्यात्मनः शिरश्छेदः कृतः । ततः स्त्रियापि स्वामिपुत्रशोकार्तया तदनुष्ठितम् । तत्सर्वं दृष्ट्वा राजा साश्चर्यं चिन्तयामास ।

जीवन्ति च म्रियन्ते च मद्विधाः क्षुद्रजन्तवः ।
अनेन सदृशो लोके न भूतो न भविष्यति ॥ ९७ ॥

तदेतेन परित्यक्तेन मम राज्येनाप्यप्रयोजनम् । ततः शूद्रकेणापि

स्वशिरश्छेत्तुं खड्गः समुत्थापितः। अथ भगवत्या सर्वमङ्गलया राजा हस्ते धृत उक्तश्च। पुत्र प्रसन्नास्मि ते। एतावता साहसेनालम्। जीवनान्तेपि तव राज्यभङ्गो नास्ति। राजा च साष्टाङ्गपातं प्रणम्योवाच। देवि किं मे राज्येन जीवितेन वा प्रयोजनम्। यद्यहमनुकम्पनीयस्तदा ममायुःशेषेणायं सदारपुत्रो वीरवरो जीवतु। अन्यथाहं यथाप्राप्तां गतिं गच्छामि। भगवत्युवाच। पुत्र अनेन ते सत्त्वोत्कर्षेण भृत्यवात्सल्येन च तुष्टास्मि। गच्छ विजयी भव। अयमपि सपरिवारो राजपुत्रो जीवतु। इत्युक्त्वा देव्यदृश्याभवत्। ततो वीरवरः सपुत्रदारो गृहं गतः। राजापि तैरलक्षितः सत्वरमन्तःपुरं प्रविष्टः।

अथ प्रभाते वीरवरो द्वारस्थः पुनर्भूपालेन पृष्टः सन्नाह। देव सा रुदती स्त्री मामवलोक्यादृश्याभवत्। न काप्यन्या वार्त्ता विद्यते। तद्वचनमाकर्ण्य राजाचिन्तयत्। कथमयं श्लाघ्यो महासत्त्वः।

यतः।

प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकत्थनः।
दाता नापात्रवर्षी च प्रगल्भः स्यादनिष्ठुरः॥ ९८॥

एतन्महापुरुषलक्षणमेतस्मिन्सर्वमस्ति। ततः स राजा प्रातः शिष्टसभां कृत्वा सर्ववृत्तान्तं प्रस्तुत्य प्रसादात्तस्मै कर्णाटराज्यं ददौ।

तत्किमागन्तुको जातिमात्राद्दुष्टः। तत्राप्युत्तमाधममध्यमाः सन्ति। चक्रवाको ब्रूते।

योकार्यं कार्यवच्छास्ति स किंमन्त्री नृपेच्छया।
वरं स्वामिमनोदुःखं तन्न शासेदकार्यतः॥ ९९॥
वैद्यो गुरुश्च मन्त्री च यस्य राज्ञः प्रियः सदा।
शरीरधर्मकोशेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते॥ १००॥

शृणु देव ।

पुण्याल्लब्धं यदेकेन तन्ममापि भविष्यति ।
हत्वा भिक्षुं महालोभान्निध्यर्थी नापितो हतः ॥ १०१ ॥

राजा पृच्छति । कथमेतत् । मन्त्री कथयति ॥

॥ कथा ७ ॥

अस्त्ययोध्यायां चूडामणिर्नाम क्षत्रियः । तेन धनार्थिना महता क्लेशेन भगवांश्चन्द्रार्धचूडामणिश्चिरमाराधितः । ततः क्षीणपापोसौ स्वप्ने दर्शनं दत्त्वा भगवदादेशाद्यक्षेश्वरेणादिष्टः । यत्त्वमद्यप्रातः क्षौरं कृत्वा लगुडं हस्ते कृत्वा गृहे निभृतं स्थास्यसि ततोस्मिन्नेवाङ्गणे समागतं भिक्षुं पश्यसि तं निर्दयं लगुडप्रहारेण हनिष्यसि ततः सुवर्णकलशो भविष्यति । तेन त्वया यावज्जीवं सुखिना भवितव्यम् । ततस्तथानुष्ठिते तद्वृत्तं तत्र क्षौरकरणायानीतेन नापितेनालोक्य चिन्तितम् । अये निधिप्राप्तेरयमुपायः । अहमप्येवं किं न करोमि । ततः प्रभृति नापितः प्रत्यहं तथाविधो लगुडहस्तः सुनिभृतं भिक्षोरागमनं प्रतीक्षते । एकदा तेन प्राप्तो भिक्षुर्लगुडेन व्यापादितः । तस्मादपराधात्सोपि नापितो राजपुरुषैर्व्यापादितः । अतोहं ब्रवीमि पुण्याल्लब्धं यदेकेनेत्यादि । राजाह ।

पुरावृत्तकथोद्गारैः कथं निर्णीयते परः ।
स्यान्निष्कारणो बन्धुर्वा किं वा विश्वासघातकः ॥ १०२ ॥

यातु । प्रस्तुतमनुसंधीयताम् । मलयाधित्यकायां चेच्चित्रवर्णस्तदधुना किं विधेयम् । मन्त्री वदति । देव आगतप्रणिधिमुखान्मया श्रुतम् । तन्महामन्त्रिणो गृध्रस्योपदेशे यच्चित्रवर्णेनानादरः कृतस्ततोसौ मूढो जेतुं शक्यः ।

तथा चोक्तम् ।

लुब्धः क्रूरोलसोसत्यः प्रमादिभिरवस्थितः ।
मूढो योधावमन्ता च सुखच्छेद्यो रिपुः स्मृतः ॥ १०३ ॥

ततोसौ यावदस्मद्दुर्गद्वारविरोधं न करोति तावन्नद्यद्रिवनवर्त्मसु तद्बलानि हन्तुं सारसादयः सेनापतयो नियुज्यन्ताम् ।

तथा च ।

दीर्घवर्त्मपरिश्रान्तं नद्यद्रिवनसंकुलम् ।
घोराग्निभयसंत्रस्तं क्षुत्पिपासार्दितं तथा ॥ १०४ ॥
प्रमत्तं भोजनव्यग्रं व्याधिदुर्भिक्षपीडितम् ।
असंस्थितमभूयिष्ठं वृष्टिवातसमाकुलम् ॥ १०५ ॥
पङ्कपांशुजलच्छन्नं सुव्यस्तं दस्युविद्रुतम् ।
एवंभूतं महीपालः परसैन्यं विघातयेत् ॥ १०६ ॥

अन्यच्च ।

अवस्कन्दभयाद्राजा प्रजागरकृतश्रमम् ।
दिवासुप्तं समाहन्यान्निद्राव्याकुलसैनिकम् ॥ १०७ ॥

अतस्तस्य प्रमादिनो बलं गत्वा यथावकाशं दिवानिशं घ्नन्त्वस्मत्सेनापतयः । तथानुष्ठिते चित्रवर्णस्य सैनिकाः सेनापतयश्च बहवो निहताः । ततश्चित्रवर्णो विषण्णः स्वमन्त्रिणं दूरदर्शिनमाह । तात किमित्यस्मदुपेक्षा क्रियते । किं क्वाप्यविनयो ममास्ति ।

तथा चोक्तम् ।

न राज्यं प्राप्तमित्येवं वर्तितव्यमसांप्रतम् ।
श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ १०८ ॥
दक्षः श्रियमधिगच्छति पथ्याशी कल्यतां सुखमरोगी ।
उद्युक्तो विद्यान्तं धर्मार्थयशांसि च विनीतः ॥ १०९ ॥

गृध्रोवदत् । देव शृणु ।

अविद्वानपि भूपालो विद्यावृद्धोपसेवया ।
परां श्रियमवाप्नोति जलासन्नतरुर्यथा ॥ ११० ॥

पानं स्त्री मृगया द्यूतमर्थदूषणमेव च ।
वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं व्यसनानि महीभुजाम् ॥ १११ ॥

किंच ।

न साहसैकान्तरसानुवर्तिना
न चाप्यपायोपहतान्तरात्मना ।
विभूतयः शक्यमवाप्तुमूर्जिता
नये च शौर्ये च वसन्ति संपदः ॥ ११२ ॥

त्वया स्वबलोत्साहमवलोक्य साहसैकवासिना मयोपन्यस्तेष्वपि मन्त्रेष्वनवधानं वाक्पारुष्यं च कृतम् । अतो दुर्णीतेः फलमिदमनुभूयते ।

तथा चोक्तम् ।

दुर्मन्त्रिणं कमुपयान्ति न नीतिदोषाः
संतापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ।
कं श्रीर्न दर्पयति कं न निहन्ति मृत्युः
कं स्त्रीकृता न विषयाः परिपीडयन्ति ॥ ११३ ॥

अपरं च ।

मुदं विषादः शरदं हिमागम-
स्तमो विवस्वान्सुकृतं कृतघ्नता ।
प्रियोपपत्तिः शुचमापदं नयः
श्रियः समृद्धा अपि हन्ति दुर्णयः ॥ ११४ ॥

इत्युक्त्वा तेन मन्त्रिणालोचितम् । प्रज्ञाहीनोयं राजा । नो चेत्कथं नीतिशास्त्रकथाकौमुदीं वागुल्काभिस्तिमिरयति ।

यतः ।

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥ ११५ ॥

इत्यालोच्य तूष्णीं स्थितः । अथ राजा बद्धाञ्जलिराह । तात अस्त्ययं ममापराधः । इदानीं यथावशिष्टबलसहितं प्रत्यावृत्य विन्ध्याचलं गच्छामि तथोपदिश । गृध्रः स्वगतं चिन्तयति । क्रियतामत्र प्रतीकारः ।

यतः ।

देवतासु गुरौ गोषु राजसु ब्राह्मणेषु च ।
नियन्तव्यः सदा कोपो बालवृद्धातुरेषु च ॥ ११६ ॥

मन्त्री प्रहस्य ब्रूते । देव मा भैषीः । समाश्वसिहि । शृणु देव ।

मन्त्रिणां भिन्नसंधाने भिषजां सांनिपातिके ।
कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा सुस्थे को वा न पण्डितः ॥ ११७
आरभन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।
महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥ ११८ ॥

तदत्र भवत्प्रतापादेव दुर्गं भङ्क्त्वा कीर्तिप्रतापसहितं त्वामचिरेण कालेन विन्ध्याचलं नेष्यामि । राजाह । कथमधुना स्वल्पबलेन तत्संपद्यते । गृध्रो वदति । देव सर्वं भविष्यति । यतो विजिगीषोरदीर्घसूत्रता विजयसिद्धेरवश्यंभावि लक्षणम् । तत्सहसैव दुर्गावरोधः क्रियताम् । प्रहितप्रणिधिना बकेनागत्य हिरण्यगर्भस्य तत्कथितम् । देव स्वल्पबल एवायं राजा चित्रवर्णो गृध्रस्य मन्त्रावष्टम्भेन दुर्गावरोधं करिष्यति । राजाह । सर्वज्ञ किमधुना विधेयम् । चक्रो ब्रूते । स्वबले सारासारविचारः क्रियताम् । तज्ज्ञात्वा सुवर्णवस्त्रादिकं यथार्हं प्रसादप्रदानं क्रियताम् ।

यतः ।

यः काकिनीमप्यपथप्रपन्नां
समुद्धरेन्निष्कसहस्रतुल्याम् ।
कालेषु कोटिष्वपि मुक्तहस्त-
स्तं राजसिंहं न जहाति लक्ष्मीः ॥ ११९ ॥

क्रतौ विवाहे व्यसने रिपुक्षये
यशस्करे कर्मणि मित्रसंग्रहे ।
प्रियासु नारीष्वधनेषु बान्धवे-
ष्वतिव्ययो नास्ति नराधिपाष्टसु ॥ १२० ॥

यतः ।

मूर्खः स्वल्पव्ययत्रासात्सर्वनाशं करोति ह ।
कः सुधीः संत्यजेद्भाण्डं शुल्कस्यैवातिसाध्वसात् ॥ १२१ ॥

राजाह । कथमिह समयेतिव्ययो युज्यते । उक्तं च । आपदर्थे धनं रक्षेदिति । मन्त्री ब्रूते । श्रीमतः कथमापदः । राजाह । कदाचिच्चलते लक्ष्मीः । मन्त्री ब्रूते । संचितार्थो विनश्यति । तद्देव कार्पण्यं विमुच्य दानमानाभ्यां स्वभटाः पुरस्क्रियन्ताम् ।

तथा चोक्तम् ।

परस्परज्ञाः संहृष्टास्त्यक्तुं प्राणान्सुनिश्चिताः ।
कुलीनाः पूजिताः सम्यग्विजयन्ते द्विषद्बलम् ॥ १२२ ॥

अपरं च ।

स्वभटाः शीलसंपन्नाः संहताः कृतनिश्चयाः ।
अपि पञ्चशतं शूरा निघ्नन्ति रिपुवाहिनीम् ॥ १२३ ॥

किंच ।

शिष्टैरप्यविशेषज्ञ उग्रश्च कृतनायकः ।
त्यज्यते किं पुनर्नान्यैर्यश्चाप्यात्मंभरिर्नरः ॥ १२४ ॥

यतः ।

सत्यं शौर्यं दया त्यागो नृपस्यैते महागुणाः ।
एभिर्मुक्तो महीपालः प्राप्नोति खलु वाच्यताम् ॥ १२५ ॥

ईदृशि प्रस्तावेऽमात्यास्तावदेव पुरस्कर्तव्याः ।

तथा चोक्तम् ।

यो येन प्रतिबद्धः स्यात्सह तेनोदयी व्ययी ।
स विश्वस्तो नियोक्तव्यः प्राणेषु च धनेषु च ॥ १२६ ॥

यतः ।

धूर्तः स्त्री वा शिशुर्यस्य मन्त्रिणः स्युर्महीपतेः ।
अनीतिपवनक्षिप्तः कार्याब्धौ स निमज्जति ॥ १२७ ॥

शृणु देव ।

हर्षक्रोधौ समौ यस्य शास्त्रार्थे प्रत्ययस्तथा ।
नित्यं भृत्यानपेक्षा च तस्य स्याद्धनदा धरा ॥ १२८ ॥
येषां राज्ञा सह स्यातामुपचयापचयौ ध्रुवम् ।
तेऽमात्या इति तान्राजा नावमन्येत्कदाचन ॥ १२९ ॥

यतः ।

महीभुजो मदान्धस्य संकीर्णस्येव दन्तिनः ।
स्खलतो हि करालम्बः ससुहृच्चिरचेष्टितम् ॥ १३० ॥

अथागत्य प्रणम्य मेघवर्णो ब्रूते । देव दृष्टिप्रसादं कुरु । इदानीं विपक्षो दुर्गद्वारि वर्तते । तद्देवपादादेशाद्बहिर्निःसृत्य स्वविक्रमं दर्शयामि । तेन देवपादानामनृण्यमुपगच्छामि । चक्रो ब्रूते । मैवम् । यदि बहिर्निःसृत्य योद्धव्यं तदा दुर्गाश्रयणमेव निष्प्रयोजनम् ।

अपरं च ।

विषमो हि यथा नक्रः सलिलान्निर्गतोवशः ।

वनाद्विनिर्गतः शूरः सिंहोपि स्याच्छृगालवत् ॥ १३१ ॥

देव स्वयं गत्वा दृश्यतां युद्धम् ।

यतः ।

पुरस्कृत्य बलं राजा योधयेदवलोकयन् ।
स्वामिनाधिष्ठितः श्वापि किं न सिंहायते ध्रुवम् ॥ १३२ ॥

अथ ते दुर्गद्वारं गत्वा महाहवं कृतवन्तः । अपरेद्युश्चित्रवर्णो राजा गृध्रमुवाच । तात स्वप्रतिज्ञातमधुना निर्वाहय । गृध्रो ब्रूते । देव शृणु तावत् ।

अकालसहमत्यल्पं मूर्खव्यसनिनायकम् ।
अगुप्तं भीरुयोधं च दुर्गव्यसनमुच्यते ॥ १३३ ॥

तत्तावदत्र नास्ति ।

उपजापश्चिरारोधोवस्कन्दस्तीव्रपौरुषः ।
दुर्गस्य लङ्घनोपायाश्चत्वारः कथिता इमे ॥ १३४ ॥

अत्र यथाशक्ति क्रियते यत्नः । कर्णे कथयति । एवमेव । ततोनुदित एव भास्करे चतुर्ष्वपि दुर्गद्वारेषु वृत्ते युद्धे दुर्गाभ्यन्तरगृहेष्वेकदा काकैरग्निर्निक्षिप्तः । ततो गृहीतं गृहीतं दुर्गमिति कोलाहलं श्रुत्वा सर्वतः प्रदीप्ताग्निमवलोक्य राजहंससैनिका दुर्गवासिनश्च सत्वरं ह्रदं प्रविष्टाः ।

यतः ।

सुमन्त्रितं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।
कार्यकाले यथाशक्ति कुर्यान्न तु विचारयेत् ॥ १३५ ॥

राजहंसः स्वभावान्मन्दगतिः सारसद्वितीयश्च चित्रवर्णस्य सेनापतिना कुक्कुटेनागत्य वेष्टितः । हिरण्यगर्भः सारसमाह । सारस सेनापते ममानुरोधादात्मानं कथं व्यापादयिष्यसि । त्वमधुना गन्तुं शक्तः ।

तत्कृत्वा जलं प्रविश्यात्मानं परिरक्ष । अस्मत्पुत्रं चूडामणिनामानं सर्वज्ञसंमत्या राजानं करिष्यसि । सारसो ब्रूते । देव न वक्तव्यमेवं दुःसहं वचः । यावच्चन्द्रार्कौ दिवि तिष्ठतस्तावद्विजयतां देवः । अहं देव दुर्गाधिकारी । मन्मांसासृग्विलिप्तेन द्वारवर्त्मना प्रविशतु शत्रुः ।

अपरं च ।

दाता क्षमी गुणग्राही स्वामी दुःखेन लभ्यते ।

राजाह । सत्यमेवैतत् । किंतु ।

शुचिर्दक्षोनुरक्तश्च जाने भृत्योपि दुर्लभः ॥ १३६ ॥

सारसो ब्रूते । शृणु देव ।

यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्भयमिति युक्तमितोन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
किमिति मुधा मलिनं यशः क्रियेत ॥ १३७ ॥

अन्यच्च ।

भवेस्मिन्पवनोद्भ्रान्तवीचिविभ्रमभङ्गुरे ।
जायते पुण्ययोगेन परार्थे जीवितव्ययः ॥ १३८ ॥

स्वाम्यामात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोपि च ॥ १३९ ॥

देव त्वं च स्वामी सर्वथा रक्षणीयः । यतः ।

प्रकृतिः स्वामिनं त्यक्त्वा समृद्धापि न जीवति ।
अपि धन्वन्तरिर्वैद्यः किं करोति गतायुषि ॥ १४० ॥

अपरं च ।

नरेशे जीवलोकोयं न मीलति निमीलति ।
उदेत्युदीयमाने च रवाविव सरोरुहम् ॥ १४१ ॥

अथ कुक्कुटेनागत्य राजहंसस्य शरीरे खरतरनखाघातः कृतः । तदा सत्वरमुपसृत्य सारसेन स्वदेहान्तरितो राजा जले क्षिप्तः । अथ कुक्कुटैर्नखप्रहारजर्जरीकृतेन सारसेन कुक्कुटसेना बहुशो हताः । पश्चात्सारसोपि चञ्चुप्रहारेण विभिद्य व्यापादितः । अथ चित्रवर्णो दुर्गं प्रविश्य दुर्गावस्थितं द्रव्यं ग्राहयित्वा वन्दिभिर्जयशब्दैरानन्दितः स्वस्कन्धावारं जगाम ।

अथराजपुत्रैरुक्तम् । तस्मिन्राजबले स पुण्यवान्सारस एव येन स्वदेहत्यागेन स्वामी रक्षितः ।

उक्तं चैतत् ।

जनयन्ति सुतान्गावः सर्व एव गवाकृतीन् ।
विषाणोल्लिखितस्कन्धं काचिदेव गवां पतिम् ॥ १४२ ॥

विष्णुशर्मोवाच । स तावद्विद्याधरीपरिजनः स्वर्गसुखमनुभवतु महासत्त्वः ।

तथा चोक्तम् ।

आहवेषु च ये शूराः स्वाम्यर्थे त्यक्तजीविताः ।
भर्तृभक्ताः कृतज्ञाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १४३ ॥
यत्र तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।
अक्षयाँल्लभते लोकान्यदि क्लैब्यं न गच्छति ॥ १४४ ॥

अपरमप्येवमस्तु ।

विग्रहः करितुरंगपत्तिभि-
र्नो कदापि भवतां महीभुजाम् ।
नीतिमन्त्रपवनैः समाहताः
संश्रयन्तु गिरिगह्वरं द्विषः ॥ १४५ ॥

॥ इति हितोपदेशे विग्रहो नाम तृतीयः कथासंग्रहः समाप्तः ॥

हितोपदश - संधिः प्रारम्भः

पुनः कथारम्भकाले राजपुत्रैरुक्तम् । आर्य विग्रहः श्रुतोऽस्माभिः । संधिरधुनाभिधीयताम् । विष्णुशर्मणोक्तम् । श्रूयताम् । संधिमपि कथयामि यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

वृत्ते महति संग्रामे राज्ञोर्निहतसेनयोः ।
स्थेयाभ्यां गृध्रचक्राभ्यां वाचा संधिः कृतः क्षणात् ॥ १ ॥

राजपुत्रा ऊचुः । कथमेतत् । विष्णुशर्मा कथयति ॥

ततस्तेन राजहंसेनोक्तम् । केनास्मद्दुर्गे निक्षिप्तोऽग्निः । किं पारक्येण किं वास्मद्दुर्गवासिना केनापि विपक्षप्रयुक्तेन । चक्रो ब्रूते । देव भवतोऽसौ निष्कारणबन्धुर्मेघवर्णः सपरिवारो न दृश्यते । तन्मन्ये तस्यैव विचेष्टितमिदम् । राजा क्षणं विचिन्त्याह । अस्ति तावदेव मम दुर्दैवमेतत् ।

तथा चोक्तम् ।

अपराधः स दैवस्य न पुनर्मन्त्रिणामयम् ।
कार्यं सुचरितं क्वापि दैवयोगाद्विनश्यति ॥ २ ॥

मन्त्री ब्रूते । उक्तमेवैतत् ।

विषमां हि दशां प्राप्य दैवं गर्हयते नरः ।
आत्मनः कर्मदोषांश्च नैव जानात्यपण्डितः ॥ ३ ॥

अपरं च ।

सुहृदां हितकामानां यो वाक्यं नाभिनन्दति ।
स कूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद्भ्रष्टो विनश्यति ॥ ४ ॥

अन्यच्च ।

रक्षितव्यं सदा वाक्यं वाक्याद्भवति नाशनम् ।
हंसाभ्यां नीयमानाभ्यां कूर्मस्य पतनं यथा ॥ ५ ॥

राजाह । कथमेतत् । मन्त्री कथयति ॥

॥ कथा १ ॥

अस्ति मगधदेशे फुल्लोत्पलाभिधानं सरः। तत्र चिरं संकटविकटनामानौ हंसौ निवसतः। तयोर्मित्रं कम्बुग्रीवनामा कूर्मश्च प्रतिवसति। अथैकदा धीवरैरागत्य तत्रोक्तम्। यदत्रास्माभिरद्योषित्वा प्रातर्मत्स्यकूर्मादयो व्यापादयितव्याः। तदाकर्ण्य कूर्मो हंसावाह। सुहृदौ श्रुतोयं धीवरालापः। अधुना किं मया कर्तव्यम्। हंसावाहतुः। ज्ञायताम्। पुनस्तावत्प्रातर्यदुचितं तत्कर्तव्यम्। कूर्मो ब्रूते। मैवम्। यतो दृष्टव्यतिकरोहमत्र।

तथा चोक्तम्।

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा।
द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यति ॥ ६ ॥

तावाहतुः। कथमेतत्। कूर्मः कथयति ॥

॥ कथा २ ॥

पुरास्मिन्नेव सरस्येवंविधेषु धीवरेषूपस्थितेषु मत्स्यत्रयेणालोचितम्। तत्रानागतविधाता नामैको मत्स्यः। तेनालोचितम्। अहं तावज्जलाशयान्तरं गच्छामीत्युक्त्वा ह्रदान्तरं गतः। अपरेण प्रत्युत्पन्नमतिनाम्ना मत्स्येनाभिहितम्। भविष्यदर्थे प्रमाणाभावात्कुत्र मया गन्तव्यम्। तदुत्पन्ने यथाकार्यं तदनुष्ठेयम्। ततो यद्भविष्येणोक्तम्।

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा।
इति चिन्ताविषघ्नोयमगदः किं न पीयते ॥ ७ ॥

ततः प्रातर्जालेन बद्धः प्रत्युत्पन्नमतिर्मृतवदात्मानं संदर्श्य स्थितः। ततो जालादपसारितो यथाशक्त्युत्प्लुत्य गभीरं नीरं प्रविष्टः। यद्भविष्यश्च धीवरैः प्राप्तो व्यापादितः। अतोहं ब्रवीमि अनागतविधातेत्यादि। तद-

थाहमन्यन्ह्रदं प्राप्नोमि तथा क्रियताम् । हंसावाहतुः । जलाशयान्तरे प्राप्ते तव कुशलम् । स्थले गच्छतस्ते को विधिः । कूर्म आह । यथाहं भवद्भ्यां सहाकाशवर्त्मना यामि तथा विधीयताम् । हंसौ ब्रूतः । कथमुपायः संभवति । कच्छपो वदति । युवाभ्यां चञ्चुधृतं काष्ठखण्डमेकं मया मुखेनावलम्ब्य गन्तव्यम् । युवयोः पक्षबलेन मयापि सुखेन गन्तव्यम् । हंसौ ब्रूतः । संभवत्येष उपायः । किंतु ।

उपायं चिन्तयन्प्राज्ञो ह्यपायमपि चिन्तयेत् ।
पश्यतो बकमूर्खस्य नकुलैर्भक्षिताः प्रजाः ॥ ८ ॥

कूर्मः पृच्छति । कथमेतत् । तौ कथयतः ॥

॥ कथा ३ ॥

अस्त्युत्तरपथे गृध्रकूटनाम्नि पर्वते महान्पिप्पलवृक्षः । तत्रानेकबका निवसन्ति । तस्य वृक्षस्याधस्थविवरे सर्पो बालापत्यानि खादति । अथ शोकार्तानां बकानां विलापं श्रुत्वा केनचिद्बकेनाभिहितम् । एवं न कुरुत । यूयं मत्स्यानुपादाय नकुलविवरादारभ्य सर्पविवरं यावत्पङ्क्तिक्रमेण विकिरत । ततस्तदाहारलुब्धैर्नकुलैरागत्य सर्पो द्रष्टव्यः । स्वभावद्वेष्याद्व्यापादयितव्यश्च । तथानुष्ठिते तद्वृत्तम् । ततस्तत्र वृक्षे नकुलैर्बकशावकरावः श्रुतः । पश्चात्ते वृक्षमारुह्य बकशावकान्खादन्ति स्म । अत आवां ब्रुवः उपायं चिन्तयन्नित्यादि । आवाभ्यां नीयमानं त्वामवलोक्य लोकैः किंचिद्वक्तव्यमेव । तदाकर्ण्य यदि त्वमुत्तरं दास्यसि तदा त्वन्मरणम् । तत्सर्वथात्रैव स्थीयताम् । कूर्मो वदति । किमहमप्राज्ञः । नाहमुत्तरं दास्यामि । किमपि न वक्तव्यम् । तथानुष्ठिते तथाविधं कूर्ममालोक्य सर्वे गोरक्षकाः पश्चाद्धावन्ति वदन्ति च । कश्चिद्वदति । यद्ययं कूर्मः पतति तदात्रैव पक्त्वा खादितव्यः । कश्चिद्वदति ।

अत्रैव दग्धः खादितव्योयम्। कश्चिद्वदति गृहं नीत्वा भक्षणीयः। इतितद्वचनं श्रुत्वा स कूर्मः कोपाविष्टो विस्मृतपूर्वसंस्कारः प्राह। युष्माभिर्भस्म भक्षितव्यमिति वदन्नेव पतितस्तैर्व्यापादितश्च। अतोहं ब्रवीमि सुहृदां हितकामानामित्यादि।

अथ प्रणिधिर्बकस्तत्रागत्योवाच। देव प्रागेव मया निगदितं दुर्गशोधनं हि प्रतिक्षणं कर्तव्यमिति। तच्च युष्माभिर्न कृतम्। तदनवधानस्य फलमनुभूतमिति। दुर्गदाहो मेघवर्णेन वायसेन गृध्रप्रयुक्तेन कृतः। राजा निश्वस्याह।

प्रणयादुपकाराद्वा यो विश्वसिति शत्रुषु।
स सुप्त इव वृक्षाग्रात्पतितः प्रतिबुध्यते॥ ९॥

प्रणिधिरुवाच। इतो दुर्गदाहं विधाय यदागतो मेघवर्णस्तदा चित्रवर्णेन प्रसादितेनोक्तम्। अयं मेघवर्णो कर्पूरद्वीपराज्येभिषिच्यताम्।

तथा चोक्तम्।

कृतकृत्यस्य भृत्यस्य कृतं नैव प्रणाशयेत्।
फलेन मनसा वाचा दृष्ट्या चैनं प्रहर्षयेत्॥ १०॥

चक्रवाको ब्रूते। ततस्ततः। तत्परः प्रणिधिरुवाच। ततः प्रधानमन्त्रिणा गृध्रेणाभिहितम्। देव नेदमुचितम्। प्रसादान्तरं किमपि क्रियताम्।

यतः।

अविचारयतो युक्तिकथनं तुषखण्डनम्।
नीचेषूपकृतं राजन्वालुकास्विव मूत्रितम्॥ ११॥

महतामास्पदे नीचः कदापि न कर्तव्यः।

तथा चोक्तम्।

नीचः श्लाघ्यपदं प्राप्य स्वामिनं हन्तुमिच्छति ।
मूषिको व्याघ्रतां प्राप्य मुनिं हन्तुं गतो यथा ॥ १२ ॥

चित्रवर्णः पृच्छति । कथमेतत् । मन्त्री कथयति ॥

॥ कथा ४ ॥

अस्ति गौतमस्य महर्षेस्तपोवने महातपा नाम मुनिः । तत्र तेन मुनिना काकेन नीयमानो मूषिकशावको दृष्टः । ततः स्वभावदयात्मना तस्मान्मोचयित्वा नीवारकणैः संवर्धितः । ततो बिडालस्तं मूषिकं खादितुमनुधावति । तमवलोक्य मूषिकस्तस्य मुनेः क्रोडे प्रविवेश । ततो मुनिनोक्तम् । मूषिक त्वं मार्जारो भव । ततः स बिडालः कुक्कुरं दृष्ट्वा पलायते । ततो मुनिनोक्तम् । कुक्कुराद्बिभेषि । त्वमेव कुक्कुरो भव । स च कुक्कुरो व्याघ्राद्बिभेति । ततस्तेन मुनिना कुक्कुरो व्याघ्रः कृतः । अथ तं व्याघ्रं मुनिर्मूषिकोयमिति पश्यति । अथ तं मुनिं दृष्ट्वा व्याघ्रं च सर्वे वदन्त्यनेन मुनिना मूषिको व्याघ्रतां नीतः । एतच्छ्रुत्वा स व्याघ्रोचिन्तयत् । यावदनेन मुनिना स्थातव्यं तावदिदं मे स्वरूपाख्यानमकीर्तिकरं न पलायिष्यते । मूषिक इत्यालोच्य तं मुनिं हन्तुं गतः । ततो मुनिना तज्ज्ञात्वा पुनर्मूषिको भवेत्युक्त्वा मूषिक एव कृतः । अतोहं ब्रवीमि नीचः श्लाघ्यपदमित्यादि । अपरं च सुकरमिदमिति न मन्तव्यम् ।

शृणु ।

तस्याः भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानुत्तमाधममध्यमान् ।
कोपाकुलअतिलोभाद्बकः पश्चान्मृतः कर्कटकग्रहात् ॥ १३ ॥

कुशरावश्रूणितो छति । कथमेतत् । मन्त्री कथयति ॥

॥ कथा ९ ॥

अस्ति मालवदेशे पद्मगर्भनामधेयं सरः । तत्रैको वृद्धो बकः सामर्थ्यहीन उद्विग्नमिवात्मानं दर्शयित्वा स्थितः । स च केनचित्कुलीरेण दृष्टः । पृष्टश्च किमिति भवानत्राहारत्यागेन तिष्ठति । बकेनोक्तम् । मत्स्या मम जीवनहेतवस्ते कैवर्तैरागत्य व्यापादितव्या इति वार्त्ता नगरोपान्ते मया श्रुता । अतो वर्तनाभावादेवास्मन्मरणमुपस्थितमिति ज्ञात्वाहारेप्यनादरः कृतः । ततो मत्स्यैरालोचितम् । इह समये तावदुपकारक एवायं लक्ष्यते । तदयमेव यथा कर्तव्यं पृच्छ्यताम् ।

तथा चोक्तम् ।

उपकर्त्रारिणा संधिर्न मित्रेणापकारिणा ।
उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ १४ ॥

मत्स्या ऊचुः । भो बक कोत्र रक्षणोपायः । बको ब्रूते । अस्ति रक्षणोपायः । जलाशयान्तराश्रयणं तत्राहमेकैकशो युष्मान्नयामि । मत्स्या आहुः । एवमस्तु । ततोसौ बकस्तान्मत्स्यानेकैकशो नीत्वा खादति । अनन्तरं कुलीरस्तमुवाच । भो बक मामपि तत्र नय । ततो बकोप्यपूर्वकुलीरमांसार्थी सादरं तं नीत्वा स्थले धृतवान् । कुलीरोपि मत्स्यकण्टकाकीर्णं तत्स्थलमालोक्याचिन्तयत् । हा हतोस्मि मन्दभाग्यः । भवत्विदानीं समयोचितं व्यवहरिष्यामि ।

यतः ।

तावद्भयाद्धि भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।
आगतं तु भयं वीक्ष्य प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ १५ ॥

अपरं च ।

अभियुक्तो यदा पश्येन्न किंचिद्धितमात्मनः ।
युध्यमानस्तदा प्राज्ञो म्रियते रिपुणा सह ॥

अन्यच्च ।

यत्रायुद्धे ध्रुवो मृत्युर्युद्धे जीवितसंशयः ।
तं कालमेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १७ ॥

इत्यालोच्य कुलीरस्तस्य ग्रीवां चिच्छेद । स बकः पञ्चत्वं गतः । अतोहं ब्रवीमि भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानित्यादि । शृणु । ततश्चित्रवर्णोवदत् । मन्त्रिन् तावन्मयैतदालोचितमस्ति । अत्रावस्थितेन मेघवर्णेन राज्ञा यावन्ति वस्तूनि कर्पूरद्वीपस्योत्तमानि तावन्त्यस्माकमुपनेतव्यानि । तेनास्माभिर्महासुखेन विन्ध्याचले स्थातव्यम् । दूरदर्शी विहस्याह । देव ।

अनागतवतीं चिन्तां कृत्वा यस्तु प्रहृष्यति ।
स तिरस्कारमाप्नोति भग्नभाण्डो द्विजो यथा ॥ १८ ॥

राजाह । कथमेतत् । मन्त्री कथयति ॥

॥ कथा ६ ॥

अस्ति देविकोटरनाम्नि नगरे देवशर्मा नाम ब्राह्मणः । तेन महाविषुवसंक्रान्त्यां सक्तुपूर्णशराव एकः प्राप्तः । तमादायासौ कुम्भकारस्य भाण्डपूर्णमण्डपैकदेशे रौद्रेणाकुलितः सुप्तः । ततः सक्तुरक्षार्थं हस्ते दण्डैकमादायाचिन्तयत् । यद्यहं सक्तुशरावं विक्रीय दशकपर्दकान्प्राप्स्यामि तदात्रैव तैः कपर्दकैर्घटशरावादिकमुपक्रीयानेकधावृद्धैस्तद्धनैः पुनःपुनः पूगवस्त्रादिकमुपक्रीय विक्रीय लक्षसंख्यानि धनानि कृत्वा विवाहचतुष्टयं करिष्यामि । अनन्तरं तासु पत्नीषु रूपयौवनवती या तस्यामधिकानुरागं करिष्यामि । सपत्न्यो यदा द्वंद्वं करिष्यन्ति तदा कोपाकुलोहं ता लगुडेन ताडयिष्यामीत्यभिधाय लगुडः क्षिप्तस्तेन सक्तुशरावश्चूर्णितो भाण्डानि च बहूनि भग्नानि । ततस्तेन शब्देनागतेन

कुम्भकारेण तथाविधानि भाण्डान्यवलोक्य ब्राह्मणस्तिरस्कृतो मण्डपाद्बहिष्कृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि अनागतवतीं चिन्तामित्यादि । ततो राजा रहसि गृध्रमुवाच । तात यथा कर्तव्यं तथोपदिश । गृध्रो ब्रूते ।

मदोद्धतस्य नृपतेः संकीर्णस्येव दन्तिनः ।
गच्छन्त्यन्यायवृत्तस्य नेतारः खलु वाच्यताम् ॥ १९ ॥

शृणु देव । किमस्माभिर्बलदर्पाद्दुर्गं भग्नम् । न । किंतु तव प्रतापाधिष्ठितेनोपायेन । राजाह । भवतामुपायेन । गृध्रो ब्रूते । यद्यस्मद्वचनं क्रियते तदा स्वदेशे गम्यताम् । अन्यथा वर्षाकाले प्राप्ते पुनर्विग्रहे सत्यस्माकं परभूमिष्ठानां स्वदेशगमनमपि दुर्लभं भविष्यति । सुखशोभार्थं संधाय गम्यताम् । दुर्गं भग्नं कीर्तिश्च लब्धैव मम संमतं तावदेतत् ।

यतः ।

यो हि धर्मं पुरस्कृत्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
अप्रियाण्याह तथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ २० ॥

अन्यच्च ।

सुहृद्बलं तथा राज्यमात्मानं कीर्तिमेव च ।
युधि संदेहदोलस्थं को हि कुर्यादबालिशः ॥ २१ ॥

अपरं च ।

संधिमिच्छेत्समेनापि संदिग्धो विजयो युधि ।
सुन्दोपसुन्दावन्योन्यौ नष्टौ तुल्यबलौ न किम् ॥ २२ ॥

राजोवाच । कथमेतत् । मन्त्री कथयति ॥

॥ कथा ७ ॥

पुरा दैत्यौ महोदारौ सुन्दोपसुन्दनामानौ महता क्लेशेन त्रैलोक्यकामनया चिराच्चन्द्रशेखरमाराधितवन्तौ । ततस्तयोर्भगवान्परितुष्टो वरं

वृणीथामित्युवाच । अनन्तरं तयोः समाधिष्ठितया सरस्वत्या तावन्यद्वक्तुकामावन्यदभिहितौ । यद्यावयोर्भगवान्परितुष्टस्तदा स्वप्रियां पार्वतीं परमेश्वरो ददातु । अथ भगवता क्रुद्धेन वरदानस्यावश्यकतया विचारमूढयोः पार्वत्या इव निर्मायान्या स्त्री प्रदायि । ततस्तस्या अनुरूपलावण्यलुब्धाभ्यां जगद्धातिभ्यां मनसोत्सुकाभ्यां पापतिमिराभ्यां ममेत्यन्योन्यकलहाभ्यां प्रमाणपुरुषः कश्चित्पृच्छ्यतामिति मतौ कृतायां स एव भट्टारको वृद्धद्विजरूपः समागत्य तत्रोपस्थितः । अनन्तरमावाभ्यामियं स्वबललब्धा कस्येयमावयोर्भवतीति ब्राह्मणमपृच्छताम् । ब्राह्मणो ब्रूते ।

वर्णश्रेष्ठो द्विजः पूज्यः क्षत्रियो बलवानपि ।
धनधान्याधिको वैश्यः शूद्रस्तु द्विजसेवया ॥ २३ ॥

तद्युवां क्षत्रधर्मानुगौ । युद्ध एव युवयोर्नियमः । इत्यभिहिते सति साधूक्तमनेनेति कृत्वान्योन्यतुल्यवीर्यौ समकालमन्योन्यघातेन विनाशमुपगतौ । अतोहं ब्रवीमि संधिमिच्छेत्समेनापीत्यादि । राजाह । प्रागेव किं नोक्तं भवद्भिः । मन्त्री ब्रूते । मद्वचनं किमवसानपर्यन्तं श्रुतं भवद्भिः । तथापि मम संमत्या नायं विग्रहारम्भः । साधुगुणयुक्तोयं हिरण्यगर्भो न विग्राह्यः ।

तथा चोक्तम् ।

सत्यार्यौ धार्मिकोनार्यो भ्रातृसंघातवान्बली ।
अनेकयुद्धविजयी संधेयाः सप्त कीर्तिताः ॥ २४ ॥
सत्योनुपालयेत्सत्यं संधितो नैति विक्रियाम् ।
प्राणबाधेपि सुव्यक्तमार्यो नो यात्यनार्यताम् ॥ २५ ॥
धार्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते ।
प्रजानुरागाद्धर्माच्च दुःखोच्छेद्यो हि धार्मिकः ॥ २६ ॥

संधिः कार्योऽप्यनार्येण विनाशे समुपस्थिते ।
विना तस्याश्रयेणार्यः कुर्यान्न कालयापनम् ॥ २७ ॥
संहतत्वाद्यथा वेणुर्निविडैः कण्टकैर्वृतः ।
न शक्यते समुच्छेत्तुं भ्रातृसंघातवांस्तथा ॥ २८ ॥
बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।
प्रतिवातं न हि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥ २९ ॥
जमदग्नेः सुतस्येव सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।
अनेकयुद्धजयिनः प्रतापादेव भुज्यते ॥ ३० ॥
अनेकयुद्धविजयी संधानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रतापेन तस्याशु वशमायान्ति शत्रवः ॥ ३१ ॥

तत्र तावद्बहुभिर्गुणैरुपेतः संधेयोऽयं राजा । चक्रवाकोऽवदत् । प्रणिधे सर्वत्र व्रज । गत्वा पुनरागमिष्यसि । राजा चक्रवाकं पृष्टवान् । मन्त्रिन् असंधेयाः कति । तान्श्रोतुमिच्छामि । मन्त्री ब्रूते । देव कथयामि । शृणु ।

बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः ।
भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ ३२ ॥
विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् ।
अनेकचित्तमन्त्रस्तु देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ ३३ ॥
दैवोपहतकश्चैव तथा दैवपरायणः ।
दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंकुलः ॥ ३४ ॥
अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्च न ।
सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥ ३५ ॥
एतैः संधिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् ।
एते विगृह्यमाणा हि क्षिप्रं यान्ति रिपोर्वशम् ॥ ३६ ॥

बालस्याल्पप्रभावत्वान्न लोको योद्धुमिच्छति ।
युद्धायुद्धफलं यस्माज्ज्ञातुं शक्तो न बालिशः ॥ ३७ ॥
उत्साहशक्तिहीनत्वाद्वृद्धो दीर्घामयस्तथा ।
स्वैरेव परिभूयेते द्वावप्येतावसंशयम् ॥ ३८ ॥
सुखोच्छेद्यो हि भवति सर्वज्ञातिबहिष्कृतः ।
तं ज्ञातयो विनिघ्नन्ति ज्ञातयस्त्वात्मसात्कृताः ॥ ३९ ॥
भीरुर्युद्धपरित्यागात्स्वयमेव प्रणश्यति ।
भीरुको भीरुपुरुषैः संग्रामे तैर्विमुच्यते ॥ ४० ॥
लुब्धस्यासंविभागित्वान्न युध्यन्तेनुयायिनः ।
लुब्धानुजीविकैरेष दानभिन्नैर्निहन्यते ॥ ४१ ॥
संत्यज्यते प्रकृतिभिर्विरक्तप्रकृतिर्युधि ।
सुखाभियोज्यो भवति विषयेष्वतिसक्तिमान् ॥ ४२ ॥
अनेकचित्तमन्त्रस्तु भेद्यो भवति मन्त्रिणा ।
अनवस्थितचित्तत्वात्कार्यतः स उपेक्ष्यते ॥ ४३ ॥
संपत्तेश्च विपत्तेश्च दैवमेव हि कारणम् ।
इति दैवपरो ध्यायन्नात्मानमपि चेष्टते ॥ ४४ ॥
दुर्भिक्षव्यसनी चैव स्वयमेव विषीदति ।
बहुव्यसनयुक्तस्य योद्धुं शक्तिर्न जायते ॥ ४५ ॥
सदा धर्मबलीयस्त्वाद्देवब्राह्मणनिन्दकः ।
विशीर्यते स्वयं ह्येष दैवोपहतकस्तथा ॥ ४६ ॥
अदेशस्थो हि रिपुणा स्वल्पकेनापि हन्यते ।
ग्राहोल्पीयानपि जले गजेन्द्रमपकर्षति ॥ ४७ ॥
बहुशत्रुस्तु संत्रस्तः श्येनमध्ये कपोतवत् ।

येनैव गच्छति पथा तेनैवाशु विनश्यति ॥ ४८ ॥
अकालसैन्ययुक्तस्तु हन्यते कालयोधिना ।
कौशिकेन हतज्योतिर्निशीथ इव वायसः ॥ ४९ ॥
सत्यधर्मव्यपेतेन संदध्यान्न कदाचन ।
स संधितोप्यसाधुत्वादचिराद्याति विक्रियाम् ॥ ५० ॥

अपरमपि कथयामि । संधिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावाः षाड्गुण्यम् । कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपद्देशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्च पञ्चाङ्गो मन्त्रः । सामदानभेददण्डाश्चत्वार उपायाः । उत्साहशक्तिर्मन्त्रशक्तिः प्रभुशक्तिश्चेति शक्तित्रयम् । एतत्सर्वमालोच्य नित्यविजिगीषवो भवन्ति महान्तः ।

या हि प्राणपरित्यागमूल्येनापि न लभ्यते ।
सा श्रीर्नीतिविदां पश्य चञ्चलापि प्रधावति ॥ ५१ ॥

तथा चोक्तम् ।

वित्तं यदा यस्य समं विभक्तं
गूढश्चरः संनिभृतश्च मन्त्रः ।
न चाप्रियं प्राणिषु यो ब्रवीति
स सागरान्तां पृथिवीं प्रशास्ति ॥ ५२ ॥

किंतु यद्यपि महामन्त्रिणा गृध्रेण संधानमुपन्यस्तं तथापि भूतजयदर्पात्तन्न मन्तव्यं राज्ञा । देव तदेवं क्रियताम् । सिंहलद्वीपस्य महाबलो नाम सारसो राजास्मन्मित्रं जम्बुद्वीपे पश्चात्कोपं जनयतु ।

यतः ।

सुगुप्तिमाधाय सुसंहतेन
बलेन वीरो विचरन्नरातिम् ।

संतापयेद्येन समं सुतप्त-
स्तप्तेन संधानमुपैति तप्तः ॥ ५३ ॥

राज्ञैवमस्त्विति निगद्य विचित्रो नाम बकः सुगुप्तलेखं दत्त्वा सिंहलद्वीपं प्रहितः। अथ प्रणिधिरागत्योवाच । देव श्रूयतां तत्रत्यप्रस्तावः। एवं तत्र गृध्रेणोक्तम् । देव यन्मेघवर्णस्तत्र चिरमुषितः। स वेत्ति किं संधेयगुणयुक्तो हिरण्यगर्भो न वेति । ततोसौ राज्ञा समाहूय पृष्टः। वायस कीदृशोसौ हिरण्यगर्भश्चक्रवाको मन्त्री वा कीदृशः। वायस उवाच। देव हिरण्यगर्भो राजा युधिष्ठिरसमो महायशाश्चक्रवाकसमो मन्त्री न क्वाप्यवलोक्यते। राजाह। यद्येवं तदा कथमसौ त्वया वञ्चितः। विहस्य मेघवर्णः प्राह। देव।

विश्वासप्रतिपन्नानां वञ्चने का विदग्धता।
अङ्कमारुह्य सुप्तं हि हत्वा किं नाम पौरुषम् ॥ ५४ ॥

शृणु देव। तेन मन्त्रिणाहं प्रथमदर्शन एव ज्ञातः। किंतु महाशयोसौ राजा। तेन मया विप्रलब्धः।

तथा चोक्तम्।

आत्मौपम्येन यो वेत्ति दुर्जनं सत्यवादिनम्।
स एव वञ्चयते धूर्तैर्ब्राह्मणश्छागलो यथा ॥ ५५ ॥

राजोवाच। कथमेतत्। मेघवर्णः कथयति ॥

॥ कथा ८ ॥

अस्ति गौतमस्यारण्ये प्रस्तुतयज्ञः कश्चिद्ब्राह्मणः। स च यज्ञार्थं ग्रामान्तराच्छागमुपक्रीय स्कन्धे नीत्वा गच्छन्धूर्तत्रयेणावलोकितः। ततस्ते धूर्ताः यद्येष छागः केनाप्युपायेन लभ्यते तदा मतिप्रकर्षो भविष्यतीति समालोच्य वृक्षत्रयतले क्रोशान्तरेण तस्य ब्राह्मणस्यागमनं

प्रतीक्ष्य पथि स्थिताः । तत्रैकेन धूर्तेन गच्छन्स ब्राह्मणोभिहितः । भो ब्राह्मण किमिति कुक्कुरः स्कन्धेनोह्यते । विप्रेणोक्तम् । नायं श्वा किंतु यज्ञच्छागः । अथानन्तरं स्थितेनान्येन धूर्तेन तथैवोक्तम् । तदाकर्ण्य ब्राह्मणश्छागं भूमौ निधाय मुहुर्निरीक्ष्य पुनः स्कन्धे कृत्वा दोलायमानमतिश्चलितः ।

यतः ।

मतिर्दोलायते नूनं सतामपि खलोक्तिभिः ।
त्रिभिर्विश्वासितश्चासौ म्रियते चित्रकर्णवत् ॥ ५६ ॥

राजाह । कथमेतत् । स कथयति ॥

॥ कथा ९ ॥

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे मदोत्कटो नाम सिंहः । तस्य सेवकास्त्रयः काको व्याघ्रो जम्बुकश्च । अथ तैर्भ्रमद्भिः कश्चिदुष्ट्रो दृष्टः । पृष्टश्च कुतो भवानागतः सार्थाद्भ्रष्टः । स चात्मवृत्तान्तमकथयत् । ततस्तैर्नीत्वा सिंहेसौ समर्पितः । तेनाभयवाचं दत्त्वा चित्रकर्ण इति नाम कृत्वा स्थापितः । अथ कदाचित्सिंहस्य शरीरवैकल्याद्भूरिवृष्टिकारणाच्चाहारमलभमानास्ते व्यग्रा बभूवुः । ततस्तैरालोचितम् । चित्रकर्णमेव यथा स्वामी व्यापादयति तथानुष्ठीयताम् । किमनेन कण्टकभुजा । व्याघ्र उवाच । स्वामिनाभयवाचं दत्त्वानुगृहीतस्तत्कथमेवं संभवति । काको ब्रूते । इह समये परिक्षीणः स्वामी पापमपि करिष्यति ।

यतः ।

त्यजेत्क्षुधार्तो महिलां स्वपुत्रं
खादेत्क्षुधार्ता भुजगी स्वमण्डम् ।
बुभुक्षितः किं न करोति पापं
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ॥ ५७ ॥

अन्यच्च ।

मत्तः प्रमत्तश्चोन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ।
लुब्धो भीरुस्त्वरायुक्तः कामुकश्च न धर्मवित् ॥ ५८ ॥

इति संचिन्त्य सर्वे सिंहान्तिकं जग्मुः। सिंहेनोक्तम् । आहारार्थं किंचित्प्राप्तम् । तैरुक्तम् । यत्नादपि न प्राप्तं किंचित् । सिंहेनोक्तम् । कोधुना जीवनोपायः । काको वदति । देव स्वाधीनाहारपरित्यागात्सर्वनाशोयमुपस्थितः । सिंहेनोक्तम् । अत्राहारः कः स्वाधीनः । काकः कर्णे कथयति चित्रकर्ण इति । सिंहो भूमिं स्पृष्ट्वा कर्णौ स्पृशति । अभयवाचं दत्त्वा धृतोयमस्माभिः । तत्कथमेवं संभवति ।

तथा च ।

न भूप्रदानं न सुवर्णदानं
न गोप्रदानं न तथान्नदानम् ।
यथा वदन्तीह महाप्रदानं
सर्वेषु दानेष्वभयप्रदानम् ॥ ५९ ॥

अन्यच्च ।

सर्वकामसमृद्धस्य अश्वमेधस्य यत्फलम् ।
तत्फलं लभते सम्यग्रक्षिते शरणागते ॥ ६० ॥

काको ब्रूते । नासौ स्वामिना व्यापादयितव्यः । किंत्वस्माभिरेव तथा कर्तव्यं यथासौ स्वदेहदानमङ्गीकरोति । सिंहस्तच्छ्रुत्वा तूष्णीं स्थितः । ततो लब्धावकाशः कूटं कृत्वा सर्वानादाय सिंहान्तिकं गतः । अथ काकेनोक्तम् । देव यत्नादप्याहारो न प्राप्तः । अनेकोपवासखिन्नः स्वामी । तदिदानीं मदीयमांसमुपभुज्यताम् ।

यतः ।

प्रकृतिः स्वामिना त्यक्ता समृद्धापि न जीवति ।
अपि धन्वन्तरिर्वैद्यः किं करोति गतायुषः ॥ ६१ ॥

किंच ।

स्वामिमूला भवन्त्येव सर्वाः प्रकृतयः खलु ।
समूलेष्वपि वृक्षेषु प्रयत्नः सफलो नृणाम् ॥ ६२ ॥

सिंहेनोक्तम् । वरं प्राणपरित्यागो न पुनरीदृशि कर्मणि प्रवृत्तिः । जम्बुकेनापि तथोक्तम् । ततः सिंहेनोक्तम् । मैवम् । अथ व्याघ्रेणोक्तम् । मद्देहेन जीवतु स्वामी । सिंहेनोक्तम् । न कदाचिदेवमुचितम् । अथ चित्रकर्णोऽपि जातविश्वासस्तथैवात्मानमाह । ततस्तद्वचनात्तेन व्याघ्रेणासौ कुक्षिं विदार्य व्यापादितः सर्वैर्भक्षितश्च । अतोऽहं ब्रवीमि मतिर्दोलायते नूनमित्यादि ।

ततस्तृतीयधूर्तवचनं श्रुत्वा स्वमतिभ्रमं निश्चित्य छागं त्यक्त्वा ब्राह्मणः स्नात्वा गृहं ययौ । स छागस्तैर्धूर्तैर्नीत्वा भक्षितः । अतोऽहं ब्रवीमि आत्मौपम्येन यो वेत्तीत्यादि । राजाह । मेघवर्ण कथं शत्रुमध्ये त्वया चिरमुषितम् । कथं वा तेषामनुनयः कृतः । मेघवर्ण उवाच । देव स्वामिकार्यार्थिना स्वप्रयोजनवशाद्वा किं न क्रियते ।

पश्य ।

लोको वहति किं राजन्न मूर्ध्ना दग्धुमिन्धनम् ।
क्षालयन्नपि वृक्षाङ्घ्रीन्नदीवेगो निकृन्तति ॥ ६३ ॥

तथा चोक्तम् ।

स्कन्धेनापि वहेच्छत्रून्कार्यमासाद्य बुद्धिमान् ।
यथा वृद्धेन सर्पेण मण्डूका विनिपातिताः ॥ ६४ ॥

राजाह । कथमेतत् । मेघवर्णः कथयति ॥

॥ कथा १० ॥

अस्ति जीर्णोद्याने मन्दविषनामा सर्पः । सोतिजीर्णतयाहारमप्यन्वेष्टुमक्षमः सरस्तीरे पतित्वा स्थितः । ततो दूरादेव केनचिन्मण्डूकेन दृष्टः । पृष्टश्च किमिति त्वमाहारं नान्विच्छसि । सर्पोवदत् । गच्छ भद्र । मम मन्दभाग्यस्य प्रश्नेन किम् । ततः संजातकौतुकः स च भेकः सर्वथा कथ्यतामित्याह । सर्पोप्याह । भद्र ब्रह्मपुरवासिनः श्रोत्रियस्य कौण्डिन्यस्य पुत्रो विंशतिवर्षीयः सर्वगुणसंपन्नो दुर्दैवान्मम नृशंसस्वभावान्मया दष्टः । तं पुत्रं सुशीलनामानं मृतमालोक्य मूर्छितः कौण्डिन्यः पृथिव्यां लुलोठ । अनन्तरं ब्रह्मपुरवासिनः सर्वे बान्धवास्तत्रागत्योपविष्टाः ।

तथा चोक्तम् ।

उत्सवे व्यसने युद्धे दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥ ६५ ॥

तत्र कपिलो नाम स्नातकोवदत् । अरे कौण्डिन्य मूढोसि तेनैवं विलपसि । शृणु ।

क्रोडीकरोति प्रथमं यथा जातमनित्यता ।
धात्रीव जननी पश्चात्तथा शोकस्य कः क्रमः ॥ ६६ ॥

तथा ।

क्व गताः पृथिवीपालाः सामात्यबलवाहनाः ।
वियोगसाक्षिणी येषां भूमिरद्यापि तिष्ठति ॥ ६७ ॥

अपरं च ।

कायः संनिहितापायः संपदः पदमापदाम् ।
समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादि भङ्गुरम् ॥ ६८ ॥

प्रतिक्षणमयं कायः क्षीयमाणो न लक्ष्यते ।
आमकुम्भ इवाम्भःस्थो विशीर्णः सन्विभाव्यते ॥ ६९ ॥
आसन्नतरतामेति मृत्युर्जन्तोर्दिने दिने ।
आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव पदे पदे ॥ ७० ॥
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
ऐश्वर्यं प्रियसंवासो मुह्येत्तत्र न पण्डितः ॥ ७१ ॥
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ ७२ ॥
यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य तिष्ठति ।
विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्वद्भूतसमागमः ॥ ७३ ॥

अन्यच्च ।

पञ्चभिर्निर्मिते देहे पञ्चत्वं च पुनर्गते ।
स्वां स्वां योनिमनुप्राप्ते तत्र का परिदेवना ॥ ७४ ॥
यावतः कुरुते जन्तुः संबन्धान्मनसः प्रियान् ।
तावन्तोपि निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ॥ ७५ ॥
नायमत्यन्तसंवासो लभ्यते येन केनचित् ।
अपि स्वेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ७६ ॥

अपि च ।

संयोगो हि वियोगस्य संसूचयति संभवम् ।
अनतिक्रमणीयस्य जन्ममृत्योरिवागमम् ॥ ७७ ॥
आपातरमणीयानां संयोगानां प्रियैः सह ।
अपथ्यानामिवान्नानां परिणामोतिदारुणः ॥ ७८ ॥

अपरं च ।

व्रजन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितां यथा ।
आयुरादाय मर्त्यानां तथा रात्र्यहनी सदा ॥ ७९ ॥
सुखस्वादपरो यस्तु संसारे सत्समागमः ।
स वियोगावसानत्वाद्दुःखानां धुरि युज्यते ॥ ८० ॥
अत एव हि नेच्छन्ति साधवः सत्समागमम् ।
यद्वियोगासिलूनस्य मनसो नास्ति भेषजम् ॥ ८१ ॥
सुकृतान्यपि कर्माणि राजभिः सगरादिभिः ।
अथ तान्येव कर्माणि ते चापि प्रलयं गताः ॥ ८२ ॥
संचिन्त्य संचिन्त्य तमुग्रदण्डं
मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य ।
वर्षाम्बुसिक्ता इव चर्मबन्धाः
सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्ति ॥ ८३ ॥ V C GOLE
यामेव रात्रिं प्रथमामुपैति
गर्भे निवासी नरवीरलोकः ।
ततः प्रभृत्यस्खलितप्रयाणः
स प्रत्यहं मृत्युसमीपमेति ॥ ८४ ॥

अतः संसारं विचारय शोकोयमज्ञानस्य प्रपञ्चः ।

पश्य ।

अज्ञानं कारणं नस्याद्वियोगो यदि कारणम् ।
शोको दिनेषु गच्छत्सु वर्धतामपयाति किम् ॥ ८५ ॥

तदत्रात्मानमनुसंधेहि । शोकचर्चां परिहर ।

यतः ।

अकाण्डपातजातानां गात्राणां मर्मभेदिनाम् ।
गाढशोकप्रहाराणामचिन्तैव महौषधम् ॥ ८६ ॥

ततस्तद्वचनं निशम्य प्रबुद्ध इव कौण्डिन्य उत्थायाब्रवीत् । तदलमिदानीं गृहनरकवासेन वनमेव गच्छामि । कपिलः पुनराह ।

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां
गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।
अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते
निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ ८७ ॥

यतः ।

दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ ८८ ॥

उक्तं च ।

वृत्त्यर्थं भोजनं येषां संतानार्थं च मैथुनम् ।
वाक्सत्यवचनार्थाय दुर्गाण्यपि तरन्ति ते ॥ ८९ ॥

तथा हि ।

आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था
सत्योदका शीलतटा दयोर्मिः ।
तत्राभिषेकं कुरु पाण्डुपुत्र
न वारिणा शुध्यति चान्तरात्मा ॥ ९० ॥

विशेषतश्च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरुपद्रुतम् ।
अपारमिव चास्वस्थं संसारं त्यजतः सुखम् ॥ ९१ ॥

यतः ।

दुःखमेवास्ति न सुखं यस्मात्तदुपलक्ष्यते ।
दुःखार्तस्य प्रतीकारे सुखसंज्ञा विधीयते ॥ ९२ ॥

कौण्डिन्यो ब्रूते । एवमेव । ततोहं तेन शोकाकुलेन ब्राह्मणेन शप्तः । यदद्यारभ्य मण्डूकानां वाहनं भविष्यसीति । कपिलो ब्रूते । संप्रत्युपदेशासहिष्णुर्भवाञ्छोकाविष्टं ते हृदयम् । तथापि कार्यं शृणु ।

सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत्त्यक्तुं न शक्यते ।
स सद्भिः सह कर्तव्यः सतां सङ्गो हि भेषजम् ॥ ९३ ॥

अन्यच्च ।

कामः सर्वात्मना हेयः स चेद्धातुं न शक्यते ।
स्वभार्यां प्रति कर्तव्यः सैव तस्य हि भेषजम् ॥ ९४ ॥

एतच्छ्रुत्वा स कौण्डिन्यः कपिलोपदेशामृतप्रशान्तशोकानलो यथाविधि दण्डग्रहणं कृतवान् । अतो ब्राह्मणशापान्मण्डूकान्वोढुमत्र तिष्ठामि । अनन्तरं तेन मण्डूकेन गत्वा मण्डूकनाथस्य जनपदनाम्नोग्रे तत्कथितम् । ततोसावागत्य मण्डूकनाथस्तस्य सर्पस्य पृष्ठमारूढवान् । स च सर्पस्तं पृष्ठे कृत्वा चित्रपदक्रमं बभ्राम । परेद्युश्चलितुमसमर्थं तं मण्डूकनाथोवदत् । किमद्य भवान्मन्दगतिः । सर्पो ब्रूते । देव आहारविरहादसमर्थोस्मि । मण्डूकनाथोवदत् । अस्मदाज्ञया मण्डूकान्भक्षय । ततो गृहीतोयं महाप्रसाद इत्युक्त्वा क्रमशो मण्डूकान्खादितवान् । अथ निर्मण्डूकं सरो विलोक्य मण्डूकनाथोपि तेन खादितः । अतोहं ब्रवीमि स्कन्धेनापि वहेच्छत्रूनित्यादि । देव यात्विदानीं पुरावृत्ताख्यानकथनम् । सर्वथा संधेयोयं हिरण्यगर्भो राजा संधीयतामिति मे मतिः । राजोवाच । कोयं भवतो विचारः । यतो जितस्तावदयमस्माभिस्ततो यद्यस्मत्सेवया वसति तदास्ताम् । नो चेद्विगृह्यताम् ।

अत्रान्तरे जम्बुद्वीपादागत्य शुकेनोक्तम् । देव सिंहलद्वीपस्य सारसो राजा संप्रति जम्बुद्वीपमाक्रम्यावतिष्ठते । राजा ससंभ्रमं ब्रूते किं किम् ।

शुकः पूर्वोक्तं कथयति । गृध्रः स्वगतमुवाच । साधु रे चक्रवाक मन्त्रिन् सर्वज्ञ साधु साधु । राजा सकोपमाह । आस्तां तावदयम् । गत्वा तमेव समूलमुन्मूलयामि । दूरदर्शी विहस्याह ।

न शरन्मेघवत्कार्यं वृथैव घनगर्जितम् ।
परस्यार्थमनर्थं वा प्रकाशयति नो महान् ॥ ९५ ॥

अपरं च ।

एकदा न विगृह्णीयाद्बहून्राजाभिघातिनः ।
सदर्पोऽप्युरगः कीटैर्बहुभिर्नाश्यते ध्रुवम् ॥ ९६ ॥

देव किमितो विना संधानं गमनमस्ति । यतस्तदास्मत्पश्चात्प्रकोपोनेन कर्तव्यः ।

अपरं च ।

योऽर्थतत्त्वमविज्ञाय क्रोधस्यैव वशं गतः ।
स तथा तप्यते मूढो ब्राह्मणो नकुलाद्यथा ॥ ९७ ॥

राजाह । कथमेतत् । दूरदर्शी कथयति ॥

॥ कथा ११ ॥

अस्त्युज्जयिन्यां माधवो नाम विप्रः । तस्य ब्राह्मणी प्रसूता बालापत्यस्य रक्षार्थं ब्राह्मणमवस्थाप्य स्नातुं गता । अथ ब्राह्मणाय राज्ञः पार्वणश्राद्धं दातुमाह्वानमागतम् । तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणः सहजदारिद्र्यादचिन्तयत् । यदि सत्वरं न गच्छामि तदान्यः कश्चिच्छ्रुत्वा श्राद्धं ग्रहीष्यति ।

यतः ।

आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः ।
क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् ॥ ९८ ॥

किंतु बालकस्यात्र रक्षको नास्ति । तत्किं करोमि । यन्तु चिरकाल-

पालितमिमं नकुलं पुत्रविशेषं बालकरक्षायां व्यवस्थाप्य गच्छामि । तथा कृत्वा गतः । ततस्तेन नकुलेन बालकसमीपमागच्छन्कृष्णसर्पो दृष्ट्वा व्यापाद्य कोपात्खण्डं खण्डं कृत्वा खादितः । ततोसौ नकुलो ब्राह्मणमायान्तमवलोक्य रक्तावलिप्तमुखपादः सत्वरमुपागम्य तच्चरणयोर्लुलोठ । ततः स विप्रस्तथाविधं तं दृष्ट्वा बालकोनेन खादित इत्यवधार्य नकुलं व्यापादितवान् । अनन्तरं यावदुपसृत्यापत्यं पश्यति ब्राह्मणः तावद्बालकः सुस्थः सर्पश्च व्यापादितस्तिष्ठति । ततस्तमुपकारकं नकुलं निरीक्ष्य भावितचेताः संतप्तः स परं विषादमगमत् । अतोहं ब्रवीमि योर्थतत्त्वमविज्ञायेत्यादि ।

अपरं च ।

कामः क्रोधस्तथा मोहो लोभो मानो मदस्तथा ।
षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिंस्त्यक्ते सुखी नृपः ॥ ९९ ॥

राजाह । मन्त्रिन् एष ते निश्चयः । मन्त्री ब्रूते । एवमेव ।

यतः ।

स्मृतिश्च परमार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः ।
दृढता मन्त्रगुप्तिश्च मन्त्रिणः परमो गुणः ॥ १०० ॥

तथा च ।

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ १०१ ॥

तद्देव यदिदानीमस्मद्वचनं क्रियते तदा संधाय गम्यताम् ।

यतः ।

यद्यप्युपायाश्चत्वारो निर्दिष्टाः साध्यसाधने ।
संख्यामात्रं फलं तेषां सिद्धिः साम्नि व्यवस्थिता ॥ १०२ ॥

राजाह । कथमेवं संभवति । मन्त्री ब्रूते । देव सत्वरं भविष्यति ।

यतः ।

मृद्घटवत्सुखभेद्यो दुःसंधानश्च दुर्जनो भवति ।
सुजनस्तु कनकघटवद्दुर्भेद्यश्चाशु संधेयः ॥ १०३ ॥

अपरं च ।

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥ १०४ ॥

विशेषतश्चायं धर्मज्ञो राजा सर्वज्ञो मन्त्री च । ज्ञातमेतन्मया पूर्वं मेघवर्णवचनात्तत्कृतकार्यसंदर्शनाच्च ।

यतः ।

कर्मानुमेयाः सर्वत्र परोक्षे गुणवृत्तयः ।
तस्मात्परोक्षवृत्तानां फलैः कर्मानुभाव्यते ॥ १०५ ॥

राजाह । अलमुत्तरोत्तरेण । यथाभिप्रेतमनुष्ठीयताम् । एतन्मन्त्रयित्वा गृध्रो महामन्त्री तत्र यथार्हं कर्तव्यमित्युक्त्वा दुर्गाभ्यन्तरं चलितः । ततः प्रणिधिबकेनागत्य राज्ञो हिरण्यगर्भस्य निवेदितम् । देव संधिं कर्तुं महामन्त्री गृध्रोऽस्मत्समीपमागच्छति । राजहंसो ब्रूते । मन्त्रिन् पुनः संधिना केनचिदत्रागन्तव्यम् । सर्वज्ञो विहस्याह । देव न शङ्कास्पदमेतत् । यतोऽसौ महाशयो दूरदर्शी । अथवा स्थितिरियं मन्दमतीनां, कदाचिच्छङ्कैव न क्रियते ।

तथा हि ।

सरसि बहुशस्ताराच्छाये क्षणात्परिवञ्चितः
कुमुदविटपान्वेषी हंसो निशासु विचक्षणः ।
न दशति पुनस्ताराशङ्की दिवापि सितोत्पलं
कुहकचकितो लोकः सत्येऽप्यपायमपेक्षते ॥ १०६ ॥

कोशांनदूषितमनसः सुजनेष्वपि नास्ति विश्वासः ।
बालः पयसा दग्धो दध्यपि ननु फूत्कृतं भुङ्क्ते ॥ १०७ ॥

तदेव यथाशक्ति तत्पूजार्थं रत्नोपहारादिसामग्री सुसज्जीक्रियताम् । तथानुष्ठिते सति स गृध्रो मन्त्री दुर्गद्वाराच्चक्रवाकेणोपगम्य सत्कृत्यानीय राजदर्शनं कारितो दत्तासने चोपविष्टः । चक्रवाक उवाच । युष्मदायत्तं सर्वं स्वेच्छयोपभुज्यतामिदं राज्यम् । राजहंसो ब्रूते । एवमेव । दूरदर्शी कथयति । एवमेवैतत्किंत्विदानीं बहुप्रपञ्चवचनं निष्प्रयोजनम् ।

यतः ।

लुब्धमर्थेन गृण्हीयात्क्रुद्धमञ्जलिकर्मणा ।
मूर्खं छन्दोनुवृत्तेन तथा तथ्येन पण्डितम् ॥ १०८ ॥

अन्यच्च ।

सद्भावेन हरेन्मित्रं संभ्रमेण तु बान्धवान् ।
स्त्रीभृत्यौ दानमानाभ्यां दाक्षिण्येनेतराञ्जनान् ॥ १०९ ॥

तदिदानीं संधाय गम्यताम् । महाप्रतापश्चित्रवर्णो राजा । चक्रवाको ब्रूते । यथा संधानकार्यं तदप्युच्यताम् । राजहंसो ब्रूते । कति प्रकाराः संधीनां संभवन्ति । गृध्रो ब्रूते । कथयामि श्रूयताम् ।

बलीयसाभियुक्तस्तु नृपो नान्यप्रतिक्रियः ।
आपन्नः संधिमन्विच्छेत्कुर्वाणः कालयापनम् ॥ ११० ॥

कपाल उपहारश्च संतानः संगतस्तथा ।
उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः ॥ १११ ॥

अदृष्टनर आदिष्ट आत्मादिष्ट उपग्रहः ।
परिक्रयस्तथोच्छिन्नस्तथा च परभूषणः ॥ ११२ ॥

स्कन्धोपनेयसंधिश्च षोडशैते प्रकीर्तिताः ।
इति षोडशकं प्राहुः संधिं संधिविचक्षणाः ॥ ११३ ॥

कपालसंधिर्विज्ञेयः केवलं समसंधितः ।
संप्रदानाद्भवति य उपहारः स उच्यते ॥ ११४ ॥
संतानसंधिर्विज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ।
सद्भिस्तु संगतः संधिर्मैत्रीपूर्व उदाहृतः ॥ ११५ ॥
यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनः ।
संपत्तौ वा विपत्तौ वा कारणैर्यो न भिद्यते ॥ ११६ ॥
संगतः संधिरेवायं प्रकृष्टत्वात्सुवर्णवत् ।
तथान्यैः संधिकुशलैः काञ्चनः स उदाहृतः ॥ ११७ ॥
द्रव्यात्मकार्यसिद्धिं तु समुद्दिश्य क्रियेत यः ।
स उपन्यासकुशलैरुपन्यास उदाहृतः ॥११८ ॥
मयास्योपकृतं पूर्वं ममाप्येष करिष्यति ।
इति यः क्रियते संधिः प्रतीकारः स उच्यते ॥ ११९ ॥
उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति ।
अयं चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥ १२० ॥
एकार्थां सम्यगुद्दिश्य क्रियां यत्र हि गच्छति ।
सुसंहितप्रमाणस्तु स च संयोग उच्यते ॥ १२१ ॥
आवयोर्योधमुख्यैस्तु मदर्थः साध्यतामिति ।
यस्मिन्पणस्तु क्रियेत स संधिः पुरुषान्तरः ॥ १२२ ॥
त्वयैकेन मदीयोर्थः संप्रसाध्यस्त्वसाविति ।
यत्र शत्रुः पणं कुर्यात्सोऽदृष्टपुरुषः स्मृतः ॥ १२३ ॥
यत्र भूम्येकदेशेन पणेन रिपुर्वार्जितः ।
संधीयते संधिविद्भिः स चादिष्ट उदाहृतः ॥ १२४ ॥
स्वसैन्येन तु संधानमात्मादिष्ट उदाहृतः ।
क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः ॥ १२५ ॥

कोशांशेनार्धकोशेन सर्वकोशेन वा पुनः ।
शिष्टस्य प्रतिरक्षार्थं परिक्रय उदाहृतः ॥ १२६ ॥
भुवां सारवतीनां तु दानादुच्छिन्न उच्यते ।
भूम्युत्थफलदानेन सर्वेण परभूषणः ॥ १२७ ॥
प्रतिच्छिन्नं फलं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते ।
स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः संधिं संधिविचक्षणाः ॥ १२८ ॥
परस्परोपकारस्तु मैत्री संबन्धकस्तथा ।
उपहारश्च विज्ञेयाश्चत्वारश्चैव संधयः ॥ १२९ ॥
एक एवोपहारस्तु संधिरेव मतो मम ।
उपहारविभेदास्तु सर्वे मित्रविवर्जिताः ॥ १३० ॥
अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्तते ।
उपहाराद्दृते तस्मात्संधिरन्यो न विद्यते ॥ १३१ ॥

चक्रवाक उवाच ।

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ १३२ ॥

अपरं च ।

मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ठवत् ।
आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥ १३३ ॥

राजाह । भवन्तो महान्तः पण्डिताश्च तदत्रास्माकं यथाकार्यमुपादिश्यताम् । मन्त्री ब्रूते । आः किमेवमुच्यते ।

आधिव्याधिपरीतापादद्य श्वो वा विनाशिने ।
को हि नाम शरीराय धर्मापेतं समाचरेत् ॥ १३४ ॥
जलान्तश्चन्द्रचपलं जीवितं खलु देहिनाम् ।
तथाविधमिति ज्ञात्वा शश्वत्कल्याणमाचरेत् ॥ १३५ ॥

मृगतृष्णासमं वीक्ष्य संसारं क्षणभङ्गुरम् ।
सज्जनैः संगतं कुर्याद्धर्माय च सुखाय च ॥ १३६ ॥

तन्मम संमतेन तदेव क्रियताम् ।

यतः ।

अश्वमेधसहस्राणि सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्रेभ्यः सत्यमेवातिरिच्यते ॥ १३७ ॥

अतः सत्याभिधानदिव्यपुरःसरयोरप्यनयोर्भूपयोः काञ्चनाभिधानसंधिर्विधीयताम् । सर्वज्ञो ब्रूते । एवमस्तु । ततो राजहंसेन राज्ञा वस्त्रालंकारोपहारैः स मन्त्री दूरदर्शी पूजितः । प्रहृष्टमनाश्चक्रवाकं गृहीत्वा राज्ञो मयूरस्य संनिधानं गतः । तत्र चित्रवर्णेन राज्ञा सर्वज्ञो गृध्रवचनाद्बहुमानदानपुरःसरं संभावितस्तथाविधं संधिं स्वीकृत्य राजहंससमीपं प्रस्थापितश्च । दूरदर्शी ब्रूते । देव सिद्धं नः समीहितमिदानीं स्वस्थानमेव विन्ध्याचलं व्यावृत्य प्रतिगम्यताम् । अथ सर्वे स्वस्थानं प्राप्य मनोभिलषितं फलं प्राप्नुवन्निति ।

विष्णुशर्मणोक्तम् । अपरं किं कथयामि कथ्यताम् । राजपुत्रा ऊचुः । तव प्रसादाद्राज्यव्यवहाराङ्गं ज्ञातम् । ततः सुखिनो भूता वयम् । विष्णुशर्मोवाच । यद्यप्येवं तथाप्यपरमपीदमस्तु ।

संधिः सर्वमहीभुजां विजयिनामस्तु प्रमोदः सदा
सन्तः सन्तु निरापदः सुकृतिनां कीर्तिश्चिरं वर्धताम् ।
नीतिर्वारविलासिनीव सततं वक्षःस्थले संस्थिता
वक्त्रं चुम्बतु मन्त्रिणामहरहर्भूयान्महानुत्सवः ॥ १३८ ॥

॥ इति हितोपदेशे संधिर्नाम चतुर्थः कथासंग्रहः समाप्तः ॥

॥ इति श्रीविष्णुशर्मणा संगृहीतो हितोपदेशः समाप्तः ॥

॥ असखेडकरोपनामकेन यादवसुतेन लक्ष्मणेन शोधितमिदम् ॥

॥ शुभं भवतु ॥

ABBREVIATIONS.

Â.	stands for	Âtmanepada.
acc.	,,	Accusative.
adj.	,,	Adjective.
adv.	,,	Adverb.
caus.	,,	Causal.
Comp.	,,	Compounded.
compara.	,,	Comparative.
Nom. V.	,,	Nominal verb.
f.	,,	Feminine.
fut.	,,	Future.
ger.	,,	Gerund.
inf.	,,	Infinitive.
instr.	,,	Instrumental.
interj.	,,	Interjection.
irreg.	,,	Irregular.
lit.	,,	Literal.
loc.	,,	Locative.
m.	,,	Masculine.
n.	,,	Neuter.
nom.	,,	Nominative.
P.	,,	Parasmaipada.
part.	,,	Participle.
pass.	,,	Passive.
pl.	,,	Plural.
prep.	,,	Preposition.
pres.	,,	Present.
pron.	,,	Pronoun.
Pronom.	,,	Pronominal.
sing.	,,	Singular.
superl.	,,	Superlative.
=	,,	Equivalent to.
°	,,	Abbreviations easily supplied from the context.

GLOSSARY.

अ (before a vowel अन्) 'not' (used as a negative prefix, like the English *in* or *un*).

अंश *m.* A share, portion.

अकृत्रिम *adj.* Not artificial, unfeigned, natural.

अक्षयत्व *n.* Indestructibility.

अक्षर *n.* A letter, syllable.

अखिल *adj.* Entire, all.

अगद *adj.* Healthy. *m.* 1. Health. 2. Medicine.

अगाध *adj.* Unfathomable, very deep.

अगोचर *adj.* Not obvious, not perceptible.

अग्नि *m.* Fire. *Comp. with* काम—*m.* The fire of love, violent desire.

अग्र *m.* The front, point, or extremity. *Comp. with* कुश—*m.* The point of a spear of kus'a-grass. पुच्छ—*n.* The tip of the tail. वृक्ष—*n.* The top of a tree; °ग्रे—(*loc.*) *adv.* Before, in presence of.

अग्रतस् *adv.* Before, at the head. *See* Dr. Kielhorn's Grammar § 168, (*a*).

अङ्क *n.* 1. The flank or lap. 2. An embrace. 3. A mark, stain, brand. *Comp. with* शश—*m.* The moon.

[illegible] 1. A limb. 2. the body. 3. A branch. 4. The mind. *omp. with* अन्—*m.* A name of Kâma whose body was burned to ashes by the eye of S'iva. अष्ट—*n.* Eight parts of the body. चित्र—*adj.* Spotted or striped on the body. *m.* A proper name. पञ्च—*adj.* Five-limbed. प्रधान—*n.* The chief member of a body or state. राज्य—*n.* Member of a kingdom. व्यवहार—*n.* The body of law. सप्त—*ad.* Seven-fold, having seven parts. सर्व—*n.* All the limbs, the entire body. साष्ट—*adj.* With the eight mem-

bers of thebody. हृष्टपुष्ट–*adj.* Fat and happy.

अङ्गवाक्पाणिमत् *adj.* Having mind, speech, and hand.

अङ्गाङ्गि *adv.* Body and body *i.e.*, co-operation.

अङ्गार *m.* Charcoal.

अंह्रि *m.* 1. The root of a tree. 2. A foot.

अचल *m.* A Mountain. *Comp. with* अस्त—*m.* The setting mount. The western mountain.

अचापल्य *n.* Nonfickleness, firmness, consistency.

अचेतन *adj.* Insensible, without animation.

अज *m.* (*f.* जा) A goat.

अञ्चल *m.* The end or border of a cloth.

अञ्ज् (cl. 7, P.) To make clear. With वि—To make manifest, to bring to light.

अञ्जन *n.* Collyrium, *Surmá*, &c.

अञ्जनवत्–*adv.* Like *Surmá*.

अञ्जलि *m.* The cavity of the palms in salutations. *Comp. with* बद्ध—With joined hands.

अट् (cl. 1, P.) To rove, wander, With परि–*Pres. Part.* पर्यटत्–Prowling about.

अटन *n.* A roving about.

अटनी *f.* The notched end of the bow.

अटवी *f.* A forest. [cle.

अण्ड *n.* 1. An egg. 2. A testi-

अण्डज *adj.* Eggborn, oviparous Hence, *m.* fish or birds.

अतन्द्रित *adj.* Not slothful, sprightly.

अतस् *Pronom. adv.* From or than this, hence, hereafter. *See* Dr. Kielhorn's Grammar § 194.

अति *prep.* Beyond, surpassing. *Adv.* Exceedingly, (*Compara.* अतितराम्). Where अति is the former part of compound nouns and adverbs, it means exceedingly, very much. When compounded with verbs and their derivatives it has the signification of surpassing.

अतिक्रम *m.* A transgression दुः–*adj.* Hard to overcome.

अतिक्रमतस् *adv.* By transgression.

अतिजीर्णता *f.* Extreme old age.

अतिथि *m.* A guest. ("He who does not stop for a तिथी in one place.")

अतिसक्तिमत् *adj.* Over-attached.

अतीव *adv.* Much, beyond measure.

अत्यन्त *adv.* Much, excessive, excessively.

अत्यय *m.* A passing by, an escape.

अत्याहित *n.* A desperate or portentous deed.

अत्युत्कट *adj.* Extreme, great.

अत्र *Promin. adv.* Here, in this world.

अथ *adv.* After, then, now, and, but. With following किम्—*adv.* Assuerdly, yes. With a following वा–*adv.* Or, moreover, but.

अद् (cl. 2, P.) To eat. *Verbal adj.* आद्य–Fit for eating, eatable; hence, *n.* Food.

अदस् *pron.* (*Nom. Sing. m. f.* असौ —*n.* अदस्). That, you &c. Where it is preceded by the relative pronoun, it has the signification of he-who.

अदेशस्थ *m.* An absentee from his country. A stranger.

अद्य *adv.* To-day. यावत्–*adv.* Till now, till to-day.

अद्रि *m.* A mountain.

अधम *adj.* Low, vile.

अधर्मतस् *adv.* Unrighteously.

अधस् *adv.* Down, downwards, beneath. °तात्–*adv.* Beneath at the bottom.

अधि *prep.* Over, above, upon. *Adv.* above, on high. When former part of compound nouns and adverbs it means above, chief, before, on.

अधिक *adj.* Exceeding, more, superior. *Comp. with* अश्व—*adj.* Strong in cavalry. धनधान्य *adj.* Rich in coin and grains. *Compara.* अधिकतर and *superl.* अधिकतम. °कम् *adv.* Exceedingly.

अधिकार *m.* 1. Management, authority. 2. An office or post. *Comp. with* पर—*m.* Another's office. भोजन—*m.* Superintendence of provisions. राज्य—*m.* Title to sovereignty, government.

अधिकारिन् *m.* A superintendent or director. *Comp. with* धर्म—*m.* 1. A magistrate or director of justice. 2. A religious officer.

अधित्यका *f.* Uplands.

अधुना *adv.* Now, at present.

अध्ययन *n.* Study of the sacred books, study.

अध्यवसाय *m.* Effort, perseverence.

अध्यवसायिन् *m.* He who perseveres. An industrious person.

अनघ *adj.* Sinless.

अनधिष्ठान *n.* Want of superintendence.

अनन्तरम् *adv.* Immediately, presently, afterwards. तत्— *adv.* Afterwards, forthwith, next.

अनन्यप्रतिक्रिय *adj.* Unable to resist longer.

अनपेक्षा *f.* Carelessness, disregard.

अनर्घ्यत्व *n.* Absence of value; invaluableness.

अनल *m.* Fire.

अनवधान *n.* Inattention, neglect.

अनवसर *adj.* Unseasonable.

अनवस्थितचित्तत्व *n.* Unsteady-mindedness.

अनागतविधातृ *m.* A proper name.

अनार्यता *f.* Disreputable conduct.

अनित्यता *f.* Transient existence.

अनिल *m.* Wind.

अनिष्ठुर *adj.* Not insulting, kind.

अनीक *m. n.* An army.

अनु *prep.* After, along with, according to.

अनुकम्पा *f.* Compassion, pity.

अनुकीर्तन *n.* A proclaiming abroad.

अनुगतिक *adj.* Following, imitating. *Comp. with* गत–*adj.* doing as others do.

अनुजीवक *m.* A follower.

अनुजीविन् *m.* A follower, a servant.

अनुनय *m.* Civility, respect.

अनुमान *n.* Inference, conclusion.

अनुरक्ति *f.* Affection, attachment.

अनुराग *m.* Attachment, love.

अनुरागवत् *adj.* Fond, in love with.

अनुरूप *n.* Conformity. *Comp. with* स्व—*adj.* After one's own manner.

अनुरोध *m.* Kindness, partiality, obligation.

अनुरोधन *n.* Compliance, good nature.

अनुवर्तन *n.* Obedience, attending.

अनुवर्तिन् *adj.* Following, obeying.

अनुविधायिन् *adj.* Observant of rules, obedient.

अनुवृत्त *n.* Compliance. छन्द— *n.* Indulgence, compliance with wish.

अनुवृत्ति *f.* Course, continuance, attachment. *Comp. with* स्नेह– *f.* An affectionate intercourse.

अनुष्ठान *n.* A doing or engaging in a thing, performance or course. *Comp. with* अन्– *n.* A non-performance, negligence. *Comp. with* s'astra *n.* Inattention to the study of the S'âstras.

अनुसरण *n.* A following. Conformity. 2 Searching.

अनुसारतस् *adv.* Fitting to the nature.

अनुसारिन् *adj.* Following, attendant on.

अनूप *adj.* Watery, wet.

अनृत *n.* Falsehood, lie. *Adj.* False.

अनेकधा *adv.* In many ways, many times over.

अनेकशस् *adv.* In greater numbers, repeatedly.

अनेकसंशयोच्छेदिन् *adj.* That cuts away or clears up doubts.

अन्त *m.* End, term. *Comp. with* कल्प–*m.* The end of the world. कृत– *m.* Name of Yama. जीवन–*m.* End of existend. विद्या–*m.* End of learning.

अन्तःसार *m.* Inner treasure.

अन्तक *m.* Yama, the genius of death.

अन्तर् *adv.* Inwardly. °रे– *adv.* Among, between.

अन्तर *n.* Interval, distance, difference. As latter part of compounds=another *e.g.* क्षण. —*n.* A moment afterwards. ग्राम—*n.* Another village. जन्म—*n.* Another birth. दशा —*n.* Various states. दूर—*n.* A distant space. देश–*n.* Foreign parts. पुरुष—*n.* 1. Another person. 2. An alliance made by proxy. प्रसाद—*n.* A new sign of favour. वार– *n.* Another time. स्थान–*n.* Another place. ह्रद—*n.* Another pool or lake.

अन्तिक *n.* Vicinity, presence. *Adv.* Near. *Comp. with* प्राण— *m.* Murder.

अन्तिम *adj.* Last, final.

अन्ध *adj.* Blind. *Comp. with* मद– *adj.* Blind with passion.

अन्धवत् *adv.* As blind.

अन्न *n.* Food. *Comp. with* भिक्षा —*n.* Food gained by begging.

अन्य *adj.* (*f.* या. *n.* यद्). Other, another. *Compara.* अन्यतर

(*f.* रा. *n.* रद्). Either of the two. *Superl.* अन्यतम (*f.* मा) any of the two. *Repitition* अन्योन्य (अन्यस् + अन्य) *adj.* Mutual, with each other. °म् *adv.* Mutually. भवदन्य *m.* Other than you.

अन्यतस् *adv.* Elsewhere.

अन्यत्र *adv.* Elsewhere, on the other hand. तत्–*adv.* At any other than that.

अन्यथा *adv.* Otherwise, else, contrarily, differently.

अन्यदा *adv.* At another time.

अन्वेषण *n.* A search, seeking.

अन्वेषिन् *adj.* Who searches, searching.

अप् *f.* Water. *See* Dr. Kielhorn's Grammar, § 155.

अपकर्ष *m.* Decline, inferiority.

अपकार *m.* Injury, ill-service.

अपकारिन् *adj.* mischievous.

अपगम *m.* A going off, removal; death. स—*adj.* Attendent with separation.

अपगा *f.* A current.

अपचय *m.* Loss, privation, decline, decay.

अपत्य *n.* Offspring or young of either sex. *Comp. with* बाळ—*n.* young progeny.

अपथ *n.* Want of a road; the wrong road.

अपमान *m. n.* Disrespect, disgrace.

अपर *adj.* Other, better. °रम् *adv.* Moreover.

अपराध *m.* Fault, offence. *Comp. with* आत्म—*m.* Own or personal offence. निः *adj.* Harmless.

अपराधिन् *adj.* Transgressing. *m.* An offender.

अपरेद्युस् *adv.* The next day.

अपवाद *m.* Censure, unjust blame.

अपसार *m.* Egress. A gate.

अपह *adj.* Removing, destroying, curing.

अपहारक *m.* Robber, spoiler.

अपहारण *n.* A robbing, spoiling.

अपात्रभृत् *adj.* Fostering the unworthy.

अपाय *m.* Destruction, death, loss, harm, peril. *Comp. with* संनिहित–*adj.* Transient, brief.

अपि *Particle.* Although, even, also, surely. Following किम् or its derivatives किंचिद्, कश्चिद्, &c., it confers an indeterminate sense. *e. g.* किंचिदपि–Somewhat, some, any.

अप्रवर्तन *n.* No need of enterprize ; non-observance of advice.

अप्राप्तावसर *adj.* Ill-timed, unseasonable.

अभि *prep.* Before, over, against, in presence of, much, very.

अभिजातता *f.* High birth.

अभिज्ञ *adj.* knowing, skilful.

अभिधा *f.* An appellation or title.

अभिधान *n.* A name (used frequently in compounds as a latter part.) *Comp. with* सत्य—*adj.* Truth-speaking.

अभिनव *ad.* New, fresh, young.

अभिभव *m.* Defeat, disgrace, subjugation.

अभिमुख *adj.* (*f.* खा, खी.) Facing, fronting, present. *Comp. with* शृङ्गाग्रप्रहरण—*adj.* pointing the weapons of the end of horns.

अभियोक्तृ *m.* An assailant, claimant, one stronger.

अभिरुचि *f.* Taste, delight, ambition.

अभिलाष *m.* Lust, desire.

अभिषेक *m.* A sprinkling, bathing, inauguration.

अभिषेणय *Nom. V.* To march out against.

अभीतवत् *adv.* As not afraid.

अभ्यञ्जन *n.* Smearing with oil.

अभ्यन्तर *n.* Inner part, included space. *Comp. with* षण्मास—*n.* The space of six months.

अभ्यास *m.* Practice, repeated exercise, or performance. *Comp. with* अन्— *m.* Want of practice, neglect. कृत—*adj.* Trained, exercised. मातृपितृकृत —*adj.* Trained by one's father and mother.

अभ्युदय *m.* Increase, prosperity.

अभ्युपाय—*m.* An expedient.

अभ्र *n.* Cloud.

अमर्ष *m.* anger. Impatience, *Comp. with* जात—*adj.* Having one's anger roused.

अमात्य *m.* A minister.

अमानन *n.* Disrespect, disobedience.

अमृत *n.* Nectar, the drink of the gods, ambrosia.

अम्बा *f.* Mother. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 133.

अम्बु *n.* Water.

अम्भस् *n.* Water.

अम्भस्थ *adj.* Standing in water.

अयोध्या *f.* The modern Oude; the city of Ayodhyâ.

अरण्य *n.* Forest. *Comp. with* दक्षिण—*n.* The great southern forest. दण्डका—*n.* The peninsular forest. धर्म—*n.* 1.

The retreat of Dharma. 2. A penance grove.

अरण्यवत्–*adv.* Like a forest.

अरण्यवासिन् *adj.* Dwelling in the forest.

अरण्यानी *f.* A large forest.

अराति *m.* An enemy.

अरि *m.* An enemy.

अरे *interj.* Ho, ho!

अर्क *m.* The sun.

अर्गल *n.* A wooden door pin, a lock.

अर्च् (cl. 1, 10, P.A′.) To honor. With अभि— To honor, to respect.

अर्ज् (cl. 1, 10, P.) To earn, acquire. *Past Pass. Part.* आर्जित. earned. With उपा—To acquire. *Comp. Past pass. part.* चिरकालोपार्जित–*adj.* Accumulated after a long time.

अर्जन *n.* A gaining. *Comp. with.* धन—*n.* Acquisition of wealth.

अर्णव *n.* The ocean.

अर्थ् (cl. 10, P.) To beg, to request. *Past Pass. Part.* अर्थित—begged. With प्र–To ask, beg, seek. *Comp. Past Pass Part.* कदर्थित Rejected despised.

अर्थ *m.* Advantage, profit, wealth, cause, object, thing, meaning, intention. *Comp. with* अन्–*m.* Misfortune, ruin, poverty. अशक्य–*adj.* Unavailing. परम—*m.* Important matter. परोक्ष–*m.* An object. पुरुष–*m.* The object or aim of man. मत्–*m.* My purpose. यथा–*adj.* Right, true. स्पष्ट–*adj.* Accurate, exact. (*Loc. sing.*) अर्थे–*adv.* For, on account of, against. *Comp. with* पर—*adv.* For another's sake. अर्थतस्—*adv.* Really, truly. The accusative अर्थम् is used as an *adv.* It generally ends compounds, in the sense of "for," "on account of." *e. g.* आहार–*adv.* For dinner. किम्—*adv.* On what account. दम्भ–*adv.* For the sake of show. धर्म–*adv.* For religious ends. प्रतिरक्षा–*adv.* For saving. प्राणरक्षा—*adv.* In preservation of life. यज्ञ– For a sacrificial offering. यात्रा–For pilgrimage. युष्मद्–On your account. रक्षा–In order to guard. वृत्ति–For the sake of subsistence. सत्यवचन—*adv.* For the sake of speaking

the truth. सुखशोभा—*adv.* For the sake of pleasure and glory. स्वामि–*adv.* For the sake of a master.

अर्थकर *adj.* (*f.* री). Advantageous. *Comp. with* अन्—*adj.* Causing danger, unprofitable.

अर्थवत् *adj.* Wealthy.

अर्थिता *f.* The state of a beggar, begging.

अर्थिन् *m.* A beggar, supplicant. *adj.* Seeking, asking. *Comp. with* :—आहार—*adj.* Seeking food. उदक—*adj.* Seeking water. धन–*adj.* Seeking wealth. निधि—*adj.* Seeking treasure. परलोक—*adj.* Seeking the next world, a future state. मन्मांस—*adj.* Waiting for my flesh. युद्ध–*adj.* Seeking war. स्वामिकार्य—*adj.* Seeking the advantage of a master.

अर्द् (cl. 1, P. cl. 10, P. Â.) 1. To beg. 2. To kill. 3. To hurt. *Past pass. part.* अर्दित Pained, injured.

अर्ध *n.* A half. तद्—*n.* A half of that. *adj.* Half.

अर्बुद *m. n.* A hundred millions. A name of a mountain.

अर्ह् (cl. 1, P.) To deserve, to be obliged to.

अर्ह *adj.* Deserving. *Comp.* मृतार्ह *adj.* Fit to die, *i. e.* in a dying condition.

अलंकार *m.* An ornament, jewel, &c.

अलुब्धत्व *n.* Freedom from lust, contentedness.

अलम् *adv.* Enough, have done, away. (Used with the instrumental, *e. g.* अलं वितर्केण Enough of (your) conjectures).

अलस *adj.* Lazy, weary, slack, sleepy.

अलि *m.* A bee.

अल्प *adj.* Small, trifling, *compara.* अल्पियस्, *superl.* अल्पिष्ट. *Comp. with* अति–*adj.* Very little, amounting almost to nothing.

अल्पक *adj.* Very small.

अल्पता *f.* Littleness, lightness, insignificance.

अल्पप्रभावत्व *n.* Inferior ability, insignificance.

अल्पमेधस् *adj.* Empty-headed, ignorant, silly.

अव *prep.* Down, downwards, from, off.

अवगम *n.* Knowledge, perception, certainty.

अवज्ञा *f.* Disobedience, disrespect, disparagement.

अवज्ञान *n.* Contempt.

अवधीर (cl. 10, P.) To disdain, contemn. *Past pass. part.* अवधीरित Despised, contemned, spurned.

अवपात *m.* A fall or descent.

अवमन्तृ *m.* One who despises, a scorner.

अवयव *n.* A limb, a component part of a body.

अवर *adj.* Inferior, lower.

अवरोध *m.* Blockade, hindrance.

अवरोधन *m.* A blockade or siege.

अवलम्बन *n.* A clinging to, a holding on by.

अवलोकन *n.* A sight or seeing.

अवश्यकता *f.* Necessity, obligation.

अवश्यम् *adv.* Inevitably. When it is compounded with a verbal adjective, it drops its final *m. e. g.* अवश्यकरणीयम्.

अवसान *n.* End, conclusion.

अवस्कन्द *m.* An attack, surprise.

अवस्था *f.* State, condition, plight.

अवस्थान *n.* A residing, situation, abode, residence.

अवाप्ति *f.* Acquisition.

अविकत्थन *adj.* Not boasting, not vaunting.

अविघ्न *adj.* Unimpeded, unalloyed.

अविज्ञता *f.* Stupidity, ignorance.

अवितथ *adj.* Effective, not futile or false.

अविवेक *m.* Want of judgment or investigation.

अवेक्षण *n.* A seeing or looking at.

अवेक्षा *f.* Attention, notice. *Comp. with* अनु—*f.* Attention, notice.

अश् (cl. 9, P. cl. 5, Â.) To eat, enjoy.

अशौचत्व *n.* The state of uncleanliness, impurity.

अश्मन् *m.* A stone.

अश्व *m.* A horse.

अश्वतरी *f.* A she-mule.

अश्वमेध *m.* A horse-sacrifice, the immolation of a horse at a sacrifice.

अष्टन् *adj.* Eight.

अष्टविध *adj.* Eight-fold.

अष्टाङ्गपात *m.* A prostration before a God or superior in

which eight members of the body only touch the ground.

अस् (cl. 2, P. When used as an auxiliary verb Â.) To be, to exist. *pres. part.* सत् —Being. (सन् *m.* सती *f.* सत् *n.*) *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 266. सती *f.* A virtuous wife. सत् *n.* Existent; Asat *n.* Non-existent.

अस् (cl. 4, P.) To throw. With अप–To scatter, to leave alone. With उपनि–*past pass. part.* उपन्यस्त Laid, proposed. *Past pass. part.* अस्त Thrown down. *Comp. past pass. part.* न्यस्त (नि + अस्त) Inserted, placed. निरस्त (निः + अस्त) Scattered, destroyed, dispelled. व्यस्त (वि + अस्त) Confounded, bewildered. समस्त (सम्+अस्त) *n.* That which is thrown together, a conglomeration, the whole.

असत्यसंध *adj.* False, base, wicked.

असद्व्यवहारिन् *adj.* Behaving improperly.

असंभोग *m.* Non-enjoyment.

असहिष्णु *adj.* Unable to bear, malicious, jealous.

असाधन *adj.* Destitute of means.

असाधारण *adj.* Not common, special.

असाधुत्व *n.* Dishonesty.

असि *m.* A sword.

असृज् *n.* Blood.

अस्तब्धत्व *n.* Unsteadiness.

अस्त *m.* 1. Death. 2. Sunset. 3. The western mountain. The accusative sing. अस्तम् combined like a prefix with इ, गम्, या, नी, &c., implies to go down, to set. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 480 (4).

अस्त्र *n.* A missile weapon, a miraculous weapon.

अस्थि *n.* A bone.

अस्थिक *n.* A little bone.

अस्थिर *adj.* Unsteady, fickle, wavering, changing.

अस्पर्शन *n.* Non-contact, avoidance of touch.

अस्मद् *first personal pronoun.* I. (*nom. sing.* अहम्). *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 177 (1).

अस्मदीय *possessive pron.* Our, ours.

अहन् *n.* A day. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 121.

अहंकार *m.* Pride, self-conceit, egotism, insolence.

अहर्निशम् *adv.* Day and night.

अहह *interj.* Alas!

अहार्यत्व *n*. Security from seizure.

अहि *m*. A serpent. *Comp. with* महत्–*m*. A great serpent. S'esha.

अहो *interj*. Oh! alas!

आ

आ *prep*. To, at, as far as, until. Prefixed to verbs of giving and going to impart the sense of taking and coming.

आः *interj*. Alas! oh!

आकर *m*. A mine. *Comp. with* रत्न–*m*. Ocean.

आकर्णय *Nom*. V. P. To hear. *ger*. आकर्ण्य Having heard, listened to.

आकार *m*. Form, appearance, outward show of feeling. *Comp. with* विकृत–*adj*. Changed in form. सम–*adj*. Having the form of, like, resembling; *Nárikela*—*adj*. Having the appearance of a cocoanut. बदरिक–*adj*. Having the appearance of Badari fruit.

आकाश *m. n*. Air, sky, the vault of the heavens.

आकुल *adj*. Affected, filled, distressed. *Comp. with* कोप–*adj*. Enraged. निः–*adj*. Unperplexed, calm, composed, self-possessed. शोक–*adj*. Overwhelmed with grief, distracted in mind. सम–*adj*. Embarrassed, inconvenienced.

आकुलय *Nom*. V. P. To disturb, agitate. *Past pass. part*. आकुलित.

आकृष्टि *f*. Drawing, attraction, or pulling away.

आखु *m*. A rat or mouse.

आख्या *f*. Name. cf. अभिधान, अभिधा.

आख्यान *n*. That which is recited, or related; a story, a legend.

आगन्तु *m*. A new comer.

आगन्तुक *m*. A new comer, an intruder.

आगम *m*. Influx, an arrival, coming on. *Comp. with* अर्थ–*m*. Income, influx. जलद–*m*. The approach of clouds, the rainy season. प्रचुररत्नधन–*adj*. Having large wealth in gems and coin. विद्या–*m*. Acquirements or progress in learning. हिम–*m*. The approach of cold weather; cold season.

आगमन *n.* An arrival. *Comp. with* पुनर्—*n.* A returning.

आघात *m.* 1. A blow. 2. A slaughter-house.

आज्ञा *f.* An order, command, behest.

आटविक *m.* A woodman, pioneer.

आटोप *m.* Pride. साटोपम्—*adv.* With dignity.

आढ्य *m.* Master. *adj.* 1. Opulent. 2. Abounding with. 3. Possessed of. अधिकार —*adj.* Invested with authority. जल—*adj.* Watery, marshy.

आतप *m.* Sunshine, heat.

आतिथ्य *n.* Hospitality, the guest-rite.

आतुर *adj.* 1. Diseased. 2. Agitated with a morbid desire.

आत्मज *m.* A son.

आत्मद्रोहिन् *adj.* Self-tormented.

आत्मन् *m.* 1. The soul. 2. Self. 3. Life. *Comp. with* अनियत—*m.* Unsubdued soul. अन्तर—*m.* The soul, the inmost feelings or faculties. दुः—*adj.* Wicked. *m.* A villain. पुण्य—*adj.* Happy. महा—*adj.* Magnanimous. सर्व—*m.* The whole soul, the universal soul. स्थिर—*adj.* Firm-minded, constant.

आत्मंभरिन् *adj.* Feeding one's self, selfish.

आत्मवत् *adv.* Like one'sself.

आत्मसात् *adv.* One's own. *Comp.* आत्मसात्कृत Made one's own. cf. अग्निसात्, भस्मसात्. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 482.

आत्मीय *adj.* Own, subject to self, belonging to self.

आदर *m.* Respect, regard. *Comp. with* अन्—*m.* Disrespect, slight. दत्त—*adj.* Showing respect, courteous. निः—*m.* Indifference; *adj.* Indifferent. मन्द—*adj.* Remiss, slack, neglectful. *Comp.* सादरम् *adv.* Respectfully.

आदि *m.* A beginning. *adj.* Beginning with, having first. In compounds, standing as the latter part, it means et-cætera, *e. g.*, इन्द्रादि Indra and others. *Comp. with* काककूर्म—The crow and the tortoise, &c. शीलगुण—*n.* Beauty and pleasantness, &c. सुवर्णवस्त्र—*n.* Money garments, &c.

आदित्सु *adj.* Desirous of giving.

आदित्य *m.* The sun.

आदेश *m.* An order, precept, rule. राजा—*m.* A king's command.

आद्य *adj.* First, former.

आधार *m.* A support, a receptacle.

आधि *m.* Mental anguish.

आधिकरण्य *n.* Location.

आधिक्य *n.* Pre-eminence.

आधिपत्य *n.* Supremacy.

आनन्द *m.* Joy. *Comp. with* निः—*adj.* Joyless, causing no pleasure. स—*adj.* Joyful; °म् *adv.* Joyfully.

आनृण्य *n.* Acquittance of obligation.

आप् (cl. 5, P. Â.) To obtain. *Past pass. part.* आप्त. With अव—To get, to obtain. With प्र—To obtain, acquire, procure, find, get, meet, incur. *Comp. past pass. part.* प्राप्त Caught, found, become necessary; Aprâpt *adj.* Unobtained; *ger.* Aprâpya Not having obtained; *Kara* –*adj.* Held in hand. *Verbal adj.* प्राप्तव्य To be obtained, to be sought after. With अनुप्र—*past pass. part.* अनुप्राप्त Reached, arrived, found संप्र—To obtain, overtake, reach. With व्या—To pervade. With समा—*past pass. part.* समाप्त Ended, finished.

आपात *m.* The instant, the present moment.

आपद् *f.* Calamity. *Comp. with* निः—*adj.* Free from calamity. परम्—*f.* The worst calamity. मुक्त—*adj.* Free from misfortune.

आभरण *n.* An ornament, decoration, embellishment.

आम *adj.* (*f.* मा) Crude, unbaked, not digested.

आमरणान्त *adj.* Lasting till death.

आमिष *m. n.* Food, flesh.

आय *m.* Income, revenue.

आयतन *n.* 1. Abode, home. 2 An altar or sacred shade.

आयति *f.* Future time, length.

आयत्त *adj.* Dependent. *Comp. with* अन्-*adj.* Independent. युष्मद्—*adj.* At your disposal.

आयुस् *n.* Age, lifetime, duration of life. गतायुस् *adj.* Whose life is spent, dying. शतायुस् *adj.* A hundred years old.

आयुध *n.* A weapon.

आरण्य *adj.* Wild, forest-grown.

आरम्भ *m.* Commencement. *Comp. with* अन्—*m.* Non-commencement. महत्—*adj.* Great in enterprizes.

आराति *m.* An enemy.

आराम *m.* A garden or grove. कथा—*m.* A garden of fables.

आरोध *m.* A siege, blockade. *Comp. with* चिर—*m.* A long protracted siege.

आर्जव *n.* Straight-forwardness.

आर्त (Anomalous *past pass. part.* of आ+अर्द्) *adj.* Pained, afflicted, disturbed, distracted. *Comp. with* क्षुधा–*adj.* Afflicted by hunger. घर्म–*adj.* Oppressed with heat. तृषा–*adj.* Thirsty, impelled by desire. दुःख–*adj.* Afflicted with pain. भय—*adj.* Alarmed. शोक—*adj.* Pained, sorrow-striken. शीत–*adj.* Frost-bitten, chilled. हिम—*adj.* Cold, chilled. Written also आर्त्त.

आर्य *m.* An Ârya, a friend or master, sir. *adj.* Respectable, worthy. अनार्य *adj.* Disreputable.

आलय *m. n.* A house, receptacle. द्रुम–*m.* A dwelling in trees.

आलस्य *n.* Idleness, want of energy and activity.

आलाप *m.* A speaking to, conversation. धीवर–*m.* The conversation of fishermen. वि-श्रम्भ—*m.* Free unrestrained confidential talk.

आलिङ्गन *n.* An embracing.

आवलि *f.* A line, string or row. मुक्ता–*f.* A necklace of pearls. रत्न–*f.* A string of jewels.

आवसथ *m.* A college or school, a house, abode.

आवास *m.* Residence, abode, home, dwelling-place.

आवृत्ति *f.* A revolving; worldly existence.

आशय *m.* Intention, meaning, collection. *Comp. with* जल–*m.* A pool, lake, or tank. पाप–*adj.* Evil-intentioned. महत्–*adj.* Magnanimous, liberal, open.

आशा *f.* Desire, hope, dependence. *Comp. with* जीवित–*f.* Love of life. धन –*f.* Thirst for wealth. निः–*adj.* Hopeless, disappointed, dispairing.

आशावत् *adj.* Having hope.

आशु *adv.* Quickly, without loss of time.

आश्चर्य *n.* A wonder. स–*adv.* With wonder.

आश्रम *m.* 1. A hermitage. 2. A religious order, comprising the following four kinds:—
1. Brahmachârin (student).
2. Gṛihastha (householder).
3. Vânaprastha (anchoret).
4. Bhikshu (beggar.)

आश्रय *m.* 1. A dwelling, asylum. 2. Protection. 3. A recipient, patron. 4. Recourse to an asylum. 5. Vicinity. 6. Patronage. *Comp. with* अन्–*adj.* Destitute of an asylum, or defence. गुण–*m.* A receptacle of merit; *adj.* Virtuous, excellent. जल–*m.* A pool, lake, or tank. नैकभाव–*adj.* Changeable, unsteady. महत्–*m.* Protection of or refuge in the great. सरिन्मरुवन–*adj.* Containing river, desert and wood.

आश्रयण *m.* A refuge, protection, shelter.

आश्रयणीय *adj.* Fit to follow.

आश्रयाश *m.* A name of fire. (lit. He who eats up every thing that comes in contact with).

आस् (cl. 4, Â.) To sit. *pres. part.* आसीन–Sitting. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 491 (c). *Comp.* सुखासीन *adj.* Comfortably sitting. With उत्–उदासीन *n.* A sitting aside; *m.* A stranger, a neutral; *adj.* Indifferent. With उपा–To serve, to wait upon. *Past pass. part.* आसित Passed.

आसन *n.* 1. A stool, a seat. 2. Halting. *Comp. with* दत्त–*n.* A given seat. विविक्त–*adj.* Seat in a lonely spot. सिंह–*n.* The lion seat, hence a throne, State chair.

आसन्नतरता *f.* Greater nearness, close proximity.

आस्था *f.* Stay, care, regard, pains.

आस्पद *n.* A place, site, object. शङ्का–*n.* Ground for suspicion.

आस्य *n.* The mouth. विवृत–*adj.* Open mouthed, with the mouth open.

आस्वाद *m.* Taste, enjoyment. सुख–*m.* Enjoyment of happiness.

आस्वादन *n.* A tasting or eating.

आहव *m.* War, battle.

आहार *m.* Food, meal. *Comp. with*:–अन्–*m.* Fasting, starv-

ing. कृतस्वेच्छा—*adj.* Fed at pleasure. भक्षितशेष—*m.* A meal of scraps. मांस—*adj.* Flesh-eating.

आहितक्रम *adj.* Exhausted.

आह्वान *n.* 1. Calling, summons. 2. An invocation.

इ

इ I. (cl. 2, P.) To go. II. (अय् (cl. 1, P Â.) To go). With उप—To go near, to aid, receive, experience, overtake, befall. With पला (for परा) —(अय् to go.) To run away, to show one's heels; *pres. part.* Â. PALÂYAMÂNA Flying, sinking, drooping; *past pass. part.* PALÂYITA Run away, disappeared, sunk into oblivion. With सम्—(इ to go.) To march across, to meet. *Past pass. part.* इत. It forms the following compounds:—अतीत Passed, gone beyond; *ger.* ATÎTYA Having passed. अधीत Read, perused, studied, instructed; *ger.* ADHÎTYA Having studied. अन्वित Connected with, accompanying, possessing; *Guṇa—adj.* Virtuous, accomplished. *Kashâya—adj.* Styptic. समन्वित Possessed of; *Vîra—adj.* Attended by warriors. अन्तरित *adj.* Withdrawn, screened. अपेत Departed, gone away; *Dharma—adj.* Irreligious, abandoned, vicious. उदित Arisen; *An*—Not having risen. उपेत Endued, possessing; *Dwâtrims'allakshaṇa—adj.* Endued with 32 good marks; illustrious. *Sarvasvâmiguṇa—adj.* Possessing all the qualities of a lord. अभ्युपेत Agreed, promised, submitted. प्रेत Dead. अभिप्रेत Wished, intended, meant. प्रतीत. Believed, put confidence in; *Tadvachas—adj.* Believing his words.

इङ्गित *n.* A hint, sign, gesture.

इच्छा *f.* Wish, desire. *Comp. with* नृप—*f.* The king's pleasure, wish.

इच्छु *adj.* Desirous, wishing, purposing. अल्प—*adj.* Seeking or wishing for little. उदरभरणमात्रकेवल—*adj.* Desirous of only filling the belly.

इज्या *f.* Sacrifice.

इतर *adj.* (रा *f.* रद् *n.*) Others.

इतस् *pronom. adv.* From this place. By repetition इतस्– *adv.* This way. इतश्चेतश्च *adv.* Both here and there. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 194.

इति *adv.* Thus, so saying. *Used as a sign of direct narration equivalent to the Eng. demonstrative pronoun "that."* *e. g.* विवाहो न कार्य इत्यवोचम् I said that marriage should not take place. With a preceding किम्–*adv.* How so? How is it? Why then ?.

इतिकर्तव्यता *f.* Proper measures.

इत्थम् *pronom. adv.* Thus, in this manner. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 194.

इदम् *pron.* (*nom. sing.* अयम् *m.* इयम् *f.* इदम् *n.*) This.

इदानीम् *adv.* Now, immediately.

इध्म *n.* Fuel.

इन्द्रिय *n.* An organ of sense. *Comp. with* जित–*adj.* Who has subdued his senses ; *A*—*adj.* With unrestrained senses. नष्ट–*adj.* With senses destroyed.

इन्धन *n.* Firewood, fuel.

इयत् *adj.* So much, thus much.

इष् (cl. 4, P.) To go. With अनु–To ask for, seek, search. *Comp. caus. past pass. part.* प्रेषित Sent, despatched on an errand. With संप्र—To dismiss, discharge.

इष् (cl. 6, P. Special base in the conjugational tenses इच्छ) To wish, to desire. *pres. part.* इच्छत् Wishing. *Past pass. part.* इष्ट ; *An*—*adj.* Unwished, bad, inauspicious. *Yathâ–adj.* Wished, as desired, liked. *Comp. past pass. part.* अभीष्ट Desired, cherished.

इष्टका *f.* A brick.

इह *adv.* Here, in this world.

ई

ई (cl. 4, Â. Probably the passive of इ to go.) To go, pervade. *Comp. pres. part.* उदीयमान (उत् + ईयमान) Rising.

ईक्ष् (cl. 2, Â.) To see. With :—अप–To wait for, expect, see, consider. उप–To neglect. निः–To look narrowly, to look out. परि–To try, test, prove. वि–To

look at, view, consider. सम्– To look to, to consider; *ger.* Samîkshya Having considered; *A*—Not having thoroughly inspected.

ईदृश् *adj.* Such, so much as, such as.

ईदृग *adj.* Such, such like.

ईर् (cl. 2, Â.) 1. To shake. 2. To go. *Past pass. part.* ईरित Shaken. *Comp. past pass. part.* उदीरित Said, uttered. समुदीरित Said, declared. प्रेरित Sent, directed, revealed, urged.

ईर्षित *adj.* Envied.

ईर्ष्यिन् *adj.* Envious.

ईश्वर *m.* 1. Lord, owner, master. 2. God. *Comp. with* :—परम– *m.* A mighty lord, the Almighty God. प्राण–*m.* 1. Lord of life. 2. Husband. यक्ष– *m.* Kubera. सर्प–*m.* King of snakes, named Vâsuki.

ईह् (cl. 1, Â.) To desire. *Past pass. part.* ईहित. *Comp. past pass. part.* निरीहित Not desired; °ता *f.* Indifference, absence of effort or wish to get anything. समीहित Wished; *n.* Wish, aim.

ईहा *f.* Wish, desire. वित्त– *f.* Desire of wealth.

उ

उ *interj.* Of anger, command, &c.; an expletive.

उक्ति *f.* A word or phrase. संस्कृत –*f.* A word or phrase in Sanskrit.

उग्र *adj.* Furious or angry, dreadful, horror-striking.

उच् (cl. 4, P.) To like, to be accustomed to. *Past pass. part.* उचित Fit, proper; *An*– *adj.* Not fit, inappropriate. *Samaya—adj.* Suited to the occasion.

उच्च *adj.* Lofty, high. उच्चैस् (*instr. pl.*) *adv.* High, loud.

उच्चार *m.* Excrement.

उच्छृङ्खल *adj.* Unrestrained, tongue-doughty.

उज्जयिनी *f.* Ujjinî. It is a city in Mâlvâ famous for being once the capital of Vikramâditya.

उज्झ् (cl. 6, P.) To avoid. *Comp. past pass. part.* प्रोज्झित Escaped, avoided, shunned. *Comp. inf.* प्रोज्झितुम् To evade.

उत् *prep*. Up, upwards, on high, above, on, upon.

उत *particle*. As well as; or; also.

उत्कट *adj*. Much, excessive. मद–*adj*. Furious, arrogant.

उत्कर्ष *m*. Superiority, eminence. सत्य–*m*. True excellence. स्व–*m*. One's own prosperity; greatness, excellence.

उत्तम *adj*. Highest, best. अन्–*adj*. Having no better; best, most excellent.

उत्तर *adj*. Latter, last mentioned. *n*. An answer, discussion. *f*. (रा) The north. By repetition उत्तरोत्तर *n*. A reply to a reply, a rejoinder; ° ram *adv*. More and more, higher and higher, louder and louder. भयोत्तर *adj*. Attended with danger.

उत्तरदायक *adj*. Giving answers, impertinent.

उत्तरायण *n*. The north or northern course.

उत्ताप *m*. Warmth, passion.

उत्थ *adj*. Springing up, rising.

उत्पल *n*. A lotus. *Comp. with* :—नील–*n*. A blue lotus. सित–*n*. A white water lily.

उत्पाटिन् *adj*. Pulling up, plucking out.

उत्पात *m*. 1. A rise or ascent. 2. A jump. 3. A portent. *Comp. with* :—पात–*m*. Falls and rises, ups and downs.

उत्पादक *adj*. Producing, raising. *m*. A creator, father.

उत्पादन *n*. A producing, procreation.

उत्पादिन् *adj*. Producing, causing.

उत्सर्ग *m*. 1. An abandoning. 2. Voiding as of excrements. *Comp. with* :—जीव–*m*. The giving up of life, death. पुरीष–*m*. Voiding of excrements.

उत्सव *m*. Festivity, prosperity, joy. यात्रा—*m*. A general feast.

उत्साह *m*. 1. Energy, effort, ardour. 2. Firmness. *Comp. with*:—निः–*adj*. Indolent, spiritless, destitute of energy. बल–*m*. Ardour of the force. स–*adj*. Strenuous, energetic. सत्त्व–*m*. Natural energy or perseverance.

उत्सुक adj. Eager, excited towards, very desirous.

उदक n. Water. *Comp. with* :—कूप–n. Water in a well. सत्य–adj. Having truth for its water.

उदय m. 1. Advancement, elevation. 2. Sunrise; hence prosperity. *Comp. with*:—आत्मन्–m. Self-advantage, elevation. पुण्य–m. Good fortune from good deeds done in a former birth. महत्–m. Great splendour.

उदयिन् adj. Prosperous.

उदर n. 1. The belly. 2. Bird's crop. 3. Dropsy. दग्ध–n. Craving appetite.

उदार adj. Generous, great, sincere, liberal-minded.

उद्गम m. Arising, ascending; a source.

उद्गार m. An ejection from the mouth, utterance.

उद्घाटन n. An unlocking, an opener, a key, an exposition.

उद्देश m. A part or quarter.

उद्धरण n. A raising or tearing up, extraction.

उद्यम m. Perseverance. भग्न–adj. Whose endeavours are foiled.

उद्यान n. A garden. जीर्ण–n. A decayed garden.

उद्योग m. Exertion, strenuous efforts, preparation. *Comp. with* :—अन्–adj. Want of exertion, inactivity, laziness. स–adj. Active, enterprizing

उद्योगिन् adj. Energetic, active, diligent.

उन्नति f. Rising, elevation.

उन्मार्ग m. A wrong road or course ; an error.

उन्मार्गगामिन् adj. Going in a wrong road.

उप prep. By, with, near, by the side of.

उपकण्ठ adj. Near. m. n. Outskirts of a place, neighbourhood.

उपकरण n. An instrument or vessel.

उपकर्तृ m. He who assists, a benefactor.

उपकार m. Help, benefit, use, advantage. परस्पर–m. Mutual benefit.

उपकारक m. A benefactor.

उपकारिन् adj. Helping. m. A benefactor. अन्–adj. Not assisting.

उपगम *m.* Acquaintance, intercourse.

उपग्रह *m.* Peace obtained by total cession.

उपचय *m.* Elevation, prosperity.

उपचार *m.* Service, courtsies. मिथ्या– *m.* Pretended service.

उपजाप *m.* Treachery, treason, disunion.

उपत्यका *f.* Lowland, valley.

उपदेश *m.* Instruction, advice, initiation. *Comp. with* :—पर– *m.* Teaching of others. हित– *m.* Salutary advice. The title of a book containing fables compiled by विष्णुशर्मन्.

उपदेशिन् *adj.* Advising.

उपधा *f.* A trial or test of loyalty.

उपन्यास *n.* A pledge or hostage; mode of alliance.

उपपत्ति *f.* Argument, birth, association. प्रिय–*f.* The society of friends.

उपभोग *m.* Enjoyment.

उपमा *f.* Likeness.

उपयोग *m.* Usefulness, fitness, need of, occasion for.

उपरि *adv.* Upon, above, up, on high, over, with. By repetition उपर्युपरि *adv.* Always, upwards.

उपवर्णन *n.* Minute description.

उपवास *m.* Fasting, starving.

उपशम *m.* Subsidence, cessation. भय–*m.* The allaying of fear.

उपशान्ति *f.* A calming, assuaging, abatement.

उपष्टम्भ *m.* Basis, occasion, support.

उपसुन्द *m.* Name of a Daitya.

उपसेवा *f.* Service, attention.

उपस्तम्भ *m.* Support of life, as food, sleep, &c.

उपहतक *adj.* Ill-fated, unfortunate, unlucky.

उपहार *m.* 1. A complimentary gift. 2. Victim. 3. Tribute.

उपांशु *adv.* Secretly.

उपाख्यान *n.* A story or narrative, an episode.

उपानह् *f.* A shoe. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 81.

उपान्त *m.* Proximity, edge, outskirts.

उपाय *m.* A device. *Comp. with* :— अल्प–*m.* Small means. नियोगयर्थग्रह–*m.* The resource of taking the property of officials. रक्षण–*m.* Means of safety.

उपायन *m.* A complimentary gift.

उपालम्भ *m.* Abuse, blame, reproach.

उपेक्षण *n.* Connivance, endurance, sufferance, toleration.

उपेक्षा *f.* An abandoning, negligence, contempt.

उभ *adj.* (*m. f. n.* duel.) Both.

उल्का *f.* A torch. तृण—*f.* A torch of hay.

उशनस् *m.* Name of S'ukra, Lord of the planet Venus.

उष्ट्र *m.* A camel.

उष्ण *adj.* Hot.

उष्मन् *m.* Heat. अर्थ—*m.* The glow or warmth of wealth; comfort arising from the possession of wealth.

ऊ

ऊर्ज् (cl. 10, P.) To nourish, to strengthen. *Past pass. part.* ऊर्जित Mighty, excellent.

ऊर्ध्वम् *adv.* Up, above.

ऊर्मि *m. f.* A wave, a current. दया—*adj.* Having pity for its waves.

ऊह् (cl. 1, Â.) To apprehend, to infer.

ऋ

ऋ (cl. 3, 5, 9, P.) To go. *caus.* अर्पय् To cause to go, to send. अर्पित Applied, placed; *Sam* —*adj.* Consigned, entrusted, delivered.

ऋण *n.* Debt.

ऋते *particle.* Without, besides. *Used with the ablative.*

ऋध् (cl. 4, 5, P.) To prosper. *Comp. past pass. part.* समृद्ध (सम् + ऋद्ध) Prosperous, rich. *Sarvakâma—adj.* Filling up every desire.

ऋद्धि *f.* Fortune, prosperity.

ए

एक *adj.* One, alone. *Comp. with* :—अन्—*adj.* Not one, many. न—*adj.* Not one, many. By repetition एकैक *adj.* Singly; °कम् *adv.* One by one.

एकतर *adj.* One of two.

एकत्र *adv.* In one place, on the one hand.

एकदा *adv.* One day, at once.

एकरसिक *adj.* Influenced by one feeling only.

एकाकिन् *adj.* Solitary.

एकान्त *adj.* Solitary, retired. Excessive. Apart.

एकान्ततस् *adv.* Much, exceedingly, thoroughly.

एकैकशस् *adv.* One by one.

एतद् *pron.* (*nom. sing.* एषः *m.* एषा *f.* एतद् *n.*) This.

एतादृश *adj.* (*f.* शी) Such, such like.

एतावत् *adj.* (*f.* ती) So far, so many, so much, such a one.

एतावत् *adv.* Thus, so far.

एध् (cl. 1, Â.) To grow.

एरण्ड *m.* The castor-oil plant.

एव *adv.* Also; indeed; yes; surely; even, very, already, as accordingly.

एवम् *particle.* Thus so, in like manner. *Very often former part of compounds.* एवंविध *adj.* Such like, of such kind. एवंभूत *adj.* So, such as. एवमेव *adv.* Even so, true.

ऐ

ऐकमत्य *n.* Unanimity.

ऐश्वर्य *n.* Power, dominion.

ओ

ओषधि *f.* A medicinal plant, an herb.

औ

औपम्य *n.* Likeness, analogy. आत्मन्—*n.* Likeness, analogy to self.

औरस *adj.* Legitimate, (a son by wife of the same tribe.)

औषध *n.* A drug or medicine; any herb or mineral. महत्—*n.* A great remedy.

क

कङ्कण *n.* A bracelet.

कच्छ *m.* A river's bank.

कच्छप *m.* A tortoise or turtle.

कट् (cl. 1, P.) To go.

कटक *m. n.* 1. A camp, army. 2. City. 3. House. 4. Hill-side.

कटु *adj.* (*f.* टु or ट्वी) Sharp, pungent.

कठिनी *f.* 1. Chalk. 2. The little finger.

कण *m.* An atom, a grain. तण्डुल—*m.* Grain of rice.

कण्टक *m. n.* 1. A thorn. 2. Fish-bone. 3. A knave.

कण्टकभुज् *m.* A thorn-eater, camel.

कण्डूयनक *m.* A tickler, one who scratches.

कति *adj.* How many.

कतिपय *adj.* (*f.* या, यी) Some.

कथ् (cl. 10, P.) To tell, relate, explain. *Past pass. part.* कथित Told. cf. Eng. *quothe.*

कथम् *pronom. adv.* How. With following अपि *adv.* With difficulty. By repetition कथं—कथम्; joined to following अपि *adv.* Not without great pain.

कथन *n.* A relating. *Comp. with* पुरावृत्ताख्यान–*n.* A telling of old tales.

कथा *f.* A story, a fable. *Comp. with* :—पुरावृत्त–*f.* An old legend. हरिहर–*f.* Repetition of the names of हरि and हर.

कथायोग *m.* Conversation.

कदा *adv.* When, at what time. With following :—चन *adv.* At any time, ever. चित् *adv.* On a certain time, sometimes. अपि *adv.* Ever, sometimes, at another time.

कनक *n.* Gold.

कन्दर *m.* (*f.* री) *n.* A cave or glen.

कन्दुक *m.* A playing ball.

कन्या *f.* A damsel, maid.

कपट *m. n.* Fraud, deceit.

कपर्दक *m.* A cowrishell.

कपाल *m.* A treaty of peace on equal terms.

कपिल *m.* Name of a famous *Muni.* A proper name.

कपोत *m.* A pigeon.

कफ *m.* Phlegm.

कफनाशन *adj.* Antiphlegmatic.

कम् (cl. 10, Â.) To love. *Past pass. part.* कान्त *adj.* Handsome ; *m.* A lover.

कमण्डलु *m. n.* An earthen or wooden water-vessel.

कमल *n.* A lotus.

कम्प् (cl. 1, Â.) To tremble. *pres. part.* Â. कम्पमान Trembling. प्रकम्पमान Trembling.

कम्बल *m.* A blanket.

कम्बु *m.* A conch-shell.

कम्बुग्रीव *m.* A proper name. (lit: Conch-shell-necked.)

कर *m.* Hand. व्यसनप्रसारित–*adj.* With hand ready to afflict.

करटक *m.* Name of a jackal.

करपत्त्र *m.* A saw.

करालम्ब *m.* Support from the hand.

कराला *f.* A proper name.

करिन् *m.* 1. An elephant so-called from his proboscis (कर). 2. A doer.

करुण *m.* Tenderness, pity. *Comp. with* :—एकान्त—*adj.* Very compassionate. निः–*adj.* Pitiless. स–*adj.* Pitiful, tender.

कर्कट *m.* A crab.

कर्ण *m.* 1. A helm. 2. Ear. *Comp. with* षट्–*adj.* Six-eared. स्तब्ध –*adj.* With ears erect ; *m.* A proper name.

कर्णधार *m.* A helmsman. अकर्णधारा *adj.* Without a pilot.

कर्णाट *m.* The Carnatic.

कर्तन *n.* A cutting off or out.

कर्तरिका *f.* A knife for war, or chase, a hunting knife.

कर्तव्यता *f.* Suitable measures.

कर्तृ *m.* A maker or doer, an agent. *Comp. with* :—अप–*m.* An enemy, an injurer; *adj.* Injurious, hostile. ऋण–*m.* A maker of debts.

कर्पूर *m. n.* Camphor.

कर्पूरगौर *m.* A proper name.

कर्बुर *adj.* (*f.* री) Variegated.

कर्मन् *n.* A deed, exploit. Destiny. *Comp. with* :—अञ्जलि –*n.* A making of submission, civility. अदृष्ट–*adj.* Who has not seen practice. आत्मन्–*n.* One's own act. चित्र–*n.* The art of painting. पत्ति–*n.* The work of the infantry. पाप–*adj.* Wicked, of evil-doings. पुण्य–*n.* A virtuous action. पुण्यैक—*adj.* Whose one business is the practice of virtue; who are given up to a life of piety.

कर्मकार *m.* A blacksmith.

कर्मानुसारतस् *adv.* According to the deeds.

कल *m.* A low humming.

कलत्र *n.* A wife.

कलश *m.* An earthen jar.

कलह *m.* Quarrel, strife, contention.

कलहकार *adj.* Quarrelsome.

कला *f.* A digit, $\frac{1}{16}$ of the moon's diameter. 2. Arts.

कलि *m.* Strife.

कलिङ्ग *m.* Name of a district to the south of Cuttack.

कलेवर *n.* The body.

कल्प *m.* A day or night of Brahma, 4,320,000,000 years; also a tree of the paradise of Indra.

कल्मष *n.* Foulness, filth.

कल्यता *f.* Health, recovery.

कल्याण *n.* Happiness, prosperity. *adj.* Good, virtuous.

कल्याणकटक *m.* A name of a village.

कषाय *m. n.* An astringent flavour.

कष्ट *m.* Distress, trouble. *adj.* Painful. *compara.* कष्टतर, *superl.* कष्टतम.

कष्टम् *interj.* Alas!

कस्मात् *adv.* (*abl. sing.* of किम्.) Why. अ–*adv.* Without a cause, all of a sudden.

काक *m.* A crow. (*f.* की) A hen-crow.

काककूर्ममृगाखुवत् *adv.* Like the

crow, tortoise, deer, and mouse.

काकतालीय *adj.* Accidental, (lit: resembling the crow and the Palmyra tree. It alludes to a story of the crow and the fruit of the palm which gave way the moment the crow perched upon it.)

काकतालीयवत् *adv.* Opportunely, suddenly. (*Vide* above.)

काकिनी *f.* The quarter of a *Pana*,=20 cowris.

काच *m.* Glass.

काञ्चन *n.* Gold. *adj.* Yellow, golden.

काण *adj.* Blind, squinting.

काण्ड *m. n.* An arrow. धनुःकाण्ड *n.* Bow and arrow.

काण्डपात *m.* An arrow's fall.

कातर *adj.* Timid, embarrassed.

कानन *n.* A forest.

कान्यकुब्ज *m.* The modern Kanouj.

कापुरुष *m.* A wicked fellow. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 546 (b).

काम *m.* Desire, love, lust. Kâma, the Indian Cupid. हित-*adj.* Wishing well.

कामना *f.* Wish, desire.

कामम् *adv.* Willingly, easily.

कामिता *f.* Love, desire.

कामुक *adj.* (*f.* का, की) Lustful.

काय *m.* The body. अवनत-*adj.* Bending the body.

कायस्थ *m.* A Kâyeth or writer, born of a क्षत्रिय father and शूद्र mother.

कारक *m.* A maker, builder.

कारण *n.* A cause, motive, reason, means, instrument. *Comp. with* :—अ-*n.* Absence of cause; *adj.* unreasonable. कार्य-*n.* Special or incidental cause; °tas *adv.* Incidentally, specially. धर्म-*n.* Cause of, or warrant for, virtue. निः-*adj.* Without cause, needless.

कारिन् *adj.* Making, doing. *Comp. with*:—असमीक्ष्य-*adj.* Acting heedlessly. कल्मषध्वंस-*m.* The destroyer of darkness or sin; hence the sun. विमृष्य-*m.* One acting on deliberation.

कारुण्य *n.* Compassion.

कार्पण्य *n.* Parsimoniousness, poverty, meanness.

कार्य *verbal adj.* Fit to be done; hence *n.* Object fit to be accomplished. *Comp. with*:—मन्त्र-*n.* The subject of coun-

sel. राज–*n.* A king's business. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 528.

कार्यतस् *adv.* From practice or experience. अ–Without any motive.

कार्यवत् *adv.* Like what should be done. अ–Like what ought not to be done.

कार्याब्धि *m.* An ocean of business.

काल *m.* 1. Time, opportunity. 2. A name of S'iva. *Comp. with*: —अ–*m.* An ill-time; *adj.* Unseasonable. अप्राप्त–*adj.* Unseasonable. आपत्–*m.* Time of distress. उष्ण–*m.* Hot season. कथारम्भ–*m.* Story-beginning time. कार्य–*m.* A time for action, an appointed season. किंचित्–*m.* A little time. प्रदोष–*m.* Eventide, evening time. प्रातस्–*m.* Morning. प्राप्त—*adj.* Who has reached his hour or found an opportunity suitable; *m.* A fit time. वर्षा–*m.* The rainy season. विपत्–*m.* A time of calamity. संध्या–*m.* Evening, dusk. शीत–*m.* A cold season. तावत्कालम् *adv.* For such a time.

कालकूट *n.* Venom; the poison obtained at the churning of the ocean by the gods and demons which S'iva swallowed.

कालयाप *m.* Procrastination.

कालयापन *n.* Procrastination, whiling away of time.

कालयोधिन् *adj.* Fighting in season.

कालिमन् *m.* Blackness, stain or spot.

काव्य *n.* Poetry, a poem.

काश् (cl. 4, Â.) To shine. With प्र–*caus.* To show, illumine, display, disclose.

काश्मीर *n.* The valley of Cashmere (Kâs'mîra).

काष्ठ *n.* Wood, a stick, drift wood.

किंवदन्ती *f.* Evil tidings, a rumour, report.

किंशुक *m.* A tree bearing scarlet blossoms.

किम् *interrogative pron.* (*nom. sing.* कः, *m.* का, *f.* किम्, *n.*) What, who. With a following:—उ (किमु) *adv.* How much more. उत *adv.* How much less. च *adv.* Moreover, but. चित् *indefinite pron.* Some one, something, any one, anything. *Vide* Dr.

Kielhorn's Grammar § 185. नु *adv.* What. नुनर् *adv.* How much less. वा *adv.* Whether, or.

कियत् *pron.* 1. Some, a little. 2. How long.

किरण *m.* A ray of light.

किल *adv.* Indeed, verily.

कीट *m.* An insect, worm, wasp, &c.

कीदृग्व्यापारवत् *adj.* Of what profession.

कीदृश *pron.* Who, which, or what like?

कीर्ति *f.* Fame, glory.

कीर्तिकर *adj.* Producing fame. अ–*adj.* Shameful.

कील *m.* A wedge.

कीलक *m.* A wedge.

कु *A depreciatory prefix. Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 546 (b).

कुक्कुट *m.* A cock.

कुक्कुर *m.* A dog.

कुक्षि *m.* The flank.

कुटुम्बक *n.* A family.

कुट्टिनी *f.* A procuress, a bawd.

कुड्मल *m. n.* An opening bud. स्तन–*n.* A woman's breast.

कुतस् *pronom. adv.* Whence, wherefore? From, on account of some, somewhere. With a following चिद् *adv.* From some. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar §§ 194 and 185.

कुतूहल *n.* 1. Eagerness, joy. 2. Curiosity.

कुत्र *pronom. adv.* Where. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 194.

कुत्स् (cl. 10, P.) To blame. *Past pass. part.* कुत्सित That which is reprehensive, contemptible; *verbal adj.* कुत्स्य Blameable.

कुन्ती *f.* One of the wives of Pandu.

कुप् (cl. 4, P.) To be angry. *Past pass. part.* कुपित Enraged, offended. With प्र–To be angry. *Caus. past pass. part.* प्रकोपित Much provoked, highly enraged.

कुमुद *n.* A lotus, the white water-lily.

कुमुदिनी *f.* 1. A number of waterlilies. 2. A place full of them.

कुम्भ *m.* A pot or jar.

कुम्भकार *m.* A potter.

कुल *n.* A family. *Comp. with* : —अ–*adj.* Of a low family, low. अज्ञात–*adj.* Whose fa-

mily is not known. महत्–n A great family. राज–n. A king's family.

कुलाङ्गना f. A female of a good family, a respectable woman.

कुलाचार m. The custom or duty of a family, or caste.

कुलालम्बिन् adj. Supporting a family.

कुलीन adj. Of a good family, well-born, of high birth. अ–adj. Not well-born, low.

कुलीर m. A crab.

कुश m. 1. A kind of grass used in the performance of religious ceremonials, Kus'a-grass.

कुशल adj. Expert, clever. n. Well-being, happiness. *Comp. with* :–अ–*adj*. 1. Unlucky. 2. Not conversant with. नीति–*adj*. Conversant with polity. संधि–*adj*. Skilful at forming unions, well versed in the art of making peace.

कुशूल m. A granary or store-room, a cupboard.

कुशूलपूरणाढक adj. Being measures filling a granary.

कुसुम n. A flower. अकाल–n. A flower budding out of season.

कुहक m. Roguery, juggling.

कूट m. n. 1. The peak of a hill. 2. Fraud, plot, scheme.

कूप m. A well.

कूर्म m. A tortoise, turtle.

कृ (cl. 8, P. Â.) To do, make. *Comp. with* :—अङ्गी–To accept, undertake. अनुहुं–To echo back. उपहारी–To make an offering to. क्रोडी–To embrace. तिरस्–To despise, contemn. फुत् or फूत्–To show indignation. बहिस्–To excommunicate. शुक्ली–To make white. सनाथी–To have a master. स्तब्धी–To make rigid. स्वी–To confirm, appropriate. हरिती–To make green. *Past pass. part.* कृत Done, effected. *Comp. past pass. part.*:—अधस्–Thrown down, put down. अभि–Appointed. अप—n. Injury. अलं–*adj*. Adorned, ornamented. उप–Obliged. जर्जरी–*adj*. Wounded. दुः–n. Sin, guilt. दूरी–Sent away, removed from. परि (inserts स्, subject to phonetic changes, before the affix) (परिष्कृत)–*adj*. Adorned, garnished, pre-

pared. पूर्वजन्म–*adj.* Done in former birth. प्रभु–*adj.* Done by a master. वशी–*adj.* Induced, tempted, brought under influence. वि—*adj.* Changed, estranged; *caus.* VIKÂRITA *adj.* Rendered unfavourable, perverted. सम् (संस्कृत)–*adj.* Rendered complete, highly finished; *n.* The classical language of the Hindus. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 479 (b). सु–Well finished; *n.* 1. Reward. 2. Heaven. 3. Virtue. 4. Kindness, merit. स्त्री–Done by a woman.

कृते (*loc. sing.*) As latter part of a compound it means "for" "on account of." *Verbal adj.* करणीय, कर्तव्य; *Puras—adj.* Fit to be placed in front. Also irregularly कृत्य *n.* An act, deed, a problem to be solved. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 528; *Ku—n.* A wicked deed, an evil act. *Krit—adj.* Having done what ought to be done. *Nitya—n.* Daily act or routine. *ger.* *Ûrí*—Having promised; *ger.* *Sam*—Having treated well. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 479 (b). *gerund* कृत्वा Having made. Desiderative चिकीर्षित (*past pass. part.* of the desiderative) Desired to be performed; *n.* Intention.

कृच्छ्र *m. n.* Difficulty, pain, reluctance, torture.

कृत् (cl. 6, P. कृन्त् special base) To cut. With उत्–To cut to pieces; *pres. part.* Â. उत्कृत्यमान Cut up. नि–To cut off.

कृतघ्नता *f.* Ingratitude, ungratefulness.

कृतनाशक *adj.* That forgets the good done, ungrateful.

कृतपूर्वनाशन *n.* Forgetfulness of past service.

कृतश्रम *adj.* That has exerted, persevering, pains-taking.

कृति *f.* An act, doing, deed.

कृतिन् *adj.* 1. Clever, skilful. 2. Happy.

कृपण *adj.* Miserly poor, low, miserable. अ– *adj.* Generous.

कृपा *f.* Pity, tenderness.

कृमि *m.* A worm.

कृमिहर *adj.* Expelling worms.

कृश *adj.* Thin, weak.

कृष् (cl. 1, P.) To draw, drag along. *Past pass. part.* कृष्ट.

Comp. past pass. part.:—आ—Drawn, dragged, attracted; *ger.* ÂKṚISHYA Having drawn or extracted. उत्—*adj.* Excellent, costly.

कृषि *f.* Husbandry, agriculture.

कृष्ण *m.* Kṛishṇa. *adj.* Black.

कृष्णाय *Nom. V. P.* To blacken.

कॄ (cl. 6, P.) To scatter, to throw. *Past pass. part.* कीर्ण Scattered. *Comp. past pass. part.*:—आ—Spread, strewn. प्र—Agitated, scattered. वि—Showered, scattered; *ger.* VIKÎRYA Having scattered.

कॄत् (cl. 10, P. Special base कीर्तय) To celebrate. *Past pass. part.* कीर्तित Declared, celebrated, proclaimed.

कॢप् (cl. 1, Â.) To prosper, to be fit. *Caus.* कल्पय To cause to prosper; *past pass. part.* कल्पित with उत्—*adj.* Prepared, made, and with वि—*adj.* Doubted, hesitated.

केतु *m.* 1. A banner or flag. 2. A demon without a head. मकर—*m.* He who has a fish emblazoned on his banner; Kâma, Indian Cupid.

केलि *f.* Sport, diversion, play.

केवलम् *adv.* Alone, merely.

केशर *m.* A lion's mane.

केशरिन् *m.* He with the mane, a lion.

केशव *m.* Name of Kṛishṇa.

केश *m.* Hair of the head.

कैवर्त *m.* A fisherman.

कोकिला *f.* The black cuckoo.

कोटर *m. n.* The hollow of a tree.

कोटि *f.* A crore, *i. e.*, ten millions.

कोटी *f.* A crore. अर्ध—*f.* Half a crore.

कोदण्ड *m. n.* A bow.

कोप *m.* Anger, revolt. उपजात—*adj.* Excited, provoked.

कोमल *adj.* Soft, tender.

कोलाहल *m.* An uproar, indistinct noise.

कोष *m.* (also कोश). Accumulated treasure. अर्ध—*m.* Half of one's treasure.

कोषवत् *adj.* Wealthy.

कौण्डिन्य *m.* A proper name.

कौतुक *n.* 1. Sport, fun. 2. Curiosity. संजात—*adj.* Having curiosity roused.

कौन्तेय *m.* A son of Kuntî, one of the wives of Pandu.

कौमार *n.* Maidenhood, youth.

कौमुदी *f.* Moonlight, mild lustre.

कौर्म *adj.* Tortoise-like.

कौशिक *m.* An owl.

क्रतु *m.* A sacrifice.

क्रन्दन *n.* A crying out, lamentation.

क्रम् (cl. 4, P. Â. 1, Â. Special base क्राम) To go. *Past pass. part.* क्रान्त. *Comp. past pass. part.*:—आ– 1. Invaded, advanced against. 2. Beset, accompanied, burdened, loaded; *ger.* Âkramya Having attacked, seized on, overrun. अति–Extended, passed beyond. सुवि–*adj.* Heroic, stout. *Comp. verbal adj.* अनतिक्रमणीय Not to be transgressed, sacred.

क्रम *m.* 1. Course, order, way, method. 2. Precept, rule, obligation, need. *Comp. with*: —तदनुसरण–*m.* The way of following him. वचन–*m.* Order of words. चित्रपदक्रमम् *adv.* At a quick pace.

क्रमशस् *adv.* By degrees.

क्रय *m.* A purchase. *Comp.* निष्क्रय *m.* A redeeming.

क्रिया *f.* 1. Act, work, affair. 2. Sacrifice. 3. Ceremony.

क्रियावत् *adj.* Active, practical.

क्री (cl. 9, P. Â.) To buy, to purchase. *Past pass. part.* क्रीत Bought; *Krayya—adj.* Bought, purchased. (*Vide* note on the same.) *Comp. ger.* उपक्रीय Having bought. The root compounded with वि means to sell, to give over in purchase.

क्रीड् (cl. 1, P. Â.) To play, sport. *Past pass. part.* क्रीडित *comp. with* उपांशु *adj.* Played with in secret.

क्रीडन *n.* Play, pastime, sport, diversion, amusement.

क्रीडा *f.* Play, sport.

क्रुध् (cl. 4, P.) To be wrathful, to be angry. *Past pass. part.* क्रुद्ध Enraged, provoked, excited, agitated.

क्रुश् (cl. 1, P.) To cry, to bawl out. With आ—*caus. past pass. part.* आक्रोशित Cursed, abused. With उप —*ger.* उपक्रुश्य Affecting to be angry.

क्रूर *adj.* Cruel, terrible, disagreeable, hard-hearted.

क्रूरसर्पवत् *adv.* Like an angry serpent; boldly, desperately.

क्रोड *n.* 1. The bosom. 2. A hollow.

क्रोध *m.* Wrath, anger, resentment.

क्रोधन *adj.* Wrathful, angry.

क्रोधिन् *adj.* Passionate, hot-tempered.

क्रोश *m.* A kos ; the length varies in different parts of India from two to four miles.

क्लिश् (cl. 4, Â.) To suffer distress. *Past pass. part.* क्लिष्ट Distressed, afflicted ; suffered, weakened ; *Anekopavása*—*adj.* Weakened by much fasting.

क्लीब *adj.* Weak, idle, vain, impotent.

क्लेश *m.* Pain, affliction, care, inconvenience.

क्लैब्य *n.* Impotence, weakness, cowardice.

क्व *Pronom. adv.* Whither. With following :—चित् *adv.* Anywhere, somewhere. °अपि Any where. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 194.

क्वण् (cl. 1, P.) To sound. *pres. part.* क्वणत् Sounding.

क्षण् (cl. 8, P. Â.) To wound. To disable, to hurt.

क्षण *m.* 1. A measure of time=4 minutes, a moment. 2. Leisure. °णेन (*instr. sing.*) *adv.* Instantly. तत्क्षणम् *adv.* Immediately, forthwith. प्रतिक्षणम् *adv.* Every moment, continually.

क्षणिक *adj.* Momentary, transient, brief.

क्षति *f.* A wound, injury, loss, evil.

क्षत्रिय *m.* A soldier.

क्षम् (cl. 4, P. 1, Â.) To bear. The special base in the conjugational tenses is क्षाम. *Verbal adj.* क्षन्तव्य To be borne, suffered.

क्षम *adj.* 1. Able. 2. Benevolent. 3. Suitable. कार्य—*adj.* Incapable of business, idle, lazy.

क्षमा *f.* Patience, meakness, clemency, forgiveness.

क्षमावत् *adj.* Patient, lenient.

क्षमिन् *adj.* Patient.

क्षय *m.* Waste, destruction. व्य—*m.* Waste, expenditure.

क्षल् (cl. 10, P.) To make clean. *pres. part.* क्षालयत् Washing.

क्षान्ति *f.* Patience, submission.

क्षार *adj.* Alkaline.

क्षिति *f.* The earth.

क्षिप् (cl. 6, P.) To throw. *Past*

pass. part. क्षिप्त Thrown. *Comp. past pass. part.* अधि—Reproached, taunted, reprehended. नि—Thrown off; parted with, scattered. पवन—*adj.* Tempest-caught. प्र—Thrown, flung, cast.

क्षिप्रम् *adv.* Quickly.

क्षी (cl. 9, 5, 1, P.) To waste away. *Past pass. part.* क्षीण Wasted, exhausted, emaciated; *Comp. with* परि—*adj.* Emaciated, wasted. *pres. part.* Â. क्षीयमाण Wasting.

क्षुद् *f.* Hunger, desire for food, or anything else.

क्षुद्र *adj.* Little, mean, despicable; *compara.* क्षोदियंस् and *superl.* क्षोदिष्ट.

क्षुधा *f.* Hunger.

क्षुर *m.* A razor.

क्षेत्र *n.* 1. A field. 2. A place at a sacred ford. शस्य—*n.* A corn-field.

क्षेम *n.* Happiness, welfare, prosperity.

क्षौर *m.* Shaving, particularly of the head.

क्षौरकरण *n.* The operation of shaving.

ख

खग *m.* He who moves in the sky; a bird; the sun.

खट्वा *f.* A bed or bedstead used by common people.

खड्ग *m.* A sword, scimitar.

खण्ड् (cl. 10, P.) To cut to pieces. *Past pass. part.* खण्डित Broken, disappointed, abandoned, insulted.

खण्ड *m. n.* A piece, part.

खण्डन *n.* A breaking to pieces, a discarding, opposition. फल—*n.* The removal of the fruit; disappointment.

खन् (cl. 1, P. Â.) To dig. *ger.* खनित्वा Having dug. *Past pass. part.* खात *n.* A ditch. *Comp. past pass. part.* नि—Fixed, buried. पृथ्वी—*n.* A hole of the earth. महा—*adj.* Having a large ditch, no matter whether wet or otherwise.

खनितृ *m.* A digger.

खनित्र *n.* A spade or pickaxe.

खर *adj.* Sharp. °तर (*compara.*) Sharper.

खल *adj.* Low, bad, cruel.

खलु *particle.* Indeed, certainly.

खाद् (cl. 1, P.) To eat. *Past pass. part.* खादित Eaten.

खिद् (cl. 6, P. Special base खिन्द) To be tormented, disturbed.

खुर *m.* A hoof.

ख्या (cl. 2, P.) To tell, to declare. *Past pass. part.* ख्यात Called, declared; *adj.* Famous. समा–*adj.* Told, recounted. *Comp. verbal adj.* आख्येय To be recited, or told.

ग

गगन *n.* The sky, heaven. *Spelt also* गगण.

गङ्गा *f.* The Ganges.

गज *m.* An elephant.

गजेन्द्र *m.* The chief of elephants; an excellent elephant.

गण् (cl. 10, P.) To count.

गण *m.* A tribe, a flock, class, host. गुणि—*m.* A number of virtuous men.

गणन *n.* A counting, reckoning.

गणिका *f.* A harlot, prostitute, a whore, strumpet, an infamous woman.

गणेश *m.* Gaṇes'a, god of wisdom.

गण्डकी *f.* Name of a river.

गतानुगतिक *adj.* Imitating what is gone before.

गति *f.* 1. Motion. 2. Road. 3. Course of events, issue. 4. Gait. मन्द—*adj.* Slow of motion.

गद् (cl. 1, P.) To say. With नि—To shout, hollow.

गन्ध *m.* Scent, perfume, fragrance. निः—*adj.* Scentless.

गन्धर्व *m.* A celestial musician. This class of beings are supposed to reside in Indra's heaven whence they occasionally descend to visit the earth.

गम् (cl. 1, P. Special base गच्छ) To go. *ger.* गत्वा. *Inf.* गन्तुम्. *Verbal adj.* गन्तव्य Ought to be gone. The root is compounded with :—आधि–1. To obtain. 2. Read, go over. अनु–To go after, to follow. आ–To come; *ger.* 1.आगत्य. 2.आगम्य Having come. उपा–To experience, to feel. उप–To approach, pass; उपगम्यते Experience. निः–To go out. प्रति–To go back. *Past pass. part.* गत Gone; *compounded with* :–अनु—*adj.* Having followed. अन्तर्–*adj.* Gone within, included in, inward. अप—*adj.* Gone off, passed off. अव—Understood. आ—Come, arrived; *Anâ–adj.* Not arrived, future. *Abhyâ—m.* A guest, a visitor. *S'araṇâ–*

adj. Come for protection; *m.* A refugee. *Samâ*—Come, arrived, returned. उप–Gone near, approached. कृच्छ्र—*adj.* 1. Reduced to poverty. 2. Encompassed with difficulties. चित्र–*adj.* Painted, represented. दुः—*adj.* Distressed, indigent. परि–Encompassed, overwhelmed. मनस्—*n.* Thoughts and feelings passing in the mind. वंशक्रम—*adj.* Directly descended. सम्—*n.* The alliance of the good; union, meeting; friendship; *A*—*adj.* Unbecoming. स्व–*adv.* Aside, to one's self. स्वहस्त—*adj.* Fallen into one's own hand.

गमन *n.* A going, departure. *Comp. with* :—अभि–An approaching; *Parakalatra*—*n.* Illicit intercourse with the wife of another, adultery. उन्मार्ग–A going in the wrong road.

गम्भीर *adj.* (also गभीर) Deep.

गरुड *m.* The bird of Vishṇu.

गरुत् *m.* A wing.

गर्ज् (cl. 1, P.) To roar. *Past pass. part.* गर्जित *n.* Roaring; thunder; the rolling of thunder; *Ghana*—*n.* The roar of thunder, a loud roar.

गर्जन *n.* A low noise, a growl.

गर्दभ *m.* An ass. (*f.* भी) A she-ass.

गर्भ *m.* 1. The womb. 2. A fœtus. *adj.* The middle, the interior. जार—*adj.* Pregnant by an adulterer.

गर्भस्थ *adj.* Dwelling in the womb; in the state of an embryo.

गर्भवती *f.* A pregnant female.

गर्व् (cl. 1, P. 10, Â.) To be proud. *Past pass. part.* गर्वित Proud; *A*—*adj.* Not proud. *Dhana*—*adj.* Purseproud.

गर्व *m.* Pride. *A*—*adj.* Without pride, modest.

गर्ह् (cl. 1, P. Â.) To blame. *Past pass. part.* गर्हित Despised; *adj.* Bad, vile.

गल् (cl. 1, P.) To drop. *Past pass. part.* गलित Decayed, lost, sunken.

गल *m.* Throat.

गलहस्तय *Nom. V. P.* To throttle, strangle.

गवाकृति *adj.* Cow-shaped.

गवांपति *m.* Lord of kine.

गहन *n.* A thicket, or underwood.

गह्वर *n.* A cave or recess.

गाह् (cl. 1, Â.) To dive into. *Past pass. part.* गाढ *adj.* Excessive, heavy, oppressive.

गिरि *m.* A mountain.

गुण *m.* 1. Quality, virtue, propriety. 2. Benefit. 3. A bowstring. *Comp. with* :—अ–*m.* Absence of merit, defect. अष्ट—*adj*. Eight-fold. उभय–*adj.* Possessing both qualities. चतुर्–*adj.* Four-fold. द्वि—*adj.* Of two kinds. धनुः–*m.* A bow-string. नि :–*adj.* Destitute of virtues ; (of a bow) stringless. षड्–*adj.* Six-fold.

गुणग्राहिन् *adj.* Capable of judging merit.

गुणघातिन् *adj.* Destroying merit, envious ; malicious.

गुणत्व *n.* 1. Multiplication. 2. The thickness of a rope. 3. The state of being a rope. 4. Excellence.

गुणवत् *adj.* Possessing good qualities.

गुणिता *f.* The state of an accomplished man.

गुणिन् *adj.* Accomplished, virtuous.

गुप् (cl. 1, the base of the present &c. is गोपाय. It is then only used in the Parasmaipada. But it may take both the Padas when the base is गोपाय) To guard, to protect. *Past pass. part.* गुप्त Concealed, preserved ; °*am adv.* Privately. *Comp. past pass. part.* अ—Unguarded. सु—Very secret, well-concealed. *Verbal adj.* गोप्य *adj.* To be kept hidden.

गुप्ति *f.* Secrecy, protection.

गुरु *m.* 1. A spiritual parent or preceptor. 2. A name of Bṛihaspati the preceptor of the gods.

गुरु *adj.* (*f.* र्वी) Grave, great, valuable. *compara.*—गरीयस् *superl.* गरिष्ठ.

गुरुत्व *n.* Respectability, gravity, the state of a preceptor.

गुल्म *m.* A shrub, brushwood.

गुह् (cl. 1, P. Â. Special base गूह्) To conceal. *Comp. with* उप—To embrace. *Past pass. part.* गूढ Hidden. उपानद्गूढ *adj.* Covered with a shoe.

गृध्र *m.* A vulture.

गृह *n.* A house. इष्टका–*n.* A house of bricks. स्व—*n.* One's own house.

गृहस्थ *m.* A householder.

गृहिणी *f.* The mistress of the house.

गेह *n.* A house.

गो *m.* A bull. *f.* A cow; *plu.* Bulls, cows, cattle. (*nom. sing.* गौस्.) *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 153.

गोघ्न *m.* A cow killing person.

गोत्र *n.* A family, tribe.

गोदावरी *f.* The river Godâvarî. It rises within 30 miles of Nassick, in the Trimbak-hills.

गोप *m.* A herdman.

गोपाळ *m.* A cow-keeper.

गोमयाय *Nom.* V. Â. To taste like cowdung. It is derived from गोमय *Cowdung* by the affix य.

गोमायु *m.* A jackal.

गोष्ठ *m. n.* 1. A cattle-fold. 2. A pasture ground.

गोष्ठी *f.* An assembly, society, family.

गौड *m.* The country of Gaud in Northern India.

गौतम *m.* Name of a saint—*the original Buddha.*

गौरव *n.* 1. Respectability. 2. Influence. 3. Worship.

गौरी *f.* Name of Pârvatî, the consort of S'iva.

ग्रन्थ *m.* A book.

ग्रस् (cl. 10, P. Â.) To eat, swallow. *Past pass. part.* ग्रस्त Devoured.

ग्रह् (cl. 9, P. Â.) To take, seize. With वि– To fight, wage war. *Past pass. part.* गृहीत Taken. *Verbal adj.* ग्राह्य. *caus.* ग्राहय To cause to take. *Comp. ger.* प्रगृह्य Having taken back.

ग्रह *m.* 1. Effort. 2. Purpose. 3. Grasp. 4. Favour. 5. A planet; name of Râhu or the ascending node and author of eclipses. As a latter part of compounds it has the signification of taking, holding &c. गो–*m.* The seizing of cattle, the spoil or booty in cattle. बहु–*adj.* Taking or holding much.

ग्राम *m.* A village. A multitude.

ग्रावन् *m.* A large stone or rock. तत्त्वनिकष–*m.* The touchstone of principle.

ग्राह *m.* A shark, an alligator.

ग्रीवा *f.* The neck or throat.

चित्रग्रीव *adj.* Having a variagated neck; *m.* A proper name.

घ्रीष्म *m.* The hot season comprehending ज्येष्ठ and आषाढ.

घ

घट् (cl. 1, Â.) 1. To shape, fashion. 2 Endeavour. *Past pass. part.* घटित. *Comp. past pass. part.* काष्ठ–*adj.* Formed of wood. वि–*adj.* Disshaped, destroyed, ruined, unsettled. सु–*adj.* Well managed or devised.

घट *m.* A large earthen jar.

घण्टा *f.* A bell.

घण्टाकर्ण *m.* A proper name.

घन *m. n.* A thundercloud. *adj.* Dense, thick.

घात *m.* A blow.

घुष् (cl. 1, P.) To proclaim. *Caus.* घोषय.

घृणिन् *adj.* 1. Fault-finding. 2. Compassionate.

घृत *n.* Ghee, clarified butter.

घोर *adj.* Dreadful, hideous.

घोराकृति *adj.* Terrible in appearance.

घ्रा (cl. 1, P. Special base जिघ्र) To smell. *Past pass. part.* घ्रात Smelt.

च

च *particle.* And; but, even. When used singly *i. e.* without another च to correspond with it, to join two or more words, it stands at the end of the last word. *e. g.* रामो लक्ष्मणः सीता च Râma, Lakshmaṇa and Sîtâ.

चक् (cl. 1, P. Â.) To fear. *Past pass. part.* चकित Alarmed. सचकित *adj.* In a state of confusion or surprize; timidly, with fear.

चक्र *m.* 1. The ruddy goose. 2. A wheel.

चक्रवत् *adv.* Like a wheel.

चक्रवर्तिन् *m.* An emperor, a ruler from sea to sea.

चक्रवाक *m.* The Brahmany goose.

चक्ष् (cl. 2, Â.) To say, declare. प्र–To call, to report.

चक्षुस् *n.* The eye.

चञ्चल *adj.* Trembling, quivering, playing, fickle.

चञ्चु *f.* A bird's beak.

चतुर् *adj.* (*f.* चतसृ. *n.* चत्वारि.) Four.

चतुर्थ *adj.* (*f.* र्थी) The fourth.

चतुर्दश *adj.* Fourteenth. (*f.* शी) The fourteenth day of the half of a lunar month. कृष्ण–The fourteenth of the dark half of the month.

चतुर्विध *adj.* Of four kinds.

चतुष्टय *n.* An aggregate of four. विवाह–A marriage with four wives. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 213 (a).

चन्दन *m.* Sandal.

चन्द्र *m.* The moon.

चन्द्रभागा *f.* The Chandrabhâgâ river, otherwise called the Bhîmâ. It is so called because of the curve, like the digit of the moon, it describes near the town of Panḍharapûra.

चन्द्रमस् *m.* The moon.

चन्द्रशेखर *m.* He who wears the moon on his crest; the god S'iva.

चपळ *adj.* Fickle, tremulous, unsteady.

चपळता *f.* Unsteadiness, fickleness.

चम्पक *m.* A tree bearing a white and fragrant flower.

चम्पकवती *adj.* Abounding in Champaka trees.

चर् (cl. 1, P.) To move, to go. *Comp. with* आ–To practise, to inflict. समा–To practise, to observe. वि—To walk in a wrong path, to go astray. *pres. part.* VICHARAT Marching. *caus.* VICHÂRAYA To deliberate. *caus. ger.* VICHÂRYA Having thought. *Comp. ger.* SUVICHÂRYA Having gone through or well discussed. *Comp. caus. past pass. part.* AVICHÂRIT *adj.* Without consideration; °*am adv.* Promptly, without hesitation. सम्—To rove, roam about. *caus. past pass. part.* SAMCHÂRITA Made to go, moved. *Past pass. part.* चरित Practised. *Comp. past pass. part.* उदार—*adj.* Of a generous disposition. दुः—*n.* Misdoing, evil-conduct. सु—*adj.* Well conducted; *n.* Good conduct.

चर *m.* A spy, a secret agent, an emissary. *Comp. with:*– अनु–*m.* A follower, companion. जळ–*adj.* Water-going; aquatic. स्थळ–*m.* One going on land.

चरण *m.* The foot. उन्नत—*adj.* With up-lifted paws.

चर्चा *f.* Reflection, concern, inquiry. *Comp. with* पराधिकार –*f.* Interference with other's business. शोक—*f.* Sorrowful brooding.

चर्मन् *n.* 1. Hide. 2. A shield.

चल् (cl. 1, P.) To move, move about, depart, vacillate. With प्र—To move forward, set out. प्रति—To go, to proceed, to move on.

चलचित्तता *f.* Ficklemindedness; inconstancy.

चाटु *m. n.* Flattery.

चाणक्य *m.* The celebrated minister of Chandra-Gupta who effected the ruin of the Nanda dynasty and elevated Chandra-Gupta to Nanda's throne. He wrote a work on polity in Sanskrit still held in great esteem.

चाण्डाल *m.* An outcast, a man of an impure or degraded tribe.

चान्द्रायण *n.* The moon penance. "A religious or expiatory observance regulated by the moon's age; diminishing the daily consumption of food by one mouthful every day for the dark half of the month and increasing it in like manner during the light half."—Benfey.

चाप *m.* A bow.

चामर *m.* A Chaurî, the tail of a wild cow used as a fly-brush. Also an insignia of royalty.

चार *m.* A spy, a secret emissary.

चारु *adj.* Beautiful.

चारुदत्त *m.* A proper name.

चालन *n.* A making to move, a wagging.

चि (cl. 5, P. Â.) To collect, gather. *Comp. with*:—उप—To advance, to heighten, as in value. निः—To resolve; *ger.* NIS'CHITYA Having resolved, made out, settled; *A*—Not having ascertained. *Comp. past pass. part.* सुनिश्चित Well determined, resolved, assured; °*am adv.* Most assuredly. परि—To find out.

चिति *f.* A funeral pile.

चित्कार *m.* A scream, a braying of an ass.

चित्त *n.* The heart or mind, the intellect. *Comp. with*:—अवशेन्द्रिय—*n.* The intellect of those whose minds and senses are not in subjection. एक—*adj.* Thinking of one thing only; of one mind.

चित्तविकारिन् *adj.* Who or what changes the mind.

चित्र् (cl. 10, P.) To color with various colors. *Past pass. part.* चित्रित–Painted, colored.

चित्र *adj.* Variagated, strange; lovely surprising. *n.* A painting, a picture.

चित्रचित्रम् *interj.* Very strange!

चित्रकर्ण *m.* A proper name.

चिन्त् (cl. 10, 1, P.) To think. With परि–To think about. *Comp. past pass. part.* सुचिन्तित–Well conceived. *Comp. ger.* विचिन्त्य–Having reflected. संचिन्त्य—Having carefully considered. सुचिन्त्य—Having thought well.

चिन्ता *f.* Thought, anxiety; design. *Compounded with* :— अ–*f.* Disregard. उपाय–*f.* A devising of or care for an expedient.

चिरप्रवासिन् *adj.* Dwelling long abroad. A constant traveller.

चिरम् *adv.* Long, a long while. अ–*adj.* Brief, momentary; °*reṇa adv.* Without delay. सु–*adv.* A long while, too long. चिरात् *adv.* For a long time. चिराय *adv.* For a long time. Most of the cases of चिर are used adverbially.

चिन्ह *n.* A sign or mark.

चुम्ब् (cl. 1, 10, P.) To kiss.

चुम्बन *n.* A kiss.

चूडा *f.* Top, a toplock; a crest or plume.

चूडातलम्बिन् *adj.* Reclining on the top.

चूर्ण (cl. 10, P.) To crush. *Past pass. part.* चूर्णित Crushed, ground small, smashed.

चेटक *m.* A servant or slave.

चेत् *particle.* If, though.

चेतस् *n.* The mind, intellect. *Comp. with* :–लघु–*adj.* Light-minded. शान्त–*adj.* Composed, quiet-minded.

चेदि *m.* A name of a country.

चेदिभूभृत् *m.* The king of Chedi, named S'is'upâla.

चेष्ट् (cl. 1, P. Â.) To struggle, fight, to pursue after. *Comp. past pass. part.* विचेष्टित Contrived; *n.* Effort, act, evil act. *Svakarmasantâna*— *n.* Deeds in this life which are the offspring of our acts in a former life.

चोरतस् *adv.* From robbers.

चौर *m.* A thief.

च्यु (cl. 1, Â.) To fall. *Past pass. part.* च्युत Fallen. प्रच्युत Fallen from, strayed.

च्युति *f.* A fall. गर्भ–*f.* Birth.

छ

छत्र *n.* An umbrella.

छद् (cl. 10, P. special base छादय). To cover. *Past pass. part.* छन्न Covered. *Comp. past pass. part.* आ–Covered. परि–Clothed. प्र–Concealed, covered.

छन्द *n.* Wish, desire.

छल *n.* Device, disguise. कथा–*n.* Pretext of fables.

छाग *m.* A goat. यज्ञ–*m.* A sacrificial goat.

छागल *m.* A goat.

छाया *f.* 1. Shadow. 2. Reflected image.

छिद् (cl. 7, P. Â.) 1. To cut, nibble. 2. Allay, quench. *Comp. with*:—उत्–To cut off, withhold, to lack; *past pass. part.* UCHCHHINNA *n.* Peace obtained by the partition of lands. *Verbal adj.* छेद्य Fit to cut. *Comp. with Duḥkha–adj.* To be conquered with troubles. *Sukhod—adj.* Easy to break. *inf.* छेत्तुम् To cut. *Comp. with* परि–To cut through or avert. समुत्–To cut up completely. *Past pass. part.* छिन्न Cut.

छिद्र *n.* A hole; a moral or physical fault or flaw. गृह–*n.* Family affliction; one's weak point.

छेत्तृ *m.* A solver, a cutter, a destroyer.

ज

जगत् *n.* The world, people.

जगतीपाल *m.* Protector of the world, a king.

जगद्घातिन् *adj.* World-destroying; demoniac.

जङ्गम *adj.* Moving. (Frequentative of गम् To go).

जङ्घा *f.* The leg.

जठर *m. n.* The belly, stomach.

जन् ((cl. 3, P.) (Transitive), (cl. 4, Â.) (Intransitive), special base जाय). 1. To bring forth. 2. To be born. (1) प्र–Is produced. (2) सम्–To engender, excite. *caus.* जनय To produce, to create. *Past pass. part.* जात. *Comp. past pass. part.*:—अभि–Well-born, wise. उप–Produced, excited.

जन *m.* A man, person, people. *Comp. with* :—दुर्—*m.* A bad man; *adj.* Wicked, bad. नगर—*m.* Townspeople, townfolks. निः—*adj.* Without people, lonely, secluded. भीरु—*adj.* Whose people are coward; *m.* A timid person. लुब्ध—*adj.* Whose men are greedy; *m.* A greedy fellow. विद्वत्—*m.* A wise man, a learned man. सत्—*m.* A good man; *A*—*m.* A wicked person. सु—*adj.* Good, virtuous. स्व—*m.* One's own household.

जनपद *m.* An inhabited country.

जनप्रवाद *m.* Rumour, report, calumny.

जनाचार *m.* Propriety, social duty.

जन्तु *m.* A living creature. जलज—*m.* An aquatic animal.

जन्मन् *n.* Birth, life, state of being. *Comp. with* पुनर्—*n.* A second birth.

जमदग्नि *m.* Name of a Ṛishi, the husband of Reṇukâ.

जम्बु *m.* Jambu-dwîpa, the central division of the world.

जम्बुक *m.* A jackal, fox.

जम्बुद्वीप *m.* One of the divisions of the world. The Buddhists confine it to India.

जय *m.* Victory. दुः—*adj.* Hard to conquer. भग्न—*m.* Late victory.

जयिन् *adj.* Victorious.

जरद्गव *m.* A proper name.

जरा *f.* Old age.

जरिन् *adj.* Old, infirm.

जर्जर *adj.* 1. Old, split. 2. Wounded.

जल *n.* Water. सुजल *adj.* (*f.* ला) Having good water.

जलद *m.* A cloud. (lit: water-giver.)

जलधर *m.* A cloud. (lit: water-holder.)

जलधि *m.* A receptacle of water, the ocean.

जल्प् (cl. 1, P.) To speak out boldly, to blabber, to be garrulous.

जल्पक *m.* An idle talker, a prattler.

जागृ (cl. 2, P.) 1. To wake. 2. To watch over.

जाति *f.* Birth, caste. *Comp. with*:—द्वि—*m.* A man of the first three classes. मनुष्य—*f.* The human race. स्व—*f.* One's own caste.

जातिमात्र *n.* Caste only.

जार *m.* A paramour, an adulterer

जाल *m.* A net.

जालपाद *m.* A proper name.

जान्हवी *f.* The Ganges, daughter of Jahnu.

जि (cl. 1, P.) To conquer. With वि—To conquer, to become victorious. *Past pass. part.* जित Conquered. *A—adj.* Unconquered.

जिगीषु *adj.* Desirous of conquering, ambitious of victory, victorious.

जिघांसु *adj.* Desirous to kill, murderously disposed, hostile, inimical.

जिज्ञासा *f.* Inquiry, search.

जितश्रम *adj.* Inured to fatigue, hardy.

जिव्हा *f.* The tongue.

जीमूतकेतु *m.* A king of Ceylon.

जीमूत *m.* A cloud.

जीव् (cl. 1, P.) To live. *pres. part.* जीवत् Living. *caus.* जीवय To cause to live, to keep alive. *Past pass. part.* जीवित *n.* Life; *Tyakta—adj.* Ready to die. *Verbal adj.* जीवितव्य Ought to live.

जीवन *n.* 1. Life. 2. Livelihood. 3. Water. *Comp. with* प्राप्त—*adj.* Restored to life.

जॄ (cl. 1, 4, P.) 1. To grow old. 2. To be digested. *Past pass. part.* जीर्ण Old, decayed. *Comp. past pass. part.* :—अ—*n.* Indigestion. सु—*adj.* Well digested.

ज्ञ *adj.* Knowing. As a latter part of compound words it means "knowing." अ—*adj.* Ignorant, foolish. अनभि—*adj.* Ignorant, unskilled. अनीति—*adj.* Imprudent, silly. अस्त्र—*adj.* Skilled in miraculous weapons. उपाय—*adj.* Conversant with means and ways. कृत—*adj.* Grateful. क्रियाविधि—*adj.* Acquainted with business. गुणागुण—*adj.* Sensible of merit and demerit; discriminating between good and bad qualities. धर्म—*adj.* Knowing, pious. नीति—*adj.* Prudent, politic. परमर्म—*adj.* Knowing another's character. परस्पर—*adj.* Knowing each other, intimate. मर्म—*adj.* Knowing the heart. विचार—*m.* A judge, a person of judgment. वि—*m.* A wise man; *adj.* Wise. विशेष—*adj.* Discerning difference, wise; *A—adj.* Having no judg-

ment. शास्त्र–*adj.* Learned, knowing science. सर्व–*adj.* Omniscient, knowing all.

ज्ञा (cl. 9, P. Â. special base जाना). To know. With अनु –To permit. अव–To despise, to contemn, to disregard. वि–To know exactly; *Past pass. part.* VIJNÂTA Discovered. *caus. past pass. part.* VIJNAPITA Apprized, informed. *Comp. ger.* AVIJNÂYA Not having become acquainted with. *ger.* ज्ञात्वा Having known; *A*—Not knowing. *Comp. ger.* परिज्ञाय Having fully ascertained. प्रत्यभिज्ञाय Having recognized. *Past pass. part.* ज्ञात Known, discovered. *Comp. with* प्रति–Agreed, promised, proposed. *caus.* ज्ञापय To cause to know, to inform. *Comp. with* आ–To command. समा–To command, order, give directions. *inf.* ज्ञातुम् To know. *pres. pass.* ज्ञायते Is known. *Verbal adj.* ज्ञेय To be known.

ज्ञाति *m.* A kinsman, a blood relation.

ज्ञान *n.* Knowledge, discovery. *Comp. with* अ–*n.* Ignorance; *adj.* Ignorant; °*tas adv.* Ignorantly. धर्म–Knowledge of duty.

ज्ञानश्रेष्ठ *adj.* Pre-eminent in knowledge.

ज्यानि *f.* Decline, decay.

ज्योतिस् *n.* A flame; a star. हत–*adj.* With stars extinguished, dark. With faded lustre.

ज्योत्स्ना *f.* Moonlight.

झ

झम्प *m.* A jump.

ट

टिट्टिभ *m.* A kind of water bird.

ड

डिण्डिम *m.* A musical instrument.

डी (cl. 1, P.) To fly. With उत्– To fly up.

ढ

ढौक् (cl. 1, Â.) To approach, to offer. With उप–To offer as a present.

त

तक्षक *m.* A chief of serpents.

तट *m. n.* (*f.* टी) A bank or shore. *f.* टा A bank or shore. शील–*adj.* Having good conduct for its banks.

तड् (cl. 10, P. special base

ताड़) To strike. *Past pass. part.* ताडित Struck.

तडाग *m. n.* A pool or bank.

तण्डुल *m.* Grain, especially rice.

तत् *adv.* Therefore, so, then.

ततस् *adv.* Thence, afterwards, then, therefore; than that or him. इतस्–*adv.* Here and there. By repetition ततस्ततस् *adv.* What followed, proceed, go on.

तत्त्व *n.* Truth, an axiom. *Comp. with* अर्थ–*n.* Fact of a matter, the true case.

तत्पर *adj.* Diligent, attentive.

तत्र *adv.* There, thither.

तत्रत्य *adj.* Produced there, being there.

तत्रस्थ *adj.* Standing or dwelling there.

तथा *adv.* Thus, so, likewise, in the same manner. With a following अपि *adv.* Still, yet, notwithstanding. एव *adv.* Even so, exactly so, in the same manner.

तथाविध *adj.* Of such a kind, in such a condition.

तथ्य *adj.* True, real. अ– *adj.* Untrue, unreal.

तद् *pron.* (*nom. sing.* सः, *m.* सा, *f.* तत्, *n.*) He, she, it, that. With a following एव *adj.* The same. तेन (*instr.*) *adv.* Therefore. तस्मात् (*ablative*) *adv.* On that account.

तदन्तम् *adv.* To that end, so far.

तदा *Pronom: adv.* Then. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 194.

तदीय *possessive pron. m. n.* Of or belonging to him, or that. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 188.

तद्वत् *adv.* Thus, in like manner, thus also.

तद्विध *adj.* Of that kind.

तनूनपात् *m.* Fire.

तन्तु *m.* A thread.

तन्द्रा *f.* Slothfulness.

तप् (cl. 1, P. and cl. 4, Â.) 1. To be warm. 2. To perform penance. *Past pass. part.* तप्त *adj.* Burnt; *Su–adj.* Hot, very hot, well warmed, heated. *caus.* तापय To cause to be hot. परि–To fill with heat or uneasiness. सम्–To pain, torment, molest.

तपस् *n.* Religious austerity, piety. महा–*adj.* Of very great piety.

तपस्विन् *m.* An ascetic,a devotee.

तरण *n.* A going over.

तरु *m.* A tree. कल्प—A fabulous tree fulfilling all wishes.

तरुण *m.* A young man. (*f.* णी) A young woman.

तर्हि *Pronom. adv.* Then. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 194.

तल *m. n.* The lower part, foot. *Comp. with* :—कर—*n.* Palm of the hand. तरु—*n.* Foot of a tree. नभस्—*n.* The lower sky, the atmosphere. पृथ्वी—*n.* The bare ground. भू—*n.* The earth, the surface of the earth. हस्त—*n.* Palm of the hand.

तस्कर *m.* A robber, a thief.

तात *m.* Father—*a term of affection.*

तादृश *adj.* Such, such like.

ताम्बूल *n.* Betel leaves. Viḍâ.

तारा *f.* A star.

ताराच्छाय *adj.* Reflecting the stars.

तावत् *adv.* So much, so far, soon, as soon.

तावत् *adj.* So much, so many.

तिक्त *adj.* Bitter.

तिमिर *n.* Darkness. *Comp. with*: —पाप—*adj.* Blinded by sin.

तिमिरय *Nom.* V. P. To darken.

तिरस्कार *m.* Abuse, disgrace, disdain, contempt.

तिर्यञ्च् *m. n.* 1. An animal. 2. A bird, or beast.

तिल *m.* Sesame.

तिलक *m.* A frontal mark, a frickle, a title.

तीक्ष्ण *adj.* Sharp, keen.

तीर *n.* A shore or bank. समुद्र—*n.* Seashore. सरस्—*n.* The bank of a lake.

तीर्थ *n.* A holy ford; also the shrine situated on its bank. पुण्य—*n.* A holy place, a sacred ford. संयमपुण्य—*adj.* Having restraint for its shrine.

तीव्र *adj.* Hot, excessive, sharp, keen, intelligent.

तु *adv.* But, *also an expletive.* Preceded by किम्=(*adv.*) But.

तुरंग *m.* (lit. That which moves quick). A horse.

तुला *f.* Balance, comparison.

तुल्य *adj.* Equal, well-matched.

तुष् (cl. 4, P.) To be pleased, contented. *Past pass. part.* तुष्ट Pleased. *Comp. past pass. part.* परि—Delighted. सम्—Satisfied, contented; *A*—Discontented. *caus. ger*

संतोष्य Having gratified or made happy.

तुष *m.* Husk, chaff.

तुषखण्डन *n.* The removing the husk.

तुष्टि *f.* Contentment, pleasure. अ–*f.* Displeasure, discontent.

तूष्णीम् *adv.* Silently.

तृण *n.* Grass.

तृतीय *adj.* Third.

तृप् (cl. 4, P.) To be satisfied. *Past pass. part.* तृप्त *adj.* Satisfied. *Comp. caus. past pass. part.* संतर्पित Satisfied, fed.

तृषा *f.* 1. Thirst. 2. Wish. 3. Lust.

तृष्णा *f.* 1. Thirst. 2. Desire.

तॄ (cl. 1, P.) To pass over. With निः–To pass through or out, to escape. *Comp. caus. past pass. part.* अवतारित Caused to descend.

तेजस् *n.* 1. Glare, fierce heat, fierceness, energy. 2. Light. 3. Power. निः–*adj.* Wanting in lustre; dull, spiritless.

तैल *n.* Oil.

तोय *n.* Water.

तोष *m.* Joy, satisfaction.

त्यज् (cl. 1, P.) To leave. With :—परि–To quit, leave, abandon. सम्–Quit, neglect. *Past pass. part.* त्यक्त Abandoned, let alone. *Verbal adj.* 1. त्यक्तव्य ; 2. त्याज्य To be released. *inf.* त्यक्तुम् To leave.

त्याग *m.* 1. An abandoning, parting with, distribution. 2. Generosity, bounty. तनु–*adj.* Sparing little, letting little go. प्राण–*m.* Abandonment of life, suicide. स्वभू–*m.* Abandonment of one's soil.

त्यागशीलता *f.* Generosity, liberality.

त्यागिता *f.* Liberality.

त्रपु *n.* Lead.

त्रय *adj.* (*f.* यी) Threefold. धूर्त–*n.* Three rogues. मास–*n.* Three months.

त्रयोदशन् *adj.* Thirteen.

त्रस् (cl. 1, 4, P.) To be afraid. With सम् *past pass. part.* संत्रस्त Terrified, alarmed. *caus.* त्रासय *past pass. part.* त्रासित.

त्राण *n.* A preserving, protection. कृततनु–*adj.* Mailed, protected. तनु–*n.* Armour, mail. शोकारातिभय–Protection from sorrow, enemy, and danger.

त्रास *m.* Fear, affright. सत्रासम् *adv.* With fear.

त्रि *adj.* (*f.* तिसृ, *n.* त्रीणि) Three.

त्रितय *adj.* Third. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 213 (a).

त्रिविध *adj.* Three-fold.

त्रुट् (cl. 4, 6, P.) To break, snap.

त्रै (cl. 1, Â.) To protect. *inf.* त्रातुम्.

त्रैलोक्य *n.* The three worlds.

त्वदीय *possessive pron.* Thy, thine.

त्वरा *f.* Haste.

द

दंश् (cl. 1, P. special base दश) To bite. *Past pass. part.* दष्ट Bitten.

दंष्ट्रा *f.* A large tooth, tusk.

दक्ष *adj.* Clever, dexterous.

दक्षिण *adj.* 1. Southern. 2. Right, not left. (*f.* णा) The south.

दक्षिणापथ *n.* 1. The southroad. 2. The south.

दग्धमंदिरसार *adj.* Having burned the best of houses.

दण्ड् (cl. 10, P.) To punish, to chastise. *Past pass. part.* दण्डित Punished, fined.

दण्ड *m.* 1. Force of arms. 2. A stick, rod. 3. Punishment. उत्–*adj.* Raised on a pole.

दण्डका *f.* Ancient India between the Narmadâ and the Godâvarî.

दण्डग्रहण *n.* The taking of the pilgrim staff.

दण्डयोग *m.* Infliction of punishment.

दधि *n.* Curds.

दधिकर्ण *m.* A proper name.

दन्त *m.* A tooth or tusk. गलितनख–*adj.* Being without claws and teeth.

दन्तिन् *m.* An elephant.

दम्पति *m.* (Duel °पती). Wife and husband, a couple.

दम्भ *n.* Ostentation, hypocrisy.

दया *f.* Pity, mercy. भूत–*f.* Compassion for all beings. निर्दयम् *adv.* Unmercifully.

दयालु *adj.* Compassionate.

दयावन्त *adj.* Tender, merciful.

दरिद्र *adj.* Poor, needy.

दरिद्रता *f.* Poverty.

दरिद्रा (cl. 2, P.) To be poor.

दर्प *m.* Pride, arrogance, sulkiness, temerity. धन–*m.* Pride of wealth. बल–*m.* Pride of strength. यौवन–*m.* Pride of youth, rashness. स–*adj.* Proud, arrogant; °m *adv.* Haughtily.

दर्पण *m.* A mirror.

दर्वीक *n.* An index, a shower.

दर्शिन् *adj.* Seeing. *m.* A spectator.

दशन् *adj.* Ten.

दशा *f.* A state or time of life.

दशानन *m.* A name of Râvaṇa, so called from his ten faces.

दस्यु *m.* A robber, outcast.

दह् (cl. 1, P.) To burn. *Past pass. part.* दग्ध Burnt. *Comp. with* पयस्-*adj.* Scalded by hot milk.

दा (cl. 3, P. Â.) To give. *Past pass. part.* दत्त Given, made over. *ger.* दत्त्वा Having given. *Verbal adj.* 1. दातव्य; 2. देय. To be given. *inf.* दातुम् To give. *Comp. ger.* आदाय Having taken. *Comp. past pass. part.* प्रदत्त Given. *Comp. verbal adj.* प्रदेय Fit to be given.

दाक्षिण्य *n.* 1. Cleverness. 2. Concord. 3. Honesty. 4. Friendship.

दान *n.* 1. Gift. 2. Liberality. *Comp. with* :—अन्न-*n.* The gift of food. दारिका—*n.* The gift of a daughter. प्रसाद—*n.* A gift of favour. सर्व—*n.* A gift of every thing. सुवर्ण—*n.* Gift of gold. स्वदेह—*n.* The gift of one's body.

दायाद *m.* 1. An heir. 2. A candidate. 3. A kinsman.

दार *m.* Plural and *f.* Singular दारा. A wife. पर—*m.* Another's wife. सपुत्रदार *adj.* With wife and son.

दारिका *f.* A daughter.

दारिद्र *n.* Poverty.

दारिद्र्य *n.* Poverty.

दारु *n.* Wood, timber.

दारुण *adj.* Dreadful, atrocious, horrible.

दासत्व *n.* Servitude.

दास्य *n.* Slavery.

दाह *m.* Combustion, burning.

दिन *m. n.* A day. *Comp.* प्रतिदिनम् *adv.* Daily.

दिवस *m. n.* Day.

दिवसेदिवसे *adv.* Day by day.

दिवा *adv.* By day.

दिव्य *n.* An oath.

दिश् *f.* A quarter, direction.

दिश् (cl. 6, P. Â.) To show, point out, mark. *With* :—आ—To command. *Past pass. part.* आदिष्ट Pointed out; ÂTMÂDISHTA *adj.* Self-counselled; *m.* A treaty made to liking. प्रत्या—To warn, to give directions. समा—To command, order. उत्—To

point out, to aim at. समुत्– To point out particularly, to aim at, to allude to. उप– To counsel, instruct, admonish. निः–To point out, to mark out.

दिह् (cl. 2, P. Â.) To smear. *Comp. past pass. part.* संदिग्ध Doubtful, dubious, equivocal.

दीप् (cl. 4, Â.) To blaze, shine. *Comp. past pass. part.* प्रदीप्त Kindled, blazing.

दीप *m.* A lamp.

दीर्घ *adj.* Long. °म् *adv.* Deeply.

दीर्घराव *adj.* Making a prolonged noise. *m.* A proper name.

दीर्घसूत्रता *f.* Tediousness. अ–*f.* Despatch.

दीर्घामय *adj.* Long sick.

दुःख *n.* Pain, distress, difficulty. मनस्–*n.* Heartache.

दुःखकर *adj.* Causing pain or sorrow.

दुःखभागिन् *adj.* Having trouble for one's portion.

दुःखित *adj.* Pained, distressed.

दुःखिन् *adj.* Pained, grieved.

दुःखाय *Nom.* V. P. To suffer pain.

दुःसह *adj.* Hard to bear, intolerable.

दुरित *n.* Sin.

दुर्ग *adj.* Hard of approach. *n.* A fort. अ–*adj.* Without a fortress.

दुर्गनिवासिन् *adj.* Living in a fort.

दुर्गाध्यक्ष *m.* A commander of a fortress.

दुर्जनत्व *n.* Wickedness.

दुर्णीत *n.* Misconduct.

दुर्दान्त *adj.* Intractable. *m.* A proper name.

दुर्धर्ष *adj.* Difficult to approach or master.

दुर्निवार *adj.* Hard to be stopped.

दुर्भार्या *f.* An unpleasant wife.

दुर्भिक्ष *n.* Dearth, famine.

दुर्लभ *adj.* Difficult of attainment. सु–Hard to be found.

दुर्विदग्ध *adj.* Wholly ignorant.

दुर्विपाक *m.* Illeffects of deeds, in this or a previous life.

दुष् (cl. 4, P.) To be depraved. *Past pass. part.* दुष्ट Wicked, artful, infected, weak. अन्तर्दुष्ट *adj.* Inwardly bad, vile.

दुष्कर *adj.* Hard to be done.

दुस्तर *adj.* Hard to be crossed.

दुहितृ *f.* A daughter.

दूत *m.* A messenger or envoy.

दूतिका *f.* A female messenger; a procuress.

दूती *f.* A female messenger.

दूरतस् *adv.* At a distance.

दूरम् *adv.* Far off, away.

दूरसंस्थान *n.* A residence far off.

दूरान्तरित *adj.* Separated by wide space.

दूर्वा *f.* A kind of grass.

दूषण *n.* 1. A spoiling. 2. Defect. 3. Blame. अर्थ—*n.* An unjust taking or withholding of goods.

दृ (cl. 6, Â.) To respect. With आ—To consider, to respect.

दृंह् (cl. 4, 1, P. Â.) To be tight. *Past pass. part.* दृढ Hard, firm, tight.

दृढता *f.* Firmness.

दृढसौहृद *adj.* Firm in friendship.

दृप् (cl. 4, P.) To be proud, arrogant. *caus.* दर्पय To render proud.

दृश् (cl. 1, P. special base पश्य) To see. *Past pass. part.* दृष्ट Seen; *A*—Unseen. *ger.* दृष्ट्वा Having seen. *Verbal adj.* द्रष्टव्य To be seen. *caus. comp. ger.* प्रदर्श्य Having shown. With सम्—*caus.* To show, make appear.

दृषद् *f.* A rock or stone.

दृष्टान्त *m.* An example, a case in point, a moral.

दृष्टि *f.* 1. The eye. 2. Sight, glance.

दॄ (cl. 9, 1, 4, P.) To tear. With वि—To saw.

देव *m.* 1. A god. 2. A king. 3. A cloud. (*f.* वी.) 1. A goddess. 2. The principal queen.

देवता *f.* A deity or divinity. वन—*f.* A forest deity, a dryad.

देवत्व *n.* Divinity, deification.

देवपाद *m.* The royal feet. The royal presence.

देवीकोट *m.* Name of a town; the city of Vânâ on the Coromondal coast.

देश *m.* A country, place, quarter, portion. Compounded with :—एक—*m.* One part. भूमिक—*m.* A portion of land. वि—*m.* Foreign land.

देह *m. n.* The body. मत्—*n.* My body.

देहज *adj.* Generated in the body.

देहिन् *m.* A living creature. *adj.* Corporeal.

दैत्य *m.* A titan or giant.

दैव *n.* Destiny, fortune. दुः– *n.* Hard fate.

दैवचिन्तक *m.* A fatalist, one thinking ever of destiny.

दैवज्ञ *m.* An astrologer.

दैवदुर्विपाक *m.* Hardness of fortune.

दैवपर *m.* A fatalist.

दैवयोग *m.* The intervention of destiny.

दैवात् *adv.* By chance.

दोल *m.* A swing.

दोलाय *Nom.* V. A. To stagger, waver.

दोष *m.* 1. A fault. 2. Defect. 3. Vice. 4. Offence. 5. Evil. 6. Infirmity. *Comp. with* :—कर्म–*m.* 1. The evil consequence of acts. 2. Error. दृष्ट–*adj.* Found out in fault. नीति–*m.* Mistaken policy. वाक्–*m.* Abuse, slander, unpleasant words.

दौत्य *n.* The state of a messenger.

दौर्गन्ध्य *n.* A bad smell.

दौर्जन्य *n.* Wickedness, maliciousness.

द्युति *f.* Beauty, splendour.

द्यूत *n.* Gaming, dicing.

द्यौ *f.* Heaven, air, sky.

द्रवत्व *n.* Fluidity.

द्रविण *n.* Wealth, thing.

द्रव्य *n.* A thing, property, chattels. *Comp. with* :—अ–*n.* A worthless thing. पर–*n.* Another's goods. सर्व–*n.* All things.

द्रु (cl. 1, P.) To run. With वि– To run about, to fly.

द्रुतम् *adv.* Swiftly, quickly.

द्रुम *m.* A tree. *Comp. with* छिन्न–*m.* A split tree. विष–*m.* A poisonous tree.

द्रुमाय *Nom.* V. A. To pass for a tree.

द्रुमालय *m.* A dwelling in trees.

द्रुह् (cl. 4, P.) To plot mischievously, to be jealous.

द्वंद्व *n.* 1. Strife, quarrel. 2. A secret. स–*adj.* Contentious; *m.* Keeping a secret.

द्वय *n.* A pair, both. *Comp. with* :—जार–*n.* A pair of gallants. श्लोक–*n.* A couple of verses.

द्वात्रिंशत् *adj.* Thirty-two.

द्वादशन् *adj.* Twelve.

द्वार् *f.* A door, gate, passage. *Comp. with* :—असेवितेश्वर–*adj.* Who has not waited upon a nobleman. नगर–*n.* A town-gate. मृत्यु–*n.* The gate of

death. राज–n. The king's gate. शत–adj. Hundred-gated.

द्वारस्थ adj. Standing at the door.

द्वारावती f. The city of Dwârkâ.

द्वि adj. (n. f. द्वे, m. द्वौ) Two.

द्विज m. Twice born,—1. A man of the first three classes, viz. Brâhmaṇa, Kshatriya, Vais'ya, whose initiation passes for a second birth. The word, it appears, has a special application for the Brâhmaṇas. 2. A bird.

द्वितीय adj. Second. साधु–adj. Having a merchant next to or with him.

द्वितीयत्व n. The rank of second.

द्विप m. An elephant so called because it drinks twice, imbibing fluids by his trunk and thence conveying them to his mouth.

द्विपेन्द्र m. An excellent elephant.

द्विष् (cl. 2, P. Â.) To hate. pres. part. द्विषत् adj. Hating; m. An enemy. Verbal adj. द्वेष्य Abominable, fit to be hated.

द्विष् m. An enemy. वि–m. An enemy.

द्वीप m. n. An island. सिंहल–n. Ceylon.

द्वीपिन् m. A tiger, panther.

द्वेष m. Hatred.

द्वेषिन् adj. Hating.

द्वेष्यता f. Aversion, dislike, hostility.

ध

धन n. Wealth. Comp. with अ–adj. Without means, poor. निः—adj. Poor, without money. महा–adj. Very rich. स–adj. Wealthy.

धनद adj. Who gives money. 1. Liberal. 2. Tributary. m. A name of Kubera.

धनवत् adj. Wealthy.

धनाध्यक्ष m. A treasurer, superintendent of the treasury.

धनिक m. A richman.

धनिन् adj. Wealthy.

धनुर्धर m. A bow-man.

धनुस् n. A bow.

धन्य. adj. Happy, fortunate.

धन्वन्तरि m. The physician of the gods.

धरा f. The earth.

धर्म m. 1. Religion, duty, law. 2. Virtue, morality. As a latter part of compounds it becomes धर्मन्. Vide Dr. Kielhorn's Gram-

mar § 559 (b). *Comp. with* क्षत्रिय–*adj.* Having a soldier's profession. दान–*m.* The duty of alms-giving.

धर्मवित् *adj.* Knowing duty, having the sense of justice.

धवल *adj.* White.

धा (cl. 3, P. Â.) To possess, acquire, hold. With :— अव–To pay attention to. आ –To bear, hold ; *verbal adj.* आधेय To be held, received, supported. समा–Repair, adjust. नि–To appoint ; *ger.* निधाय Having laid down or fixed ; *past pass. part.* निहित Placed, bestowed, inserted. प्रणि–To inlay, to put on. वि–1. To Make. 2. Appoint. 3. Fix, establish. 4. Contrive. 5. Command. 6. Provide. 7. Use, effect. 8. Attain ; *verbal adj.* विधातव्य Ought to be done. सम्–To make peace ; *comp. verbal adj.* असंधेय Not to be made peace with. अनुसम्–1. To mind, inspect. 2. Set in order. 3. Adopt. *Past pass. part.* हित *adj.* Useful, salutary, friendly. *Comp. past pass. part.* :—अ–*adj.* Ill-disposed, hurtful. अभि–Said, uttered, prompted to say, addressed ; *ger.* अभिधाय Having said, called or held. सम्–*adj.* Near at hand, present. सुसम्–*adj.* Well-united. *pres. part.* दधत् Holding ; *comp. with* श्रद्–(faith) *adj.* Believing, trusting.

धातृ *m.* The creator. Brahman.

धात्री *f.* A foster-mother.

धान्य *n.* Grain, corn.

धारण *n.* A supporting or sustaining.

धारा *f.* The sharp edge of an instrument.

धारासार *m.* A heavy fall of rain, a large drop.

धारिन् *adj.* Possessing, wearing. *Comp. with* दशशतकर–*m.* He who has a thousand rays ; the sun.

धार्मिक *adj.* Virtuous, just, pious.

धाव् (cl. 1, P. Â.) To run. With प्र–To run forward, forth. *Comp. pres. part.* अनुधावत् Pursuing, running after.

धी *f.* Understanding. *Comp. with* :—अल्प–*adj.* Of little

understanding. कृत–*adj*. Intelligent, of cultivated understanding.

धीमत् *adj*. Wise, intelligent, intellectual.

धीर *adj*. Brave, wise, sensible. अ–*adj*. Unsteady, not staunch, timid.

धीरम् *adv*. Gravely.

धीरत्व *n*. Firmness, steadiness.

धीवर *m*. A fisherman.

धुर *f*. The yoke of a cart.

धुरंधर *adj*. Bearing the yoke, bearing a burthen. Hence (*m*.) the chief person on whom devolves some sort of responsibility.

धुरिन् *adj*. Bearing, abounding with. *m*. A beast of burden.

धू and धु (cl. 5, धूनु, cl. 9, धुना, P. Â. cl. 6, P. धुव) To shake. *Comp. past pass. part.* उद्धूत Tossed up, exalted.

धूर्त *m*. A rogue, swindler, a knave.

धूसर *adj*. Of gray color.

धृ (cl. 1, P. Â. cl. 6, Â. special base ध्रिय) To bear. *Past pass. part.* धृत Held, seized, retained, carried, weighed.

धृतकनकमाळ *adj*. Wearing a golden collar.

धृति *f*. Steadfastness, fortitude.

धृतिमत् *adj*. Steady.

धृतिमुष् *adj*. Stealing away fortitude, appalling, dreadful.

धृष् (cl. 1, 5, P.) To be courageous. *Past pass. part.* धृष्ट Bold, saucy.

धैर्य *n*. Firmness, wisdom.

ध्मा (cl. 1, P.) To blow. *Past pass. part.* ध्मात Puffed up. *Comp. with* आ–Inflated. मान–*adj*. Inflated with pride.

ध्यै (cl. 1, P.) To meditate. *pres. part.* ध्यायन् Reflecting, thinking.

ध्रुव *n*. The thing in hand. अ–*n*. That which is uncertain.

ध्रुवम् *adv*. Certainly.

ध्वंस *m*. Destruction, loss.

ध्वज *m*. A flag, banner.

ध्वनि *m*. A sound.

न

न *particle*. No, not, nor. When repeated in the same sentence it implies a very strong affirmation.

नकुळ *m*. A mungoose.

नक्र *m*. An alligator.

नख *m.* A nail, claw, or spur.

नखिन् *adj.* Having nails.

नगर *n.* Town.

नगरस्थ *adj.* Dwelling in a town.

नगरी *f.* A city.

नग्नत्व *n.* Nakedness.

नद् (cl. 1, P.) To make noise.

नदी *f.* A river. गिरि–*f.* A mountain stream. This word is also transcribed with ण; thus गिरिणदी.

ननु *particle.* Not. *Used in asking a question.*

नन्द् (cl. 1, P.) To be pleased. With:—अभि To be pleased. आ–To rejoice.

नन्द *m.* A king of Palibothra. Châṇakya dethroned and put him to death and raised Chandragupta to the throne, to the exclusion of Malayaketu, the legitimate heir to Nanda's throne.

नन्दक *m.* A proper name.

नन्दन *m.* A son. अरि–*adj.* Gratifying an enemy.

नभस् *n.* The sky.

नम् (cl. 1, P.) To bow. With:—प्र–To bow. *Comp. past pass. part.* उन्नत High, uplifted. निम्नोन्नत *adj.* Depressed and elevated.

नमस् *indeclinable.* Bowing, adoration.

नय *m.* Policy. दुः–*m.* Bad conduct, impolicy.

नयन *n.* The eye. *Comp. with* :—आर्द्र–*adj.* (*f.* ना) Moist-eyed. गलितनख–*adj.* Being without nails and eyes.

नर *m.* A man.

नरक *m. n.* Hell. *Comp. with* गृह– *n.* A hell of a house.

नराधिप *m.* A protector of men; a king.

नरेश *m.* A lord of men, a king.

नर्द् (cl. 1, P.) To roar. *Past pass. part.* नर्दित *n.* A sound or roar.

नर्मदा *f.* The Narbadâ river; it falls into the gulf of Cambay.

नव *adj.* New, fresh.

नवन् *adj.* The number nine.

नवोढा *f.* A newly married bride.

नश् (cl. 4, P.) To perish. With प्र–To perish. वि–To perish, die out; *past pass. part.* विनष्ट Perished. *caus. past pass. part.* विनाशित Destroyed. *Past pass. part.* नष्ट Perished. *caus.* नाशय

To destroy. With प्र–(PRA-NÂS'AYA.) To allow to perish.

नाग m. 1. An elephant. 2. A serpent, the hooded cobra.

नागदन्त m. 1. Elephant's tusk. 2. A wooden pin or shelf.

नागदन्तक m. A peg.

नाटक n. A play, dancing, drama.

नाथ m. A lord or master. *Comp. with* :—अ–Without a friend, orphan.

नाद m. Roaring. आर्त–*m.* A cry of pain. कृतार्त–*adj.* Uttering cries of pain.

नाना *adj.* Many, various.

नापित m. A barber.

नाम *adv.* By name, certainly, indeed.

नामन् *n.* A name.

नामधेय *n.* A name, appellation.

नायक m. 1. A guide. 2. Lover, husband. The hero in a drama. *Comp. with*:—कुमुदिनी–*m.* The lover of the lotus, the moon. दण्ड–*m.* A head officer. मूर्खव्यसनि–*adj.* Headed by a silly and vicious leader.

नारद m. Nârada, son of Brahmâ and one of the ten Divine Sages. He is a celebrated legislator and inventor of *Viṇâ*.

नारायण m. A name of Vishṇu.

नारिकेळ m. The cocoanut.

नारी *f.* A woman. *Comp. with*:—कुळ–*f.* A well-born woman.

नाश m. Destruction, loss, ruin. *Comp. with* :—अर्थ–*m.* Loss of property. स्व–Own destruction.

नाशन n. Destruction, ruin.

नासिका *f.* The nose.

नि *prep.* In, into, on, within.

निःसत्त्व *adj.* Weak, wanting vigour or steadiness.

निःसत्यता *f.* Insincerity, untruthfulness.

निकट *adj.* Near.

निकष m. The touchstone.

निग्रह m. Force, compulsion.

निज *adj.* Own, innate.

नित्य *adj.* Constant, endless. *Comp. with* अ–*adj.* Transient, inconstant, uncertain, brief.

नित्यम् *adv.* Always. °शस् *adv.* Continually.

नित्यस्नायिन् *adj.* Constantly making ablutions.

निदर्शन *n.* 1. An example. 2. Injunction, ordinary authority.

निदान *n.* A primal cause.

निद्रा *f.* Sleep. योगि–*f.* Light sleep, wakefulness, broken sleep.

निद्रालस *adj.* Lethergetic drowsiness.

निधन *n.* Death.

निधनता *f.* Poverty.

निधि *m.* A receptacle, a treasure.

निन्दक *adj.* Despising. *m.* A Scorner. देवब्राह्मण–A scorner of gods and Brâhmaṇas.

निन्द् (cl. 1, P.) To blame.

निन्दा *f.* Contempt, blame, abuse.

निपात *m.* A fall.

निपान *n.* A well, ditch, or trough. Drinking.

निपुण *adj.* Expert, clever, well-versed, conversant with.

निबन्धन *n.* 1. A building. 2. Cause, origin. 3. Motive. *Comp. with* :—आलस्य–*adj.* Originating in idleness. धनाधन–*adj.* Depending on having or not having wealth.

निभृत *adj.* Secret. °म् *adv.* Secretly, out of sight; *Su— adv.* Very secretly, closely, narrowly.

निमज्जन *n.* An immersion, bathing.

निमित्त *n.* 1. Cause, occasion. 2. Instinct. *Comp. with* :—सत्–Good cause. सन्निमित्ते (loc.) *adv.* For the sake of the good.

निम्न *adj.* Hollow, depressed.

नियम *m.* 1. Contract. 2. Vow, promise. 3. Duty. *Comp. with* :—अ–*m.* Absence of restraint, unrestrained conduct.

नियोग *m.* An appointed duty.

नियोगिन् *m.* Any appointed officer, agent &c.

निरपेक्ष *adj.* Free from anxiety, careless.

निरवग्रह *adj.* Disinterested, uncontrolled, self-willed.

निरर्थक *adj.* (*f.* °र्थका and °र्थिका) Useless. °म् *adv.* In vain.

निरामिषाशिन् *adj.* Not eating flesh.

निरायास *adj.* Not causing trouble.

निरूपण *n.* A looking into, watching. चेष्टा–*n.* The observing of a person's actions.

निर्गुणत्व *n.* Worthlessness.

निर्घर्षणक *m.* That which rubs, a tooth powder; that which

is used for picking the teeth.

निर्णय *m.* Certainty, proof, settlement, decision.

निर्दशन *adj.* Toothless.

निर्निमित्त *adj.* Causeless.

निर्भरम् *adv.* Much, soundly, excessive.

निर्वाण *n.* 1. Extinction. 2. Final emancipation. The *summum bonum* of the Buddhists.

निर्वृत *adj.* Happy, without cares. अ–*adj.* Ill at ease.

निर्वृति *f.* 1. A resting from, tranquility, freedom. 2. Assurance.

निर्वेद *m.* Self-disparagement, shame.

निलय *m.* A house, abode.

निवसति *f.* An abiding, an abode.

निवास *m.* Residence. Night quarters.

निबिड *adj.* Thick, impenetrable.

निशा *f.* Night. As latter part of compounds it is changed to निश, *e. g.* दिवानिशम् *adv.* By night and day.

निशीथ *m.* Midnight. हतज्योति– *m.* A dark night.

निश्चय *m.* Determination, purpose. *Comp. with* :—कृत– *adj.* Resolved. ज्ञान–*m.* Certainty of knowledge.

निश्चेष्ट *adj.* Motionless.

निष्क *m. n.* Name of a goldsmith's weight.

निस्तार *m.* Acquittance, requital.

निहतसेन *adj.* Having the forces cut up, destroyed.

नी (cl. 1, P. Â.) To lead, guide, direct. With निः–To bring out, to ascertain; *inf.* निर्णेतुम्. *Past pass. part.* नीत Brought, conducted. अप– Removed, driven away. आ– Brought, fetched. उप– Brought near; *verbal adj.* 1. Upanetavya Fit to be brought. 2. Upaneya Fit to be borne; *Comp.* स्कन्धोपनेय To be borne on the shoulders; 2. *n.* A peace offering. परि– *adj.* (*f.* ता) Married. *ger.* नीत्वा Having conducted. *pres. pass. part.* नीयमान Being led. *Verbal adj.* नेतव्य Fit to be carried.

नीच *adj.* 1. Low, vile. 2. Deep. नीचैस् (*instr.*) *adv.* Low.

नीचग *adj.* (*f.* गा) 1. Low 2. Descending.

नीड m. A nest.

नीति f. 1. Polity, political science. 2. Prudence. 3. Guidance. *Comp. with*:—दुः—*f.* Misconduct. नृप—*f.* Kingcraft. वि—*f.* Reverence, homage.

नीतिमत् *adj.* Politic, prudent.

नीतिविद् *m.* A politician.

नीतिवेदिन् *adj.* Knowing policy.

नीर *n.* Water.

नीरुज *adj.* Convalescent, without sickness.

नील *adj.* Black or dark blue.

नीलकण्ठ *m.* A name of S'iva, (lit. Blue-throated.)

नीलपक्ष्मन् *n.* An eyelash.

नीलवर्णशृगालवत् *adv.* Like the blue jackal.

नीली *f.* Indigo.

नीवार *m.* Wild rice.

नु *interrogative particle.*

नूतन *adj.* New.

नूनम् *adv.* Surely, certainly.

नूपुर *m. n.* A foot ornament, anklet.

नृत् (cl. 4, P.) To dance.

नृशंस *adj.* Malicious, injurious.

नेतृ *m.* A leader, guide.

नेत्र *n.* The eye.

नैराश्य *n.* Absence of hope or expectation, or wish, desperation.

नैष्ठुर्य *n.* Severity, cruelty, harshness.

नैसर्गिक *adj.* Natural, innate.

नो *adv.* Not, nor.

नौ *f.* A boat or ship.

न्यग्रोध *m.* The Indian fig-tree.

न्याय *m.* 1. Logic, logical doctrine. 2. Justice, equity, law.

प

पक्ष *m.* 1. A wing. 2. Partisan, party. 3. A fortnight. *Comp. with* पर—*m.* The enemy's side.

पक्षिन् *m.* That has wings, a bird.

पक्षिराज *m.* The king of birds.

पङ्क *m.* Mire. *Comp. with* :—कु—*m.* A heap of filth. महत्—*m.* A great slough.

पङ्क्ति *f.* A line or row.

पच् (cl. 1, P. Â.) To cook. *Past pass. part.* (*irreg.*) पक्क Matured, ripe. *ger.* पक्त्वा Having cooked.

पञ्चतन्त्र *n.* Title of a work.

पञ्चत्व *n.* Death; (lit. The state of being five.) The separation of the five elements.

पञ्चन् *adj.* Five.

पञ्चम *adj.* Fifth.

पटल *n.* 1. A heap. 2. Crowd. 3. Covering.

पटु *adj.* Dexterous. *Comp. with* :—प्रवचन–*adj.* Skilful in speech.

पटुत्व *n.* Cleverness, eloquence.

पण *m.* 1. An agreement. 2. A stake, bet.

पण्डित *m.* A scholar, or teacher, a learned Brâhmaṇa. *Comp. with* :—अ–*adj.* Unlearned, unwise. भीतपरित्राणवस्तूपालम्भ–*adj.* Ready at finding fault with the means of preservation in danger. महत्–A great and thorough scholar.

पत् (cl. 1, P.) To fall. With :—आ–To fall down ; *Comp. pres. part.* आपतन्ती *f.* Falling down. उत्–To arise, ascend, spring up. नि–To fall down ; *caus. past pass. part.* Nipâtita Made to fall down; *vini* Killed, made to fall. *pres. part.* पतत् Falling. *Past pass. part.* पतित Fallen, dropped, crouching. *ger.* पतित्वा Having fallen down. *caus. past pass. part.* पातित Made to fall.

पतत्रिन् *m.* A bird.

पतन *n.* A falling.

पति *m.* A husband, lord, master. *Comp. with* :—क्षेत्र–*m.* A husbandman, the owner of a field. जगती–*m.* Lord of the world, a king. नर–*m.* A king. नृ–*m.* A king. पृथ्वी–*m.* A king. भू–*m.* A king. भूमि–*m.* A king. मही–A king. यूथ–*m.* A huge elephant, leader of the herd. सेना–*m.* Commander-in-chief. स्वर्ग–*m.* Indra, the king of heaven.

पतिप्राणा *f.* A wife, (lit. whose lord is her life).

पतिव्रता *f.* Virtuous wife.

पत्तन *n.* A town.

पत्ति *m.* A foot soldier.

पत्नी *f.* (The feminine of पति) *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 139.) A wife. स–*f* A rival wife, a co-wife.

पथिक *m.* A traveller.

पथिन् *m.* A road or path. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 160.

पथ्य *adj.* Proper, fit, salutary. *Comp. with* :—अ–*adj.* Unfit as food, or drink in particular complaints. कु–*adj.* Unwholesome.

पथ्याशिन् *adj.* Eating wholesome diet.

पद् (cl. 4, Â.) To go. With :— आ–To gain, attain; *past pass. part.* Âpanna Got, acquired. व्या–To kill, to destroy. समा–To come, occur, fall out. उत्—To occur, spring up unexpectedly. *Comp. Past pass. part.* प्रत्युत्पन्न *adj.* Prompt, ready; *caus.* उत्पादय Produce, procure, raise, create. वि–To fall into misfortune; *past pass. part.* Vipanna Unfortunate, fallen into misery. *Past pass. part.* पन्न. *Comp. past pass. part:*— उप–Accomplished; *Anupa— adj.* Not accomplished, not successful, unfit. निः–(निष्पन्न) Completed, done, fixed. प्र–Reached, obtained; *Apatha—adj.* (*f.* ना) Got out of place, misplaced. प्रति—Got, obtained; *Vis'vâs*—Confiding, trusting, putting confidence in. सम्–Accomplished, effected, obtained, endured; *S'îla—adj.* Well-behaved, of good disposition; *Sarvaguṇa—adj.* Possessing every virtue.

पद *n.* 1. The foot. 2. Place. 3. Rank, degree.

पदाति *m.* A foot soldier.

पदेपदे *adv.* At every step.

पद्म *n.* A lotus.

पद्मराग *m.* A ruby.

पद्मा *f.* Name of goddess Lakshmî.

पयस् *n.* Milk.

पयोराशि *m.* A mass of water, the ocean.

पर *pron.* Another. *adj.* 1. Strange, different. 2. Extreme. 3. Best, intense. *m.* 1. An enemy. 2. A stranger. When latter part of a compound it means "intent on." *e. g.* अर्थपर *adj.* Intent on gathering wealth, niggardly. *compara.* परतर Greater, more.

परग्लानि *f.* Laxity of the enemy.

परत्र *adv.* In the next world.

परभाग्योपजीविन् *adj.* Living on another's fortune.

परभूमिष्ठ *adj.* Abiding in an enemy's land.

परम *adj.* Chief, exceeding.

परंपरा *f.* An unbroken series.

परस्पर *adj.* Mutual, one another. °म् *adv.* Mutually.

परा *prep.* Back, over, away, on.

पराक्रम *m.* Power, valour, force.

पराधीन *adj.* Dependent, subservient.

पराधीनता *f.* Subjection, dependence.

परान्नभोजिन् *adj.* Who feeds at another's cost.

पराभव *m.* Disgrace, ruin, defeat.

परावसथशायिन् *adj.* Sleeping in another's house.

परि *prep.* Round, round about, entirely.

परिक्रय *m.* Peace purchased with money.

परिखा *f.* A ditch, a moat.

परिचय *m.* Intimacy, acquaintance.

परिच्छेद *m.* Separation, discrimination of good and bad. *Comp. with* :—अ—*m.* Want of judgment to distinguish between false and true.

परिजन *m.* A dependant, retinue. *Comp. with* विद्याधरी—*adj.* Attended by fays.

परिज्ञान *n.* Complete knowledge.

परिणाम *m.* 1. Transformation. 2. End, last state.

परिताप *m.* Pain, sorrow.

परितोष *m.* Satisfaction, delight.

परित्याग *n.* A neglecting or quitting, desertion, loss. *Comp. with* आत्म—*m.* Self-sacrifice.

परित्राण *n.* A preserving, protecting.

परिदेवन *n.* (*f.* ना) Lamentation.

परिधान *n.* Vesture or lower garment, dressing.

परिध्वंसिन् *adj.* Destructive, destroying.

परिभव *m.* Disrespect, insult, disgrace.

परिरक्षण *n.* A guarding, preservation.

परिवर्त *m.* Exchange, barter.

परिवार *m.* Retinue, attendants.

परिव्राजक *m.* A religious mendicant.

परिष्वङ्ग *m.* An embracing, an embrace.

परीक्षण *n.* Examination, testing. नित्य—*n.* Constant investigation.

परीवाह *m.* A drain or channel.

परुष *adj.* Harsh, severe. *m.* A hard speech.

परोक्ष *adj.* Invisible. °क्षे *adv.* Out of sight.

पर्कटी *f.* The fig-tree.

पर्जन्य *m.* 1. Rain. 2. A raincloud.

पर्यङ्क m. A bed.

पर्यन्त m. A boundary, a skirt. *As a limitative it implies "to, as far as."*

पर्वत m. A mountain.

पलायन n. Flight, escape.

पलित n. Grey hair.

पल्लव m. A sprout or shoot.

पवन m. Wind, air, tempest.

पशु m. A beast; a sacrificial animal, as a goat. *Comp. with* :—पुरुष–*m.* A beast of a man.

पश्चात् *adv.* After, afterwards, behind.

पश्चात्ताप *m.* Repentence.

पश्चिम *adj.* 1. Last, hinder, final. 2. Western. *f.* (मा) The west.

पा (cl. 1, P. special base पिब) To drink. *inf.* पातुम् To drink. *ger.* पीत्वा Having drunk; *A*—Not having drunk. *Verbal adj.* I पेय; *A*—*adj.* Undrinkable. II. पानीय Fit to drink. *n.* Water.

पा (cl. 10, P. special base पालय) To protect. With :—अनु To keep, to maintain. परि To protect. प्रति 1. To protect. 2. To wait for.

पांशु *m.* Dust.

पाटलिपुत्र *n.* Name of a city supposed to be the ancient Palibothra and modern Pâtnâ, situated on the banks of the Ganges.

पाटव *n.* Eloquence.

पाणि *m.* The hand. *Comp. with*:—उच्छ्रित–*adj.* With outstretched hand. खड्ग–*adj.* With sword in hand. शस्त्र–*adj.* Having a weapon in the hand.

पाण्डित्य *n.* Learning, skill, peroration.

पाण्डु *m.* Name of an ancient king of Delhi. He was the nominal father of युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव.

पातक *n.* Sin, crime. *Comp. with* महा–*n.* A great sin.

पात्र *n.* 1. A vessel, plate, recipient. 2. A fit person. 3. A king's minister. *Comp. with* :—अ–*adj.* Undeserving. भिक्षा–*n.* A beggar's bowl. विश्वास–*adj.* Worthy of confidence. सत्–*m.* A good person.

पात्रता *f.* Merit, fitness.

पात्रत्व *n.* Merit, capacity.

पात्रस्थ *adj.* Lying in the dish.

पाद *m.* A foot.

पादप *m.* A tree. (lit. that

which drinks with the foot or root.)

पादारविन्द *m.* Lotus-foot.

पादास्फालन *n.* Trampling of the feet.

पादाहति *f.* A blow with the foot.

पान *n.* A drinking, drink. *Comp. with* :—पयस्–*n.* A draught of milk.

पान्थ *m.* A traveller.

पाप *adj.* Wicked. *compara.* पापीयस्, *superl.* पापिष्ठ. *n.* Wickedness. *m.* A villain, a wicked fellow. *Comp. with* क्षीण–*adj.* Purified, having suffered for sin.

पायस् *adj.* Made of milk.

पार *m.* 1. The opposite bank. 2. The end.

पारक्य *m.* An enemy, alien. *adj.* Belonging to an enemy.

पारग *adj.* Crossing over, going to the end. As a latter part of compounds it means "conversant with," "proficient in," "master of."

पारुष्य *n.* Severity, violence in word or deed. *Comp. with* वाक्–*n.* Abuse, slander.

पार्थिव *m.* A king.

पार्वण *m.* The funerel ceremony to be offered to all the manes at the conjunction of the sun and the moon.

पार्वती *f.* A name of Durgâ in her capacity of daughter of Himâlaya. She is the consort of S'iva.

पार्श्व *m.* Side, flank. °तस् *adv.* By or at the side.

पालन *n.* Protection.

पावक *m.* Fire.

पाश *m.* A snare, noose, cord. *Comp. with* :—काल–*m.* The snare of death.

पाषाण *m.* A stone.

पिङ्गल *adj.* Tawny.

पिङ्गलक *m.* A proper name.

पिण्ड *m.* A lump or cake either of rice or floor. *Comp. with* पर–*m.* Another's cate.

पिण्डद *m.* The giver of a mouthful; master.

पितृ *m.* A father.

पिपासा *f.* Thirst.

पिप्पल *m.* The holy fig-tree.

पिशुन *m.* A spy. *adj.* Slanderous; wicked.

पीड् (cl. 10, P.) To give pain, to cause trouble, to press. *pres. part.* पीडयत्; *A*—*adj.* Without distressing or paining. *Past pass. part.* पीडित Distressed, pained, pressed. *Comp. past pass.*

part. उप–Oppressed, harassed. व्याधिदुर्भिक्ष–*adj.* Wasted with sickness and famine.

पीडन *n.* A pressing or paining. *Comp. with* ग्रह—*n.* 1. Eclipse. 2. Unpropitious influence of a planet.

पीडा *f.* Pain, annoyance.

पुंश्चली *f.* A harlot, an unchaste woman. (lit. A frequenter of men.)

पुंस् *m.* A man, male. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 163.

पुङ्गव *m.* A bull. Standing at the end of a compound it means "excellence." *e. g.* गज–The best of elephants. नर–The best of men.

पुच्छ *m.* Tail. *Comp. with* :— श्व—*m.* A dog's tail.

पुण्य *adj.* Virtuous, holy, pleasing. *n.* 1. Virtue, good fortune. 2. Moral or religious merit. 3. Good fortune as the result of virtuous actions in a former life.

पुण्ययोग *n.* The effect of previous good deeds.

पुण्यवत् *adj.* Fortunate, lucky.

पुत्र *m.* A son. *Comp. with* अ –*m.* A childless man. निः–*adj.* Childless. वणिक्–*m.* A merchant's son. भवत्–*m.* Your honor's son. राज–*m.* A prince; a Kshatriya, Rajpûta. सदार–*adj.* With wife and son. (*f.* त्री.) A daughter. वणिक्–*f.* A merchant's daughter.

पुत्रक *m.* A son or child.

पुनर् *adj.* Again, any more, yet, surely, but. *Comp. with* पुनर्–*adv.* Again and again, repeatedly.

पुनरुपोढा *f.* A remarried woman.

पुर *n.* A city. *Comp. with* अविवेकाधिप–*n.* The city of a thoughtless prince.

पुरःसरम् *adv.* Preceded by.

पुरतस् *adv.* Before, in front, in the presence of.

पुरस् *adv.* Before, in front.

पुरस्तात् *adv.* Before, in front.

पुरा *adv.* Formerly, long past.

पुराण *m.* A weight of silver.

पुरावृत्त *n.* An old story.

पुरि *f.* A city.

पुरीष *n.* Excrement.

पुरुष *m.* A man. *Comp. with* अदृष्ट–*m.* A kind of alliance where one party alone settles for the other, on the condition that the enemy

has to disburse the expenses of the war. पर—*m.* A stranger, another person. प्रमाण—*m.* An arbitrator, an umpire. राज—*m.* An officer; a guard. सत्—*m.* A good man.

पुरुषकार *m.* A manly effort.

पुलकित *adj.* (*f.* ता) Having the hair erect.

पुष् (cl. 4, 9, P.) To nourish, feed. *Past pass. part.* पुष्ट Fat, well fed.

पुष्कल *adj.* Plenteous.

पुष्प *n.* A flower.

पूग *m.* Betelnut.

पूज् (cl. 10, P.) To honor, worship. *Comp. ger.* संपूज्य Having adored.

पूजा *f.* Worship, honor.

पूर् (cl. 10, P. Â.) To fill. *With*:—आ—To supply. प्र—To fill fully, without leaving a margin. पूरयित्वा Having filled. *Past pass. part.* पूर्ण (*irreg.*) *adj.* Filled, full.

पूर्व *adj.* Former, first, old. 2. Eastern. *Comp. with*:—अ—*adj.* Unprecedented, extraordinary, excellent. मैत्री—*adj.* Preceded by friendship.

पूर्वक *adj.* Prior, preceding.

पृथक् *adv.* Separately.

पृथिवीपाल *m.* A ruler of the earth.

पृथ्वी *f.* The earth.

पृष्ठ *n.* 1. The back, surface. 2. The flat roof of a house. °तस् *adv.* Behind the back.

पृष्ठमांसादस् *m.* A backbiter.

पेशल *adj.* Dexterous, skilful.

पैशून्य *n.* Tale-bearing, evil speaking

पोत *n.* A vessel, bark.

पौर *m.* A citizen.

पौरुष *n.* Manliness, valour, vigour.

प्यै and प्याय (cl. 1, Â.) To be exuberant, to increase. *Comp. past pass. part.* आप्यायित *adj.* Enlarged, refreshed.

प्रकटय *Nom.* V. P. To make visible, to show. प्रकटित—Manifested, made apparent.

प्रकार *m.* Kind, sort.

प्रकाशन *n.* Illumination. Illustration.

प्रकाशम् *adv.* A loud. (In theatrical language) it is opposed to स्वगतम् Aside.

प्रकृति *f.* 1. Nature, natural state. 2. Minister. 3. Su-

jects of a king. 4. Temper of body or mind. In philosophy, the passive or material cause of the world. 5. Mâyâ or illusion—a goddess, the personified will of the Supreme Being in the creation. *Comp. with* :—दुः–*adj*. Of a bad disposition. विरक्त–*adj*. Whose principal statesmen are disaffected.

प्रकृष्टत्व *n*. Great excellence.

प्रकोप *m*. Irritation, enraging, rage, attack, revolt.

प्रकोपन *n*. Irritating.

प्रक्षालन *n*. A washing.

प्रगल्भ *adj*. Bold, resolute, ready, energetic. *Comp. with* :—अ–*adj*. Modest, shy.

प्रचुर *adj*. Plenteous, many.

प्रच्छ् (cl. 6, P. special base पृच्छ) To ask. *Past pass. part.* पृष्ट Asked, questioned; *A*—*adj*. Unasked, unquestioned.

प्रजा *f*. People, subjects.

प्रजागर *m*. Watching, waking.

प्रजावत् *adj*. Possessing children. *f*. A matron.

प्रज्ञा *f*. Understanding, wisdom, knowledge.

प्रज्ञावत् *adj*. Wise, knowing.

प्रणय *m*. Friendship, friendly regard.

प्रणाम *m*. Obeisance.

प्रणाश *m*. Loss, ruin, destruction.

प्रणिधि *m*. A spy, secret agent, a secret emissary.

प्रताप *m*. Majesty, vigour. *Comp. with* महा–*adj*. Majestic, powerful.

प्रतापवत् *adj*. Majestic.

प्रति *prep*. Against, back, towards, to, regarding.

प्रतिज्ञा *f*. A promise.

प्रतिध्वनि *m*. An echo, reverberation.

प्रतिपत्ति *f*. Fame ; elevation.

प्रतिभान *n*. 1. Sharpness, boldness. 2. Consequence.

प्रतिभावत् *adj*. Learned.

प्रतिमा *f*. A resemblance, picture, figure.

प्रतिरात्रम् *adv*. Every night.

प्रतिवाच् *f*. An answer.

प्रतिवातम् *adv*. Against the wind.

प्रतिबिम्ब *n*. A resemblance or image.

प्रतिस्कन्ध *m*. Each shoulder.

प्रतिहस्तक *m*. A deputy or substitute.

प्रतीकार *m*. 1. A remedy, preventative. 2. Retaliation. 3.

Alliance from former service. *Comp. with* :—निपात–*m.* The repelling of assaults. भय–*m.* The removal of fear. शक्य–*adj.* Capable of removal.

प्रतीप *adj.* Disobedient, harsh.

प्रतीहार *m.* A gate-keeper.

प्रत्यक्ष *adj.* Perceptible, evident, clear.

प्रत्यङ्गम् *adv.* On the limbs severally.

प्रत्यय *m.* Trust, faith, promise, belief. *Comp. with* :—जात–*adj.* Having one's confidence raised.

प्रत्यहम् *adv.* Daily.

प्रत्याख्यान *m.* Denial.

प्रत्युत्पन्नमति *m.* A proper name.

प्रत्युपकार *m.* The requesting a favour.

प्रथ् (cl. 10, P.) To spread. *Past pass. part.* प्रथित Famed, renowned, celebrated, well known.

प्रथम *adj.* First, early. °म् *adv.* In the first place.

प्रथमदर्शन *n.* First sight.

प्रदान *n.* A Gift. *Comp. with* :—अभय–*n.* The gift of freedom from fear. गो–*n.* A gift of cattle. भू–*n.* The gift of the earth. महा–*n.* A great gift.

प्रदीप *m.* A lamp.

प्रदेश *m.* A spot, place, district.

प्रधान *adj.* Chief. *Comp. with* :—अ–*adj.* Secondary, subordinate.

प्रधानता *f.* Excellence, leadership. *Comp. with* :—अ–*f.* Subordinate rank.

प्रपञ्च *m.* 1. Error, illusion. 2. Prolixity, copiousness.

प्रबन्ध *m.* A connected tale, a train, a scheme. कपट–*m.* A deep-laid plot.

प्रभञ्जन *m.* A tempest.

प्रभात *m.* Morning, dawn.

प्रभाव *m.* Power. *Comp. with* अल्प–Insignificant. तपस्–*m.* The efficacy of devotion.

प्रभु *m.* A lord, master.

प्रभुत्व *n.* Supremacy.

प्रभूत *adj.* Abundant, much.

प्रभृति *adv.* From, forward.

प्रमदा *f.* 1. A woman, a fair woman. 2. Womankind.

प्रमाण *n.* An authority, guide, proof, certainty.

प्रमाणय *Nom.* V. P. Receives or gives as authority.

प्रमादिन् *adj.* Heedless, unguarded, blundering.

प्रमुख *adj.* Chief.

प्रमोद *m.* Joy, delight.

प्रयत्न *m.* Pains, effort, exertion. *Comp. with* कृत–*adj.* Painstaking, taking precaution.

प्रयाण *m.* A march. *Comp. with:* –अस्खलित–*adj.* Not stumbling in his step.

प्रयोग *m.* Use, application, appointment.

प्रयोजन *n.* Cause, use, need. *Comp. with* निः–*adj.* Useless, needless. समानार्थ–*adj.* Having one object and purpose.

प्रलय *m.* The end of the world, annihilation.

प्रलाप *m.* Lamentation.

प्रवचन *n.* Excellent speech.

प्रवीणता *f.* Skill, accomplishment.

प्रवीर *adj.* Bold, brave.

प्रवृत्ति *f.* Perseverance, attempt, effort, enterprise.

प्रवेश *m.* Entrance, intrusion.

प्रव्राजित *m.* A mendicant.

प्रश्न *m.* A question. *Comp. with:* —कुशल–*m.* Greeting, friendly enquiry.

प्रसङ्ग *m.* 1. A fit season. 2. Attachment. *Comp. with :*– कथा–*m.* Conversation. यात्रा–*m.* The performing a pilgrimage. विश्रम्भकथा–*m.* A confidential talk.

प्रसर *m.* Free course, room.

प्रसव *m.* A bringing forth, birth. *Comp. with :*—आसन्न–(*f.* वा) *adj.* About to lay eggs.

प्रसवन *n.* A bringing forth, fruitfulness.

प्रसाद *m.* 1. Favour, kindness. 2. Clearness, purity. 3. Food given to a god or left by a superior. *Comp. with :*— अ–*m.* Disapprobation. दृष्टि–*m.* The favour of a look.

प्रसूत *m.* A son.

प्रसूति *f.* A bringing forth.

प्रस्तर *m.* A rock.

प्रस्ताव *m.* 1. An occasional eulogium. 2. A subject. 3. A season.

प्रस्तुत *n.* The present matter. *adj.* Ready.

प्रहरण *n.* A weapon. *Comp. with* दंष्ट्रानखलाङ्गूल–*adj.* Wounding with teeth, claws, tail.

प्रहार *m.* A blow, or wound. *Comp. with* गाढशोक–*adj.* Inflicting the keenest anguish.

प्राक् *adv.* Formerly, before, in front.

प्राकार *m.* A wall.

प्राक्तन *adj.* Former, past, old.

प्राङ्गण *n.* A court-yard.

प्राज्ञ *m.* A wise and clever man.

प्राण *m.* The five vital airs,

life. त्यक्त–*adj.* Having relinquished life.

प्राणच्छेदकर *m.* A conspirator.

प्राणबाध *m.* Extreme peril or distress.

प्राणभृत् *adj.* Sentient, living.

प्राणिन् *m.* A living, breathing creature.

प्रातर् *adv.* Early, betimes.

प्राधान्य *n.* Supremacy, superiority.

प्रान्तर *n.* A long and tedious road.

प्राप्तार्थाग्रहण *n.* The not taking advantages offered.

प्राप्तावसर *adj.* Seasonable.

प्राप्ति *f.* Acquisition.

प्राय *adj.* Like, resembling, abounding with. *Comp. with* : –प्रसिद्धक्षत्रिय–*adj.* Consisting mainly of famous warriors. °स् *adv.* For the most part, frequently, largely. प्रायेण (*instr.*) *adv.* In like manner, mostly.

प्रायशस् *adv.* Usually, for the most part.

प्रायश्चित्त *n.* Penance, expiation.

प्रार्थक *m.* A suitor.

प्रार्थयितृ *m.* A suitor.

प्रासाद *m.* 1. A temple. 2. A palace.

प्रिय *adj.* Beloved, dear, agreeable. *Comp. with* :—अ–*adj.* Disliked, displeasing, unwelcome. प्रियम् (*acc.*) *adv.* Sweetly, kindly; *A—adv.* Unkindly. *compara.* प्रेयस्, *superl.* प्रेष्ट.

प्रियंवद *adj.* Sweet speaking. *m.* (*f.* दा) A flatterer.

प्रियवादिन् *adj.* Speaking sweetly or kindly.

प्री (cl. 4, Â.) To love, to be pleased. *Past pass. part.* प्रीत Beloved, dear. सु–*adj.* Very kind, gracious.

प्रीति *f.* Pleasure, affection, love, kindness, liking, conciliation. *Comp. with* :—खल–*f.* The friendship of the wicked.

प्रेरणा *f.* A sending, an order, direction.

प्रेष्य *m.* A servant.

प्लवंग *m.* A monkey.

प्लु (cl. 1, Â.) To swim. With : —वि–To drift about, to be immersed. *Comp. past pass. part.* अभिप्लुत Overwhelmed. *Comp. ger.* उत्प्लुत्य Having leaped up.

फ

फल् (cl. 1, P.) To produce

fruit. *Past pass. part.* फलित *adj.* Fruitful, successful.

फल *n.* Fruit, result, effect, reward, benefit. *Comp. with* :— जीवित–*n.* The fruit of existence, the use of life. परेङ्गितज्ञान–*adj.* (*f.* ना) Fruitful in learning another's hints. मन्त्र–*n.* Fruit of counsel. विद्या–*n.* The fruit of knowledge. स–*adj.* Fruitful, beneficial.

फल्गु *adj.* Weak, feeble, trifling.

फुल्ल् (cl. 1, P.) To blossom. *Past pass. part.* फुल्ल Blown, open. *Comp. past pass. part.* उत्फुल्ल *adj.* Expanded, blossomed.

फेन *m.* Froth, foam.

ब

बक *m.* A heron, crane.

बणिक् *m.* A merchant.

बदरिका *f.* The jujube.

बन्ध् (cl. 9, P. special base बध्न) To bind. With अनु– To follow, to be fixed to. *Past pass. part.* बद्ध Bound. *Comp. with* :—जाल–*adj.* Confined in a net. दृढबन्धन–*adj.* Caught fast in a snare. पाश–*adj.* Caught in a snare. प्रति–Connected.

बन्ध *m.* A knot, tie. *Comp. with:* —चर्म–*m.* A leathern thong. पाश–*m.* A noose or snare.

बन्धकी *f.* An unchaste woman, a harlot, strumpet, prostitute.

बन्धन *n.* A binding, captivity, a bond. *Comp. with* :—छिन्न–*m.* One whose bonds are cut. मुक्त–*adj.* Free from bonds. स्नायु–*m.* Cord of sinews, catgut.

बन्धु *m.* A relation, friend. *Comp. with* स–*adj.* Possessed of a friend.

बर्बर *m.* A prattler, a fool, wretch.

बल *n.* 1. Strength. 2. Force, an army. *Comp. with* :— अल्प–*n.* A small force ; *adj.* With small force. दुः–*adj.* Weak. पक्ष–*n.* Strength of wing. महा–*adj.* Of great strength. स्वल्प–*adj.* With very small force. *compara.* बलीयस्, *superl.* बलिष्ठ. बलात् (*abl.*) *adv.* Forcibly.

बलवत् *adj.* Strong.

बलवत् *adv.* Stoutly.

बलाध्यक्ष *m.* Inspector of forces.

बलि *m.* An offering.

बलिन् *adj.* Strong.

बलीयस्त्व *n.* Superior strength, omnipotence.

बलीवर्द *m.* A bull or ox.

बहु *adj.* (*f.* ह्वी) Much, many, greatly. °शस् *adv.* In countless numbers, abundantly, numerously. *compara.* भूयंस्, *superl.* भूयिष्ठ; *Comp. with* :—अ—*adj.* Not very numerous.

बहुद्रष्टृ *m.* One who has seen much ; hence a wiseman, a sage.

बहुमान *n.* 1. Respect. 2. Gift from a superior.

बहुल *adj.* Much, many.

बहुविध *adj.* Various, of many sorts.

वणिज *m.* A trader. *Comp. with* पोत–(ज्) *m.* A sea-faring merchant.

बाण *m.* An arrow. *Comp. with* दृष्टि–*m.* Arrows of the eye, glances.

वाणिज्य *n.* Trade.

बाध् (cl. 1, Â.) To molest, agitate, disturb. With :—प–To devastate, waste.

बान्धव *m.* 1. A friend. 2. A kinsman.

बाल *m.* (*f.* ला) An infant, a child. *adj.* Young.

बालक *m.* A child, a boy.

बालिश *adj.* Young, unlearned. *Comp. with* अ–*adj.* Not ignorant or childish.

बाहु *m.* The arm.

बाहुल्य *n.* Abundance.

बिन्दु *m.* A drop. *Comp. with* :—जल–*m.* A drop of water.

बुद्धि *f.* 1. The intellect. 2. Advice. 3. Idea. *Comp. with*:—अ—*adj.* Stupid, senseless. अहितहितविचारशून्य—*adj.* With a mind incapable of perceiving good and evil. क्षुद्र–*m.* A proper name; (lit. of an inferior intellect.) दुः–*adj.* Wicked, evil-minded. द्रोह—*adj.* Mischievously-minded. निः–*adj.* Stupid. पण्डित–*adj.* Scholarly-minded. विकृत–*adj.* Changed in mind ; enraged. सु–*adj.* Intelligent, wise, clever. हित–*adj.* Well-disposed.

बुद्धिमत् *adj.* Wise, intelligent. *Comp. with* :—अ–*adj.* Stupid, senseless.

बुद्धिहीनत्व *n.* Senselessness.

बुध् (cl. 10, 1, P. Â. and 4, Â.) To know. With :—प—To

know fully, thoroughly; *past pass. part.* प्रबुद्ध *adj.* Wide awake. *caus. ger.* प्रबोध्य Having instructed, explained, aroused, limited. प्रति— To awake. *Comp. caus. ger.* संबोध्य Having explained. *Verbal adj.* I. बोद्धव्य, II. बोध्य Necessary to be understood, to be considered, to be awakened.

बुध *m.* A wise man. *Comp. with* :—अ—*adj.* Stupid, foolish, ignorant.

बुभुक्षा *f.* Desire to eat.

बुभुक्षित *adj.* Hungry, starving.

बृहस्पति *m.* The Lord of the planet Jupiter, the preceptor of the gods.

ब्रह्मचर्य *n.* The order or rules of the religious students.

ब्रह्मचारिन् *m.* The religious student.

ब्रह्मन् *m.* The god Brahmadeva, one of the Hindu triad.

ब्रह्मपुर *n.* The name of a city.

ब्रह्महत्या *f.* The killing a Brâhmaṇa.

ब्रह्महन् *m.* The slayer of a Brâhmaṇa.

ब्राह्मण *m.* A Brâhmaṇa. °णी *f.* A Brâhmaṇa's wife.

ब्रू (cl. 2, P. Â.) To speak. *pres. part.* ब्रुवत् Speaking. This root seems to be preserved only in the conjugational tenses, the forms in the other tenses being made up from वच्. The reduplicated perfect is also partly made up by आह to speak, to say. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 272.

भ

भक्ति *f.* Service, worship, loyalty. *Comp. with* दृढ—*adj.* Firm in attachment.

भक्ष् (cl. 1, P. Â. and 10, P.) To eat, devour. *Past pass. part.* भक्षित Eaten. *Verbal adj.* भक्ष्य Fit to eat; *n.* Food.

भक्षक *adj.* Eater. *Comp. with* शस्य—*m.* A corn-eater.

भक्षण *n.* An eating.

भगवत् *adj.* Worshipful; Divine *m.* His worship.

भग्नजानु *adj.* Broken-kneed.

भग्नाश *adj.* Disappointed.

भङ्ग *m.* A breaking, destruction, rent. *Comp. with* :—आज्ञा—*m.* Disobedience. राज्य—*m.* Overthrow of the realm.

भञ्जक *adj.* Breaking. *m.* An infringer.

भङ्गुर *adj.* Fragile, brittle, transient. *Comp. with* :—क्षण–*adj.* Vanishing in a moment.

भज् (cl. 1, P. Â.) To worship, to court or seek favour, to caress. *Past pass. part.* भक्त *adj.* Attached, loyal ; *m.* Cooked rice ; *Comp. with* :–भर्तृ–*adj.* Devoted to one's lord. *Comp. past pass. part.* विभक्त Distributed.

भञ्ज् (cl. 7, P.) To split. *Past pass. part.* भग्न Broken. *ger.* भङ्क्त्वा Having broken. *Comp. pres. part.* Â. अभ्यज्यमान Accompanied, associated, attended.

भट *m.* A warrior. *Comp.* स्वभट –*m.* One's own warrior.

भट्टारक *m.* The sun, a deity.

भट्टारकवार *m.* Sunday.

भद्र *adj.* 1. Lucky. 2. Excellent. 3. Pure. 4. Happy. *n.* Happiness. चतुर्भद्रम् *n.* An assemblage of four excellent things. °म् *adv.* Well.

भय *n.* Fear, alarm, danger. *Comp. with* : निः–*adj.* Without danger ; °म् *adv.* Fearlessly. स–*adv.* Fearfully.

भयङ्कर *adj.* Fear-inspiring, terrible.

भर *m.* A load, weight.

भरण *n.* Nourishing.

भर्तृ *m.* 1. A husband, lord, master. 2. A king. *Comp. with* :—महि–*m.* A king.

भल्ल *m.* A bear.

भव *m.* A state of being, the world.

भवत् *pron.* A respectful term of address. Your worship.

भस्त्रा *f.* Bellows.

भस्मचय *m.* An ash-heap.

भस्मन् *n.* Ashes.

भा (cl. 2, P.) To shine. With प्रति–To appear.

भागीरथी *f.* The Ganges, so-called from Bhagîratha who, by his austerities, made the river descend from heaven to the earth.

भाग्य *n.* Luck, good fortune. *Comp. with* :—दुः–*n.* Ill-luck. मन्द–*m.* An unlucky man; *adj.* Ill-starred.

भाजन *n.* A vessel or cup. *Comp. with* प्रीतिविश्रम्भ–*n.* A deposit for joy and confidence.

भाण्ड 1 *n.* A vessel, pot, cup

2. Vat. 3. Bale. *Comp. with*: —क्षुर—*n.* A razor-case. भग्न—*adj.* Whose pots are broken.

भार *m.* A burden, load, weight. *Comp. with* अति—*m.* Too great burden.

भारवाहिन् *m.* A load-carrier.

भार्या *f.* A wife, married according to Vedic rites.

भाव *m.* Nature, disposition, mind, state. *Comp. with*:—अ—*m.* Non-existence, absence, want; यद्—*m.* Absence of which. अङ्गाङ्गि—*m.* The extent of personal relation. आधाराधेय—*m.* The influence of the support on the supported. ज्ञाति—*m.* The state of kinsmen. द्वैधी—*m.* A double state, a dividing an army into two detachments. विरक्त—*adj.* Disinclined to, not liking. सत् *m.* Good nature, purity.

भाविन् *n.* What will be, is fated. *Comp. with* अ—*adj.* Not future, not to be.

भाष् (cl. 1, Â.) To speak. With सम्—To converse with, address. *Past pass. part.* भाषित; *Su—adj.* Well-spoken; *n.* A fine speech.

भाषण *n.* Speech, discourse, address.

भास्कर *m.* The sun.

भिक्षाशित्व *n.* Alms-eating, mendicancy.

भिक्षु *m.* A beggar.

भिक्षुक *m.* A beggar.

भिद् (cl. 7, P. Â.) To break, split. With नि:—To subvert, to ruin. *Past pass. part.* भिन्न Pierced, broken. *Comp. past pass. part.* विभिन्न Broken completely; *Comp. Âs'á*—Disappointed in a hope. *caus.* भेदय To cause to break; *inf.* Bhedayitum To cause to break. *Verbal adj.* भेद्य Frail; *Comp. with*:—दु:—*adj.* To be broken with difficulty. सुख—*adj.* Easy to break. सूचि—*adj.* Palpable, that can be pricked with a needle.

भिषज् *m.* A physician.

भी (cl. 3, P.) To fear. *Past pass. part.* भीत Afraid, in danger. *Verbal adj.* भेतव्य To be dreaded.

भीति *f.* Fear, alarm. *Comp. with* दोष—*f.* Fear of offence.

भीरु *adj.* Timid. *m.* A coward.

भीरुक *adj.* Timid.

भीरुता *f.* Fear.

भीरुत्व *n.* Timidity.

भीरुमय *adj.* Terrible, fearful.

भीरुयोद्ध *adj.* Held by timid soldiers.

भीषण *adj.* Terrible.

भुज् (cl. 7, P. Â.) To eat, drink. With सम्—To enjoy. *inf.* भोक्तुम् To suffer. *caus.* भोजय To cause to eat. *Verbal adj.* भोज्य. *n.* Food; *adj.* Fit to eat. भोग्य *adj.* To be enjoyed; *Comp.* उपभोग्य *n.* An object of enjoyment. *Comp. pres. part.* Â. अनुप-भुज्यमान *adj.* Not being enjoyed. As latter part of a compound it means eating, enjoying, *e. g.* अपथ्य—*m.* An eater of unwholesome food. कण्टक—*m.* An eater of thorns, one that feeds on thorns. हविः—*m.* Fire.

भुज *m.* The arm.

भुजगी *f.* A female-serpent.

भुजंग *m.* A snake.

भुवन *n.* The world.

भू (cl. 1, P. Â.) To become; to be; to exist. With अनु—To enjoy; *Past pass. part.* ANUBHÛTA Experienced. ANANUBHÛTA Not experienced. आविस्—To manifest; *past pass. part.* ÂVIRBHÛTA Apparent, appeared. एकचित्ती—To become unanimous. परि—To despise. प्र—To come forth, arise, prevail, rule, appear. सम्—Arise, exist, befall, be possible, be conceivable; *past pass. part.* SAMBHÛTA Arisen; *caus.* SAMBHÂVAYA To think of, honour, reward. स्तम्भी—To become a post. *Verbal adj.* भवितव्य Ought to become. *caus.* भावय To feel, think, esteem; *vi*-To estimate. *Past pass. part.* भूत Become; *n.* A living thing; *Âs'raya*—*m.* One protecting or being the refuge of another. *Pratyaksha—adj.* Manifested. *Sarva—n.* All creatures. *Comp. past pass. part.* उद्भूत Born, lofty. *ger.* भूत्वा Having become.

भू *f.* The earth, the ground, land.

भूति *f.* Prosperity, wealth, power.

भूपाल *m.* A king.

भूभृत् *m.* A mountain.

भूमि *f.* The earth, soil, place, land. *Comp. with*:—जन्म—

f. Native soil, birth-place. प्रेमविश्वास–*f.* An object of love and confidence. वास–*f.* Place of abode. विश्वास–*f.* An object worthy of trust. स्नेह–*f.* An object of friendship.

भूमिप *m.* A king.

भूरि *adj.* Many, much.

भूष् (cl. 10, Â.) To adorn. *Past pass. part.* भूषित Adorned, ornamented.

भूषण *n.* An ornament. *Comp. with* :—पर–*m.* A peace got by the cession of the produce of land.

भृ (cl. 1, 3, P. Â.) To bear.

भृङ्ग *m.* A large bee.

भृति *f.* 1. Wages, hire. 2. Nourishment.

भृत्य *m.* A servant, minister. *Comp. with* :—मूल–*m.* An old servant.

भृत्यत्व *n.* The state of a servant, slavery.

भृशम् *adv.* Much, very.

भेक *m.* A frog.

भेद *m.* A breaking, dissension, making dissensious. *Comp. with* :—अ–*m.* Compactness, close array. मन्त्र–*m.* Breach of counsel. रहस्य–*m.* The telling of secrets. सुहृद्–*m.* Separation of friends. Title of the second chapter of Hitopades'a.

भेदकर *adj.* Separating, causing to break.

भेषज *n.* Drug, medicine.

भैरव *adj.* Formidable. *m.* Name of S'iva. A proper name.

भैषज्य *n.* A medicine, a medicament.

भोक्तृ *m.* An eater.

भोग *m.* Enjoyment, pleasure.

भोजन *n.* Food, meal, eating.

भोस् *interj.* Ho! Repetition भोभोस् *interj.* Ho! Hark!

भ्रंश् (cl. 1, Â and 4, P.) To fall. With परि–To be void of, to fall, to be deprived. *Past pass. part.* भ्रष्ट Fallen, strayed, lost. *Comp. with* :—स्थान—Fallen from his own place, displaced. *Comp. past pass. part.* उपचारपरिभ्रष्ट *adj.* Without civility.

भ्रम् (cl. 1, 4, P. special base (cl. 1) भ्रम, (cl. 4) भ्राम्य.) To roam, wander. *pres. part.* भ्राम्यत् Wandering; also भ्रमत् Wandering; *Pari*—Roaming about. *Comp. past pass. part.* उद्भ्रान्त Whirled,

agitated, tossed, giddy. *Past pass. part.* भ्रान्त.

भ्रम *m.* A mistake.

भ्रमण *n.* A roaming, a tour.

भ्रातृ *m.* A brother.

भ्रू *f.* An eye-brow.

म

मगध *m.* Name of south Behar.

मज्ज् (cl. 6, P.) To dive, bathe. *Past pass. part.* मग्न Sunk, plunged; *pank—adj.* Sunk in the mire. *Comp. past pass. part.* निमग्न Sunk, immersed, engrossed with.

मञ्जरि *f.* A flower-stalk, a shoot.

मणि *m.* A jewel. *Comp. with :* —काच—*m.* Quartz, crystal. चन्द्रार्धचूडा—*m.* S'iva (whose crest-gem is the crescent moon.) चूडा—*m.* A crest-jewel. A proper name.

मण्डप *m. n.* A temporary shed ornamented and used on festive occasions.

मण्डपिका *f.* A shed.

मण्डल *m. n.* A ring, circle.

मण्डली *f.* An assemblage.

मण्डूक *m.* A frog. *Comp. with :* —कूप—*adj.* Narrow-minded; (lit. A frog in a well.) निः—*adj.* Destitute of frogs.

मति *f.* 1. The mind. 2. Thought. 3. Resolution. *Comp. with :*—दुः—*adj.* Simple, ignorant. दुष्ट—*adj.* Evil-minded. दोलायमान—*adj.* Having a wavering mind. निश्चल—*adj.* Of unwavering mind. मन्द—*adj.* Slow-witted. शुद्ध—*adj.* Pure-minded.

मतिप्रकर्ष *m.* A master-thought.

मतिमत् *adj.* Intelligent, wise.

मत्स्य *m.* A fish.

मद् (cl. 4, P. special base माद्य) To be furious, drunk. *Past pass. part.* मत्त Furious, mad. *Comp. past pass. part.* :—उत्—Insolent, mad, drunk. प—Careless, unguarded.

मद *m.* 1. Pride, arrogance. 2. Rashness. 3. Joy. 4. Passion.

मदीय *possessive pron.* My, mine, own. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 188.

मधु *n.* Honey.

मधुमय *adj.* (*f.* यी) Made of honey, sweet.

मधुर *adj.* Honeyed, sweet.

Comp. with:—वाक्—*adj.* Of sweet speech.

मध्य *n.* The middle. *particle.* In, among, within. तन्मध्यात् *adv.* From among them, thence.

मध्यचारिन् *adj.* Going in the midst.

मध्यस्थ *adj.* Indifferent, neutral.

मन् (cl. 4, Â.) To think. With अव–To contemn. *Past pass. part.* मत Approved; *n.* An opinion. *Comp. past pass. part.*:—अनु—*n.* Consent. अभि–Wished, accepted, approved; *An—adj.* Not liked, unpleasant. सम्—Approved of, agreed to; *n.* Consent, agreement, opinion.

मनस् *n.* The mind, heart. *Comp. with*:—अन्य–*adj.* Differently-minded, changeable. उद्विग्न–*adj.* Of distressed mind. दुर्जनदूषित–*adj.* With a mind disgusted by the bad. प्रहृष्ट–*adj.* Rejoiced at heart.

मनस्ताप *m.* Mental pain.

मनस्विन् *adj.* Intelligent, sensitive.

मनाक् *adv.* Ever so little.

मनीषिन् *m.* A learned man.

मनुष्य *m.* A man.

मनोरथ *m.* A wish.

मनोहर *adj.* Taking the fancy, beautiful.

मन्त्र् (cl. 10, P.) To counsel. *Comp. past pass. part.* सुमन्त्रित Well-planned.

मन्त्र *m.* 1. A spell, charm. 2. Secret counsel. *Comp. with*:–अनेकचित्त–*adj.* Whose council are of more than one mind.

मन्त्रिन् *m.* A counsellor or minister. *Comp. with*:—दुः—*m.* An unlucky minister. प्रधान—*m.* Prime-minister. महा–*m.* A great councillor, a great statesman, politician.

मन्त्रित्व *n.* The office of minister.

मन्थर *adj.* Slow, tardy. *m.* A proper name.

मन्द *adj.* Slow, dull, ill. REPETITION मन्दंमन्दम् *adv.* Very slowly, feebly.

मन्दर *m.* Name of a mountain.

मन्दविसर्प *m.* A proper name.

मन्दिर *n.* 1. A house, temple. 2. Town. *Comp. with* पितृ–*n.* Paternal roof.

मयूर *m.* A peacock.

मरण *n.* Dying, death. *Comp. with* अनु–*n.* Following in death. "The term usually denotes the cremation of a Hindu widow whose husband's corpse is not on the spot and with part of whose dress she ascends the pile." It is opposed to सहगमन the burning of a Hindu widow with the corpse of her husband.

मरीचिमालिन् *m.* The wearer of a crown of light; the sun.

मरु *m.* A sandy waste, a desert.

मरुस्थल *m.* A desert.

मर्कट *m.* A monkey.

मर्त्य *m.* A mortal.

मर्दन *n.* A bruising, grinding, a bruiser.

मर्मन् *n.* A vital organ, the heart, the secret heart.

मर्मभेदिन् *adj.* Heart-piercing.

मर्यादा *f.* Steadfastness in right, propriety, rectitude. *Comp. with* :–अग्निसाक्षिक–*adj.* Who has received a vow of fidelity witnessed by fire. कुल–*f.* Family honor.

मल *n.* Dirt, bodily excretion. *Comp. with* :–निः–*adj.* Unsullied, pure, spotless. वि–*adj.* Clear, pure, beautiful.

मलय *m.* A mountain range,–the western Ghauts.

मलिन *adj.* Dirty, soiled, bedaubed. *Comp. with* वसावशेष –*adj.* Soiled with the remains of fat.

मलीमस् *adj.* Dirty, black.

मशक *m.* A gnat.

मस्तक *m. n.* The head.

महत् *adj.* Great, mighty. As former part of compounds it becomes महा. *Comp. with* सु–*adj.* Very great, grand, noble.

महत्त्व *n.* Greatness.

महानुभाव *adj.* Noble-minded.

महिमन् *m.* Greatness.

महिला *f.* A woman, female.

महिष *m.* A buffalo.

मही *f.* The earth.

महीधर *m.* A mountain. *Comp. with* स–*adj.* Hilly, full of mountains.

महीपाल *m.* (lit. A protector of the earth.) A king.

महीभुज् *m.* A king

महीभृत् *m.* A king.

महोदधि *m.* The mighty waters, the ocean.

मा *indeclinable prohibitive particle.* Not. It is used with the imperative; also with the imperfect and aorist which then drop the augment अ. With a following स्म it has the same signification. With a following एवम् *adv.* Not so.

मा (cl. 2, P. 3, special base Â. मिमा) To mete. With अनु–To infer; *verbal adj.* अनुमेय To be inferred. *Comp. past pass. part.* निर्मित Fashioned, built, made, meted.

मांस *n.* Flesh.

मातङ्ग *m.* An elephant.

मातृ *f.* A mother.

मातृवत् *adv.* Like a mother.

मात्र *adj.* Solely, only. *n.* The whole. *Comp. with* नाम–*n.* Name only. शब्द–*n.* A mere word.

मात्सर्य *n.* Envy, malice.

मान *m.* Rank, respect, pride, dignity.

मानव *m.* (lit. A descendant of *Manu.*) A man.

मानस *n.* The mind. *adj.* Mental.

मानुष *adj.* Human. *m.* A man, mankind.

मानुष्य *n.* Manhood.

माया *f.* Deceit, fraud. *Comp. with* :—अ–*f.* Sincerity, the absence of deceit.

मारकत *adj.* (*f.* ती) Green, emerald-like.

मारात्मक *adj.* Ferocious.

मार्ग *m.* A road, path. *Comp. with* :—दिक्–*m.* Roads of the country. सत्–*m.* Good conduct.

मार्जार *m.* A cat.

मालव *m.* The country of Mâlavâ.

माला *f.* A garland.

मास *m.* A month.

मितंपच *adj.* Who cooks food by measure. *m.* A miser.

मित्र *n.* A friend. *m.* The sun. *Comp. with* :—चिर–*n.* An old friend. सत्–*n.* A true friend. Spelt also मित्त्र.

मित्रत्व *n.* Friendship.

मिल् (cl. 1, P.) To meet, unite.

मिश्र *adj.* Mixed.

मील् (cl. 1, P.) To close. With नि–To slumber, to fade, to die. *Comp. past pass. part.* उन्मीलित Opened.

मुकुट *n.* A crest, diadem.

मुक्ता *f.* A pearl.

मुख *n.* 1. The face. 2. Mouth,

muzzle. 3. Beak. *Comp. with*:—दूत–*adj*. Speaking by an envoy. पयस्–*adj*. Having milk on the surface. प्रसन्न –*adj*. Of a placid countenance. वि–*adj*. With averted face, unfavourable. शत–*adj*. Having a hundred inlets.

मुखर *m*. A leader, chief.

मुख्य *adj*. Chief. *Comp. with*:—योध–*m*. A general.

मुच् (cl. 6, P. special base मुञ्च्) To forsake, let go, yield. *Past pass. part.* मुक्त Yielded, shot, discharged, let go; *Vi*—Abandoned.

मुण्ड् (cl. 1, P.) To shave. *Past pass. part.* मुण्डित Shaven.

मुण्ड *adj*. Bald-headed. *m. n.* The head.

मुद् (cl. 1, Â.) To rejoice.

मुद् *f*. Pleasure, joy.

मुद्रा *f*. 1. A seal, signet. 2. Coin.

मुद्रित *adj*. Sealed, stamped.

मुधा *adv*. In vain.

मुनि *m*. A sage, a devotee.

मुमूर्षु *adj*. Ready to die, dying.

मुह् (cl. 4, P.) To be silly. With: वि–To be perplexed, to be at fault. *Past pass. part.* I. मूढ Deprived of reason, foolish; *Itikartavyatá*—*adj*. Dumb-founded as to what should be done. II. मुग्ध (1) Stupid, bewildered. (2) Beautiful, pleasing. *caus.* मोहय To infatuate; *past pass. part.* मोहित. Infatuated; *Lobha*—*adj*. Mad with avarice.

मुहुर् *adv*. Repeatedly. मुहुर्मुहुर् *adv. Idem.*

मूढता *f*. Folly, infatuation.

मूत्र *n*. Urine.

मूत्रित *adj*. (Properly *past pass. part.* of the *Nom*. V. मूत्रय P.) Fouled with urine.

मूर्ख *m*. A fool.

मूर्छ् (cl. 1, P.) To faint, swoon. *Past pass. part.* मूर्छित Fainted, swooned. The *r*. is मुर्छ्.

मूर्धन् *m*. The head.

मूल् (cl. 10, P.) To plant. With उत्–To uproot, destroy. समुद्—To uproot completely.

मूल *n*. A root. *Comp. with*:—धन–*adj*. Founded on wealth. स–*adv*. Along with his generation; *adj*. Having a stalk or root. स्वामि–*adj*. (*f*. ला). Founded on the ruler.

मूल्य *n*. Cost, price.

मूषिक *m.* A mouse or rat.

मृ (cl. 6, Â) To die. *Past pass. part.* मृत Dead. *Verbal adj.* मर्तव्य Necessary to die.

मृग *m.* 1. A deer. 2. A wild beast. *Comp. with*:—हेम—*m.* A golden deer into which form Marîchi transformed himself to deceive Râma.

मृगतृष्णा *f.* Floating vapour, mirage.

मृगया *f.* The chace.

मृगेन्द्र *m.* Lion (lit. king of beasts.)

मृगेन्द्रता *f.* Lordship of beasts.

मृणाल *m. n.* The lotus fibre; the stalk of the same.

मृतवत् *adv.* Like one dead.

मृत्पिण्डतस् *adv.* From a lump of clay.

मृत्यु *m.* Death, Yama.

मृद् (cl. 9, P.) To rule, crush. With :—वि—To destroy. *Past pass. part.* मर्दित Rubbed.

मृद् *f.* Earth, clay.

मृदु *adj.* Gentle, mild.

मृश् (cl. 6, P.) To think, to consider.

मृष् (cl. 4, and 10, P. Â.) To bear, endure patiently.

मेघ *m.* A cloud. *Comp. with* :—शरद्—*m.* Autumn cloud.

मेघवर्ण *m.* A proper name.

मेधाविन् *adj.* Intelligent, acute.

मेलक *m.* A meeting, assembly.

मेष *m.* A ram.

मैत्री *f.* Friendship. *Vide* मित्र.

मैत्र्य *n.* Friendship.

मैथुन *n.* Sexual connexion, coition, copulation.

मोक्ष *m.* Happiness, final liberation.

मोक्षण *n.* Liberation.

मोषण *n.* Thieving, pilfering.

मोह *m.* Ignorance, spiritual folly.

मौन *n.* Silence.

मौल *adj.* Of pure blood.

मौलि *f.* A top-lock. A diadem.

मौहूर्तिक *m.* An astrologer.

म्लेच्छ *m.* A foreigner, a barbarian.

य

यक्ष *m.* A demi-god,—Kubera's attendant.

यज्ञ *m.* A sacrifice. *Comp. with* :—प्रस्तुत—*adj.* Prepared for sacrifice.

यत् (cl. 1, Â.) To try, to endeavour. With प्र—To strive, to endeavour.

यतस् *adv.* Because, as, from which.

यति *m.* One whose passions are in check; a sage.

यत्न *m.* Effort, pains, labour. *Comp. with*:—अ–Absence of effort, ease. व्यर्थ–*m.* Vain efforts; *adj.* Useless in its efforts. स–*adj.* Busy, intent, active, careful. स्व–One's exertion.

यत्नतस् *adv.* Carefully, sedulously.

यत्र *adv.* Where, wherever. With a following कुत्र *adv.* Wheresoever.

यथा *adv.* As, according to; so as, how. "Very often it is the former part of compound adverbs of which the latter part has the form of an accusative singular neuter. They may be resolved by supplying 'is' and are generally translated by 'according to that which is implied by the latter part.'" *e. g.* यथावकाशम् *adv.* As is opportunity; according to one's opportunities. The following compounds of this nature occur in the Hitopades'a:—

यथाभिप्रेतम् *adv.* According to purpose.

,, ,, मतम् ,, As wished, liked.

,, ,, हितम् ,, As spoken, declared.

यथाकार्यम् ,, What is right to be done.

,, प्राप्तम् ,, As is ordained.

,, योग्यम् ,, Suitably, properly.

,, र्हम् ,, As is proper.

,, वसरम् ,, According to occasion.

,, व्यवहारम् ,, According to custom.

,, श्रुतम् ,, As has been heard.

,, सुखम् ,, Happily.

यथेष्टम् ,, According to desire.

यथोचितम् ,, As becoming fit.

यथाशक्ति *adv.* According to ability.

यद् *pron.* (*Nom. sing.* य *m.* या *f.* यत् *n.*) Which. यत् *particle.* As, since, because. With a following: 1. च *particle.* And what; 2. अपि *particle.* Al-

though, what though. 3. किम् *adj.* Whoever, whatever. 4. यद् *adj.* Whatever. First part of compounds it stands for the relative pronoun in the three genders.

यदा *adv.* When. With following कदाचित् *adv.* Ever, at any time.

यदि *particle.* If.

यद्रविष्य *m.* A proper name.

यद्वत् *adv.* As, in what manner, in the same manner, as.

यन्त्र् (cl. 10, and 1, P.) To restrain, check. *Comp. past pass. part.* नियन्त्रित Restrained, held in check.

यन्त्र *n.* A machine.

यम् (cl. 1, P. special base यच्छ) To restrain, to tame. With प्र–To give, grant, surrender. *Verbal adj.* नियन्तव्य To be suppressed, restrained, fit to be held under check. *Past pass. part.* यत Restrained. *Comp. past pass. part.* :— अ–Unrestrained. उद्–Raised up, ready, ready to strike. समुद्–*adj.* Ready, prepared. नि–Restrained, fixed, positive, certain, intent upon ; NIYATAM *adv.* Always, assuredly.

यम *m.* The Judge of the dead. The Indian Pluto.

यमुना *f.* The Jumnâ river, which rises in the Himâlayas and joins with the Ganges at Allahâbâd.

यवस *m.* Meadow grass.

यशस् *n.* Fame, glory.

यशस्कर *adj.* Fame-producing.

या (cl. 2, P.) To go. With : —अनु–To follow, attend. अप–To cease. आ–1. To come, approach. 2. Assail. 3. Consent, yield ; *Comp. past pass. part.* समायात Arrived, come. प्र–1. To go away. 2. To receive. 3. Experience.

याच् (cl. 1, Â.) To ask, beg. *Past pass. part.* याचित Asked.

याञ्चा *f.* An asking, begging.

यात्रा *f.* A feast, procession. *Comp. with* लोक–*f.* Traffic, public resort.

यात्राकरण *n.* Setting out on a march or pilgrimage.

याथातथ्य *n.* Propriety, truth.

यादृश् *adj.* As how, or which-like.

यान n. Marching, a conveyance.

यावच्छक्यम् adv. As far as possible.

यावज्जीवम् adv. For the rest of life.

यावत् adj. As many, whatever.

यावत् adv. As soon as, until, whilst.

यु (cl. 2, P. 9, P. Â.) To join. *Past pass. part.* युत Joined. *Comp. with* :—कीर्ति–*adj.* Renowned. सम्–Joined, connected, possessing.

युक्ति f. Skill, art, fitness.

युज् (cl. 7, P. Â.) To join. With :—अभि–Â. To attack, defeat. नियि–To appoint. *Past pass. part.* युक्त Joined; *adj.* Invested, right, fit; *Comp. with* :—अ–*adj.* Not joined, unfit. उप–*adj.* Worthy, useful; *an*—*adj.* Not to become serviceable. क्षमा–*adj.* Patient, enduring. दया–*adj.* Full of pity. नि–*adj.* Attached, appointed; *m.* An officer. प्र—*adj.* Allied. त्वरा–*adj.* Hasty. सम्—*adj.* Endued, possessing. समा—*adj.* Joined, connected.

युद्ध n. War, battle. *Comp. with* : —अ—*n.* Absence of war; peace. पाद—*n.* Foot-fight. सु—*n.* A good fight.

युद्धकारित्व n. A making of war.

युध् (cl. 4, Â.) To fight.

युध् f. War, battle.

युधिष्ठिर m. The eldest of Pâṇḍava princes, Dharmarâja.

युवन् m. A young man. (*f.* युवती) A young woman.

युष्मद् *second personal pronoun.* Thou.

यूथ m. A herd, flock.

योगिन् m. 1. A devotee. 2. A magician.

योग्य adj. Fit, capable, proper, able. *Comp. with* :—अ–*adj.* Unserviceable.

योजन n. Four koss.

योजयितृ m. One who places or fixes.

योध m. A warrior.

योनि f. 1. The womb, vulva, the place of birth. 2. Origin.

योषित् f. A woman.

यौवन n. Youthfulness. *Comp. with* :—अभिनव–*adj.* Youthful. प्रौढ—(ना *f.*) *adj.* In the prime of youth.

यौवनवत् adj. Youthful.

र

रक्ष् (cl. 1, P.) To preserve,

guard, save, keep, rescue. With सम्–To guard, preserve. *Comp. inf.* परिरक्षितुम् To defend. *Past pass. part.* रक्षित is *comp. with* :—अ–*adj.* Not guarded. दैव–*adj.* Guarded by fate. सु–Well guarded.

रक्षक *m.* A guard, keeper. *Comp. with.* गो–*m.* A cow-keeper.

रक्षण *n.* A preserving, protection.

रक्षा *f.* Protection. *Comp. with* :—गृह–*f.* The protection of a house.

रज *m.* Dust.

रजस् *n.* Dust, pollen.

रजक *m.* A Dhobee, washerman.

रज्जु *f.* A rope or ligature.

रञ्ज् (cl. 4, P. Â.) To dye, color. *caus.* रञ्जय To cause to be pleased, to entertain. *Past pass. part.* रक्त Attached, fond of; *n.* Blood; *Comp. with* :—अनु–*adj.* Attached, fond. वि–*adj.* Disinclined; free from worldly passion; *A—adj.* Faithful. सु–*adj.* Well affected.

रण *n.* War; battle-field.

रति *f.* Passion, desire, sexual intercourse, pleasure. 2. The wife of Kâma.

रत्न *n.* A jewel; a ruby.

रत्नप्रभा *f.* A proper name.

रत्नाकर *m.* 1. A jewel-mine. 2. The ocean.

रत्नावलि *f.* A string of jewels.

रथकार *m.* A wheel-wright.

रथ *m.* A chariot.

रभ् (cl. 1, Â.) To begin. *Comp. past pass. part.* :—आरब्ध Begun, commenced. समारब्ध Begun in earnest, in spirit.

रम् (cl. 1, Â.) To sport. *Past pass. part.* रत. Occupied with, eager, zealous.

रय *m.* A stream.

रवि *m.* The sun.

रस *m.* 1. Taste. 2. Juice. 3. Sentiment. 4. Impulse. *Comp. with* :—तद्–*m.* The spirit of that.

रसायन *n.* An elixir, a medicine lengthening life.

रह् (cl. 1, 10, P.) To quit, leave. *Past pass. part.* रहित Abandoned, devoid of. पाप–*adj.* Free from sin. वि–*adj.* Abandoned.

रहस् *n.* Privacy.

रहस्य *n.* A secret, mystery.

राक्षस *m.* A demon, giant.

राग *m.* Passion. *Comp. with* : —निवृत्त–*adj.* With subdued passions. वीत–*adj.* Exempt from passions.

रागिन् *m.* A passionate man.

राज् (cl. 1, P.) To shine.

राजतस् *adv.* From the king.

राजता *f.* Royalty.

राजदर्शन *n.* A sight of the king.

राजन् *m.* 1. A king. 2. Soldier. When latter part of compounds it drops the न्. *e. g.* कपोत–*m.* The king of pigeons. मूषिक–The king of mice. युव–*m.* Young prince, heir-apparent. हस्ति–*m.* The king of elephants.

राजसिंह *m.* A lion-king. A powerful king.

राजहंस *m.* The king-goose, flamingo.

राजाधिराज *m.* A lord paramount.

राजाय *Nom.* V. Â. To play the king.

राज्य *n.* Kingship, a kingdom. *Comp. with* :—अरण्य–*n.* The lordship of the forest. पक्षि –*n.* Kingship of birds.

रात्रि *f.* Night. It drops the final *i* when a compound. अर्ध–*m.* Mid-night. अहो *m.n.* Day and night of twenty-four hours ; °*m*—*adv.* By day and night. प्रतिरात्रम् *adv.* Each night.

राध् (cl. 5, 4, P.) To make merciful or favourable. With:–अप–To offend against. *Past pass. part.* APARÂDDHA *adj.* Sinned, guilty. आ–To serve, worship, propitiate. *Past pass. part.* आराधित Propitiated.

राम *m.* Râma—7th incarnation of Vishṇu.

राव *m.* A noise, yell, chirp.

राष्ट्र *m. n.* A country, realm.

राहु *m.* Râhu. A demon who is supposed to cause the eclipses. The ascending node.

रिच् (cl. 7 P. Â. special base रिणक्) To evacuate, leave. With अति–To surpass, to become excessive, to increase in value.

रिपु *m.* A foe. *Comp. with* :—बहु–*adj.* Having many foes.

रिपुता *f.* Hostility, enmity.

रु (cl. 2, P.) To cry. With

वि–To tinkle, sound. *Past pass. part.* रुत *n.* A cry, yell.

रुच् (cl. 1, Â.) To please, be agreeable.

रुचि *f.* Taste, appetite, liking, application. *Comp. with* :—मांस–*adj*. Fond of flesh.

रुद् (cl. 2, P. special base रोदि) To weep. *pres. part.* रुदत् Weeping. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar, § 265.

रुध् (cl, 7, P. Â.) To obstruct. *Comp. ger.* उपरुध्य Having kept in check. *Comp. pres. part.* निरुन्धान Hindering. *Comp. past pass. part.* विरुद्ध Opposed, disagreeable.

रुधिर *n.* Blood.

रुह् (cl. 1, P.) To grow. With :—आ–To ascend, climb, surmount, embark; *ger.* आरुह्य Having ascended; *An*—Not having surmounted; *past pass. part.* आरूढ Mounted; *Haya–adj.* Mounted on horseback. *caus.* आरोपय To place, fix.

रूप् (cl. 10, P.) To form, shape, fashion, mould. With नि–To look into, investigate, watch, find, ascertain; *verbal adj.* निरूपणीय To be investigated or ascertained, to be described, told; *past pass. part.* निरूपित Well ascertained; *Su*—Well-examined, well-considered; *ger.* निरूप्य Having ascertained; *pres. part. pass.* निरूप्यमाण *adj.* Being discovered. वि–To disfigure, to make ugly.

रूप *n.* 1. Beauty, 2. Form. *Comp. with* :–अनेक–*adj.* Multiform. कु—*adj.* Ugly. नर–*n.* The human form.

रूपयौवनवत् *adj.* Beautiful and young.

रूपवत् *adj.* Beautiful.

रे *interj.* Expressing anger, or contempt!

रेवा *f.* A Name of the Narbadâ.

रोग *m.* Disease, sickness. *Comp. with* :—अ–*m.* Health. स—*adj.* Sickly.

रोगिता *f.* Sickness. *Comp. with* : –अ–*f.* Exemption from sickness.

रोगिन् *adj.* Sick, diseased. *Comp. with* :–अ–*adj.* Exempt from sickness. दीर्घ–*adj.* Long ill.

रौद्र *adj.* Formidable.

ल

लक्ष् (cl. 10, P. Â.) To mark.

Past pass. part. लक्षित Marked. *Comp. past pass. part.* अ–*adj.* Unseen, unobserved. उप–*adj.* Discovered. *Verbal adj.* लक्ष्य *adj.* Deserving of notice, a mark, an aim.

लक्ष *n.* A lac. *Comp. with* शत–*n.* A hundred lacs.

लक्षण *n.* Mark, sign, symptom, test.

लक्ष्मी *f.* 1. Fortune. 2. Wife of Vishṇu. Goddess of wealth.

लग् (cl. 1, P.) To adhere. *Past pass. part.* लग्न Stuck, joined; *adj.* Auspicious ; *n.* The rising of a sign above the horizon ; *S'ubha—m.* A happy moment, an auspicious conjuncture.

लगुड *m.* A club or staff.

लघु *adj.* Light, vain, trifling. *compara.* लघुतर, *superl.* लघुतम.

लघुपतनक *m.* A proper name.

लङ्का *f.* Ceylon, once the abode of Râvaṇa.

लङ्घ् (cl. 1, P. Â.) To ascend. *caus.* लङ्घय To transgress against.

लङ्घन *n.* Capture of a fort.

लज्ज् (cl. 6, Â.) To be ashamed. *pres. part.* लज्जमान Being ashamed.

लज्जा *f.* Shame, modesty. *Comp. with* निः–*adj.* Immodest. स–*adj.* Modest, bashful.

लता *f.* A creeping or climbing plant.

लप् (cl. 1, P.) To speak, to chatter. With वि–To lament, complain. With सम्–*caus.* To talk with, address.

लब्धावकाश *adj.* Found an occasion.

लभ् (cl. 1, Â.) To obtain. With :—अ–Not to gain. समा–To gain. *Past pass. part.* लब्ध Gained. *ger.* लब्ध्वा Having gained. Desiderative लिप्स To desire to obtain. *Comp. past pass. part.* विप्र-लब्ध *adj.* Deceived, cheated.

लम्ब् (cl. 1, Â.) To fall. With : –अव–To seize, hang upon. समा–Maintain. *pres. part.* लम्बमान Depending, hanging down.

लल् (cl. 1, P.) To dally. *Past pass. part.* ललित *adj.* Wanton ; *Su—adj.* Quivering, plump.

ललाट *n.* The forehead.

लव *adj.* Small. *m.* An atom.

लवण *n.* Salt.

लष् (cl. 1, 4, P.) To desire. With अभि—To desire, to covet; *past pass. part.* अभिलषितम् *n.* Wish, will, pleasure.

लस् (cl. 1, P.) To sport. With उत्–To sport, to shine. *caus.* To delight, to cause to shine, illucidate. वि–To toy, sport, dally.

लाघव *n.* Lightness, unimportance, insignificance.

लाङ्गल *n.* A bristly tail. *Comp. with* समुद्धत–*adj.* Cocking his tail. Also spelt लाङ्गूल.

लाभ *m.* Gain, acquisition. *Comp. with* :—अर्थ–*m.* Acquisition of wealth. मित्र–*m.* Acquisition of friends. Title of the 1st chapter of Hitopades'a.

लावण्य *n.* Beauty.

लावण्यवत् *adj.* Beautiful.

लिख् (cl. 6, P.) To write, to peck. With उत्–To scrape, scratch. *Past pass. part.* लिखित Written; *n.* That which is written; *Comp. with* चित्र–*adj.* 1. Represented. 2. Motionless.

लिङ्ग *n.* An outward badge, a sign.

लिप् (cl. 6, P. Â. special base लिम्प) To stain, tarnish, anoint. *Comp. past pass. part.* अनुलिप्त *adj.* Smeared, glistening.

लिह् (cl. 2, P. Â.) To lick.

लीला *f.* Play, sport, diversion, dalliance.

लुठ् (cl. 6, P.) To roll on the ground.

लुप् (cl. 1, P. Â. special base लुम्प) To break, destroy. With वि–To seize, rob, plunder. *inf.* लोप्तुम् To cut off.

लुब्धक *m.* A hunter.

लुब्धता *f.* Covetousness.

लुभ् (cl. 4, P.) To covet. *Past pass. part.* लुब्ध *adj.* Covetous; *Comp. with* :—गुण–*adj.* Greedy of excellence. धन–*adj.* Greedy of wealth.

लू (cl. 9, P. Â.) To cut, clip. *Past pass. part.* लून Cut.

लेख *m.* A letter. *Comp. with* :—सुगुप्त–*m.* A very private letter.

लेखा *f.* A line, stripe, row.

लोक् (cl. 1, Â. cl. 10, P.) To see, speak. With :—अव–To see, look, regard. आ–To look, see. वि–To look on both sides.

लोक *m.* The world, people. *Comp. with* :—अक्षय–*m.* Eternal world. जीव–*m.* The world of living beings. नरवीर–*m.* The boldest of men. पर–*m.* Another world. सुर- *m.* The heaven of Indra.

लोकपाल *m.* One of the gods of the eight regions.

लोकप्रवाद *m.* Common report or saying.

लोच् (cl. 1, Â.) To see. With आ–To consider, see, agree. *Comp. ger* :—अनालोच्य Not having seen. समालोच्य Having observed carefully.

लोचन *n.* The eye. *Comp.* वामलोचना *f.* A fine-eyed woman.

लोभ *m.* Avarice, lust. *Comp. with* :—अ–*m.* Moderation, content. महा–*m.* Great avarice.

लोमन् *n.* Hair on the body.

लोल *adj.* Trembling, rolling.

लोष्ट *m.* A clod or lump of clay.

लोष्टवत् *adv.* Like a clod.

लोह *m. n.* Iron.

लौल्य *n.* Fickleness, greediness. *Comp. with* मनस्–*n.* Fancy, whim.

लौह *adj.* Made of iron.

व

वंश *m.* 1. Race, family. 2. Bamboo. *Comp. with* :—तुल्य–*adj.* Equal in race. निः–*adj.* Childless.

वक्तृ *m.* A speaker, an orator, an eloquent person.

वक्त्र *n.* The mouth or face.

वक्षस् *n.* The breast.

वच् (cl. 2, P.) To speak, say. *Verbal adj.* वक्तव्य Ought to be said. *Past pass. part.* उक्त Said; *Comp. with* :—अन् *adj.* Not spoken. पूर्व–*adj.* Abovementioned, aforesaid. प्र–*adj.* Abovementioned, alluded to.

वचन *n.* A word, speech, saying, sentence. *Comp. with* : —अनुक्तकीव–*adj.* Who has not spoken one word in vain. कपट–*n.* A deceitful talk. कल्याण–*n.* A friendly speech. परुष–*n.* A harsh speech. पिशुन–*n.* Evil speech, detraction, slander. भवद्–*n.* Your speech.

वचनकर *adj.* Doing what is bid. *Comp. with* :—अ–*adj.* Disobedient.

वचनीयता *f.* Censure, blame, blame-worthiness.

वचस् *n.* A word, speech.

वज्र *n.* A thunderbolt.

वञ्च् (cl. 1, P.) To deceive. *Past pass. part.* वञ्चित Deceived, betrayed. *Comp. past pass. part.* परि–Deceived. *Verbal adj.* वञ्चयितव्य To be betrayed or deceived.

वञ्चक *m.* A rogue; a jackal.

वञ्चन *n.* Cheating, fraud.

वट *m.* The Indian fig-tree.

वत्स *m.* A calf.

वद् (cl. 1, P. Â.) To speak. With :—प्र–To call, declare. वि—To dispute, litigate; *pres. part.* VIVADAMÂN Disagreeing, contending. सम्–To hold converse, communicate. *pres. part.* वदत् Speaking. *Past pass. part.* उदित Spoken, said. *caus.* वादय; *comp.* अभिवादय Â. To salute respectfully.

वदन *n.* The mouth, face.

वदान्य *adj.* Liberal, generous.

वध *m.* Slaughter, killing. *Comp. with*: हस्ति–*m.* The slaughter of an elephant.

वधू *f.* 1. A woman, wife. 2. Bride. *Comp. with* कुल–*f.* A woman of good family.

वन *n.* A forest. Water. *Comp. with* :—तपस्–*n.* A grove where penance is performed.

वनवासिन् *adj.* Residing in a wood.

वनस्थ *adj.* Living in the forest.

वनिता *f.* A woman, wife, mistress.

वन्द् (cl. 1, Â.) To salute respectfully.

वन्दना *f.* Praise, prefatory eulogium.

वन्दिन् *m.* An eulogizer.

वन्ध्य *adj.* Barren. या *f.* A barren woman. *Comp. with* अ–*adj.* Fruitful, productive.

वम् (cl. 1, P.) To vomit.

वयस् *n.* Age, time of life.

वयस्क *adj.* Aged, concerning age.

वर *adj.* Eldest, best. *m.* 1. A husband, a bridegroom. 2. A boon, a favour.

वरम् *adv.* Better, preferable. *Vide* note on the same.

वराटक *m. n.* A cowrie-shell. *Comp. with* :—किम्–*m.* One taking little or no account of money.

वर्ग *m.* A class, tribe. *Comp. with* चतुर्–*m.* An assembly of four.

वर्ण् (cl. 10, P.) To describe.

वर्ण m. Tribe, class, caste. *Comp. with* :—नील–*adj.* Blue-colored. विशिष्ट–*adj.* Of a choice color. सु–*n.* 1. Gold. 2. A certain weight. हीन–*adj.* Vile, of low caste.

वर्तक m. A quail

वर्तन n. 1. Wages. 2. Livelihood.

वर्तिन् *adj.* Abiding, fixed. *Comp. with* :—नियतविषय–*adj.* Steadily keeping in his own station.

वर्त्मन् *n.* A road, way. *Comp. with* :—आकाश–*n.* A way through the air. द्वार–*adj.* A gateway. पङ्क–*n.* A muddy road.

वर्धन *n.* 1. An increasing. 2. Support, patronage.

वर्ष *m. n.* A year. *f.* (र्षा) The Rainy season.

वर्षिन् *adj.* Raining. *Comp. with* :—सद्–*adj.* Showering *favours* on the worthy.

वलय *m. n.* A bracelet.

वल्कल *n.* Bark of a tree. *Comp. with* परिधान–*n.* Bark for clothing.

वल्मीक *m. n.* A mole or ant-hill.

वल्लभ *m.* A favourite. *adj.* Dear. *Comp. with* नृप–*m.* A king's favourite.

वश *m.* Authority, will. 2. Subjection. *Comp. with* अ–*adj.* Unrestrained, unruly, powerless. कर्म–*m.* The influence of former acts, fate. पर–*adj.* Subservient, dependent. वि–*adj.* Necessary, subject, powerless. विधातृ–*m.* The will of fate.

वश्य *adj.* Obedient, dutiful.

वस् (cl. 1, P.) To dwell. With:—नि–To inhabit. प्रति–To dwell. *caus.* वासय To cause to abide; *past pass. part.* VÂSITA *adj.* Rendered populous. *Comp. causatival past pass. part.* समावासित Lodging, taking up residence. *Verbal adj.* वस्तव्य To be dwelt. *Past pass. part.* उषित Lived. *ger.* उषित्वा Having dwelt.

वसति *f.* An abiding, residence. *Comp. with* राज–*f.* A palace, royal residence.

वसा *f.* Fat, suet.

वसुधा *f.* The earth, a piece of ground.

वसुधार *adj.* Treasure-keeping. *f.* (रा) Capital of Kubera.

वस्तु *n.* 1. A thing, substance. 2. Plot. *Comp. with* :–प्रिय–*n.* A favourite subject or thing. भक्ष्य–*n.* Eatables.

वस्त्र *n.* Clothes, cloth. *Comp. with* स्नान–*n.* A wet-cloth, bathing-dress.

वह् (cl. 1, P. Â.) To bear, move forward, to support. With: –उत्–To carry up, out. सम् –To carry together. *caus.* वाहय To cause to carry; *pres. part.* VÂHYAMÂNA *adj.* Borne along, impelled. निः–To redeem a promise, to make true. *Past pass. part.* ऊढ Carried; *Comp. with* :–उप–Married. प्र–(*Irregular Sandhi* प्रौढ) Full-grown.

वहिर् *adv.* Out, outside.

वह्नि *m.* Fire.

वा (cl. 2, P.) To blow. *Comp. past pass. part.* निर्वाण Blown out, extinguished. *n.* Final emancipation.

वा *particle.* Or, either, whether. *Expletive.*

वाक् *f.* Speech, word, style, parley.

वाक्पटुता *f.* Eloquence.

वाक्य *n.* A word, saying. *Comp. with* सुहृद्–*n.* A friend's advice.

वागुरा *f.* A net, snare.

वाच् *f.* Speech. *Comp. with* अभय–*f.* An assurance of safety. सत्य–*adj.* Truth-speaking.

वाचक *m.* A speaker.

वाचस्पत्य *n.* Eloquent speech. Doctrines of Vâchaspati.

वाच्यता *f.* Blame, reproof.

वाजिन् *m.* A horse.

वाञ्छ् (cl. 1, P. Â.) To wish, long for. With अभि–To long after. *Past pass. part.* वाञ्छित Desired, wished for; *Comp. with Manas*—*n.* The heart's desire.

वाञ्छा *f.* Wish, inclination, desire.

वाणी *f.* Speech.

वात *m.* Air, wind, flatulence. *Comp. with* निः–*adj.* Free from wind, sheltered. *n.* A calm.

वातघ्न *adj.* Removing flatulence.

वातूल *adj.* 1. Windy. 2. Crazy.

वात्सल्य *n.* Tenderness, excessive fondness.

वानर *m.* A monkey.

वाम *adj.* Beautiful.

वायस *m.* A crow. *f.* (सी) A female-crow.

वार *m.* 1. A multitude. 2. Turn. 3. Moment. 4. A day of the week.

वारंवारम् (Repetition of the *acc.* of the above) *adv.* From time to time, often.

वारण *m.* An elephant.

वारविलासिनी *f.* A harlot, whore, strumpet, courtesan.

वाराङ्गना *f.* A common woman.

वाराणसी *f.* Benares, Kâs'î.

वारि *n.* Water.

वारिराशि *m.* A lake, ocean, sea. (lit: Pool of water.)

वारुणी *f.* A spirituous liquor.

वार्ता *f.* 1. News, story. 2. Conversation. It is also written वार्त्ता.

वार्धक्य *n.* Old age, infirmity.

वालुका *f.* Sand.

वास *m.* A house, abode. *Comp. with :—*एक– *adj.* Of one house. कृत–*m.* A lodging, accommodation.

वासर *m.* A time, turn, a day of the week.

वासव *m.* Indra, god of clouds.

वासस् *n.* Cloth, clothes.

वासिन् *adj.* Dwelling, residing. *m.* An inhabitant.

वासुकि *m.* King of snakes.

वास्तव्य *n.* Residence. It is an anomalous *past pass. part.* of वस्.

वाहन *n.* 1. A carrying. 2. A beast of burden or vehicle. *Comp. with* ससैन्यबल*-adj.* Having guards, forces and retinue.

वाहिन् *adj.* Bearing. *n.* A bearer. *f.* (नी) An army, a force. "A body of forces consisting of 81 elephants, 81 cars, 243 horse and 405 foot. *Benfey.*

वि *prep.* Denotes disunion. When it is compounded with the derivatives of verbs it means "to throw about." *e. g.* विकीर्ण Scattered.

विंशति *f.* Twenty.

विंशतिवर्षदेशीय *adj.* About twenty years old.

विकट *adj.* Large.

विकल *adj.* Defective, impaired. *Comp. with* अ–*adj.* Entire, unimpaired.

विकार *m.* Change.

विक्रम *m.* Valour, courage. *Comp. with* तुल्य–*m.* Equal in valour. सु–*n.* Valour, daring.

विक्रय *m.* Sale.

विक्रिया *f.* Change, deviation.

विग्रह *m.* War, battle, plundering. *Comp. with:*—अनासादित–*adj.* Unused to war. शत्रु–*n.* Hostile invasion. स्थल–*n.* A land-battle.

विच् (cl. 7, P. Â.) To separate. *Past pass. part.* विविक्त *adj.* Lonely, solitary.

विचक्षण *adj.* Clever, wary. *Comp. with* सु–*adj.* Very clever.

विचार *m.* 1. Judgment. 2. Reason. 3. Trial. 4. Opinion. 5. Regard, notice.

विचारणा *f.* Deliberation, reflection.

विचित्र *adj.* 1. Various. 2. Painted. 3. Charming.

विचेतन *adj.* Unconscious, senseless.

विज् (cl. 7, P.) To tremble, fear. *Comp. past pass. part.* उद्विग्न Distressed.

विजन *adj.* Private, lonely.

विजय *m.* Victory. *Comp. with* दिक्—*m.* The subjugation of a country.

विजयिन् *m.* A conqueror. *adj.* Victorious. *Comp. with* अनेकयुद्ध–*adj.* Victorious in many battles.

विजिगीषु *adj.* Desirous to conquer. *m.* An invader.

विटप *m. n.* A new shoot.

विडम्बना *f.* Affliction, misery, torment.

विडाल *m.* A cat.

वितर्क *m.* Reason, argument.

वित्त *n.* Wealth, substance.

वित्तवत् *adj.* Rich, wealthy.

विद् (cl. 2, P.) 1. To know. (cl. 4, Â. special base विद्यते) 2. To happen, exist, to be. *pres. part.* 1. विद्वांस् Intelligent, wise. *m.* A sage, a scholar; *a—adj.* Ignorant; *m.* An ignorant fellow. *Comp. past pass. part.* अविदित Unknown. निर्विण्ण *adj.* Despondent, self-disparaged. *Comp. caus. past pass. part.* आवेदित Made known. *Comp. caus.* निवेदय To tell, relate. *Comp. caus. ger.* निवेद्य Having told; *a—ger.* Not having informed.

विदग्धता *f.* Sharpness, wit.

विद्या *f.* Knowledge, learning. *Comp. with* :—नीति–The science of politics; polity. सविद्य *adj.* Learned, wise.

विद्याधर *m.* A demigod; an air-spirit. *f.* (री) An air-sylph.

विध् (cl. 6, P.) To pierce.

विध *m.* Mode, fashion, sort.

विधि *m.* 1. Fate, Brahma, Providence. 2. Precept, law, contrivance. *Comp. with* क्रिया —*m.* Rule of action. नाटक— The art of acting. यथा— *adv.* According to due form.

विधियोग *m.* Occurrence of predestined events.

विधु *m.* The moon.

विधुर *n.* Mental agitation, terror.

विधुरदर्शन *n.* The experiencing alarm.

विध्वंसिन् *adj.* Falling, perishing.

विनय *m.* Modesty, good behaviour, training. *Comp. with* :—अ—*n.* Impropriety, indiscretion. स—*adj.* With respect, humility.

विनश्वर *adj.* Perishable.

विना *particle.* Without.

विनाश *m.* Destruction, death, ruin.

विनाशिन् *adj.* Perishing.

विनियोग *m.* Giving something for some return; application; employment.

विनीतत्व *n.* Modesty, decorum.

विनोद *m.* Diversion, amusement.

विन्द् (cl. 1, P.) To get, possess, obtain, secure.

विन्ध्य *m.* The Vindya mountain.

विपक्ष *m.* An enemy, rival.

विपद् *f.* Misfortune.

विपत्ति *f.* Calamity, disaster, failure.

विपरीत *adj.* Reverse, contrary.

विपरीतता *f.* Contrariety, opposition.

विपर्यय *m.* Contrariety, opposition. *Comp. with* कर्म—*m.* Change of office.

विपश्चित् *m.* A Pandit, a wise person.

विपुल *adj.* Large, big, abundant, plenty.

विप्र *m.* A Brâhmaṇa.

विप्लव *m.* Tumult, rapine, invasion, warfare.

विभव *m.* Wealth, substance. *Comp. with* :—गत—*adj.* With wealth gone, penniless.

विभाग *m.* Division. देशकाल—*m.* Apportionment of space and time.

विभीषण *m.* Name of Râvaṇa's brother.

विभूति *f.* Power, supernatural force.

विभ्रम *m.* The roll of a wave.

विमर्द *m.* A destroying, breaking.

वियत् *n.* The air, sky.

वियोग *m.* Absence, disunion, departure.

वियोगावसानक *n.* Ending in parting.

विरलम् *adv.* Rarely, seldom.

विरह *m.* Absence, desertion, exemption, want. *Comp. with* :—आहार—*m.* Want of food.

विरोध *m.* Quarrel, war, hostility.

विलम्ब *m.* Delay.

विलपन *n.* Lament, complaint.

विल *n.* A cave, hole.

विलास *m.* 1. Luxury. 2. Elegance. 3. Play.

विलेपन *n.* Anointing, perfume, sandal-oil &c.

विवर *n.* A hole or burrow.

विवर्धन *n.* Increase.

विवस्वत् *m.* The sun.

विवाद *m.* A contest, or dispute.

विवादिन् *m.* An opponent, disputant.

विवाह *m.* A wedding. गान्धर्व—*m.* Marriage by consent.

विवृद्धि *f.* Augmentation. *Comp. with* आत्म—*f.* Self-advantage.

विश् (cl. 6, P.) To enter. With :—आ—To engross, occupy, fix; *Comp. past pass. part.* क्रोधाविष्ट *adj.* Filled with anger. उप—To sit; *past pass. part.* UPAVISHTA *adj.* Seated, alighted; *caus. ger.* UPAVIS'YA Having made sit down; *comp. past pass. part.* SAMUPAVISHTA Sat, beseated; *Comp.* सुखोपविष्ट *adj.* Seated at ease. प्र—To enter, approach, to be on the spot; *past pass. part.* PRAVISHTA Reached; *ger.* PRAVIS'YA Having entered. *Comp.* ANUPRAVIS'YA Having entered; *caus. past pass. part. Praves'ita* Made to enter.

विशारद *adj.* Learned, clever.

विशाल *adj.* Great, illustrious.

विशिष्टता *f.* Distinction, eminence.

विशेष *m.* Difference, an attribute, sort, manner, kind. *Comp. with* :—दशा—*m.* Existing or peculiar circumstance. निः—*adj.* Same, like, without distinction; °*shen adv.* Indiscriminately. मूषकनिः— *adj.* Like a mouse. सुनिः—*adj.* Exactly like

a child. भोजन–*m.* The choicest food. स–*adj.* Special, excellent, superior; °म् *adv.* In a special manner.

विशेषतस् *adv.* Especially.

विशोधित्व *n.* A clearing from obstruction.

विश्रम्भ *m.* 1. Confidence. 2. affection. 3. Festive noise.

विश्राम *m.* Rest, repose.

विश्वास *m.* Confidence, confidential intercourse. *Comp. with* :—अ–*m.* Want of confidence. उपजात–*adj.* Believing, trusting. जात–*adj.* With confidence excited.

विश्वासघातक *m.* A traitor to confidence.

विष *n.* Poison.

विषघ्न *m.* An antidote.

विषदिग्ध *adj.* Poisoned.

विषम *adj.* 1. Uneven. 2. Matchless. 3. Difficult. 4 Wicked 5. Unhappy. *f.* (मा) A thicket or crag.

विषमेषु *m.* The god Kâmdeva, so called from the uneven number of his arrows.

विषय *m.* 1. An object. 2. Familiarity. 3. Country, sphere. When compounded it means "respecting." "Familiar with." *Comp. with:* —अ–Invisibility, absence. अदुर्ग–*m.* Unfortified country. चक्षुर्–*m.* Sphere, range. श्रुत–*adj.* Familiar with holy writ. स्व–*m.* Own country or home.

विषयिन् *adj.* Conversant with, attached to worldly objects, a worldling. 2. A materialist. 3. A king.

विषाण *m. n.* Horn.

विषाद *m.* Dejection, sorrow, remorse.

विषुवत् *n.* The equinox.

विषुवत्संक्रान्ति *f.* The passage of the sun to the next sign at the equinox.

विष्णुशर्मन् *m.* A proper name.

विस्तर *m.* Number, abundance. *Comp. with* गुण–*adj.* Abounding in good qualities.

विस्तीर्णता *f.* Extension, space.

विस्मय *m.* Surprise, dismay, pride. स–*adj.* Astonished.

विस्मृति *f.* A forgetting, forgetfulness. *Comp. with* :—नाम–*f.* A forgetting of the name.

विहग *m.* A bird.

विहंगम *m.* A bird.

विहार *m.* 1. An open building, a temple. 2. Sporting,

wandering about. *Comp. with* :—स्वेच्छाहार–*adj.* Grazing and roaming at pleasure.

विहारिन् *adj.* Roaming about at will. *Comp. with* :—एकान्त–*m.* A solitary wanderer. गगण–*adj.* One who roams in the sky.

वीचि *m. f.* A wave.

वीज *m.* Seed.

वीणा *f.* A lute.

वीर *m.* A hero. *adj.* Powerful, heroic.

वीर्य *n.* Courage. *Comp. with* :—तुल्य–*adj.* Equal in strength. निः–*adj.* Tame, without spirit. सम–*adj.* Equal in strength.

वृ (cl. 1, cl. 5, 9, P. Â.) 1. To choose, to select. 2. To cover, screen, conceal, surround. With :—वि–To open; *past pass. part.* विवृत *adj.* Open, expanded. सम्–To close, to enclose, cover. *Past pass. part.* वृत Encompassed, covered. *Comp. with*: —आ–*adj.* Encircled, covered over, overcast. चर्म–*adj.* Covered with leather. परि–Surrounded; *Comp. ger.* परिवृत्य Having turned back.

caus. and cl. 10, P. Â. (1) वरय To choose, select in marriage. (2) वारय To stop, to hinder. (2) With नि–To prevent, to check, hinder.

वृक्ष *m.* A tree. *Comp. with* :–अपराध–*m.* The tree of transgression. विष–*m.* A poison-tree.

वृज् (cl. 7, P. cl. 2, Â. cl. 1, P.) To exclude. With परि–To shun. *caus.* वर्जय To deprive; the *past pass. part.* Varjita is *comp. with* :–रिपु–*adj.* Free from enemy. वि–*adj.* Left, shunned, destitute.

वृत् (cl. 1, Â.) To be, exist, stay, act, engage. With :–अति–To pass, elapse, overcome, surpass. प्रतिनि–To turn away from. निः–To draw back, desist; *past pass. part.* निर्वृत्त Ceased, stopped, refrained from. परि–To revolve, to turn round. प्र–To act, exercise, to busy oneself with; *past pass. part.* प्रवृत्त Going on, begun, ensued, engaged; *caus. past pass. part.* Pravartita Administered. *pres. part.*

वर्तमान Being, existing. *Verbal adj.* वर्तितव्य To be lived, practised. *Past pass. part.* वृत्त Done, finished, happened; °म् *n.* A state of living, conduct. The *past pass. part.* is compounded with the following :—प्रत्या–Having returned back. दुः–*adj.* Wicked. *n.* Wickedness. साधु–*adj.* Virtuous.

वृत्तान्त *m.* Tiding, topic, tale. *Comp. with* आत्म–*m.* An autobiography.

वृत्तान्तदर्शिन् *adj.* Witnessing a transaction.

वृत्ति *f.* 1. Livelihood, calling. 2. Course, state. 3. Mental habit. 4. Character. *Comp. with* :—गुण–*f.* Character of qualities. धैर्य–*adj.* Of steady conduct. परोक्ष–*adj.* Acting out of sight.

वृत्तिता *f.* State of existence.

वृथा *adv.* To no purpose, vainly.

वृद्धत्व *n.* Old age, infirmity.

वृद्धद्विजरूपिन् *adj.* Having the form of an old Brâhmaṇa.

वृद्धि *f.* Increase. *Comp. with* :–अर्थ–*f.* Increase of wealth.

वृध् (cl. 1, Â.) To increase. *pres. part.* वर्धमान Increasing; *A*–Not growing, not increasing. *Past pass. part.* वृद्ध *adj.* Old; *vidyá–adj.* Advanced in knowledge. *caus.* वर्धय To cause to grow. *Comp. with* :—सम्–To thrive, protect, cherish.

वृष् (cl. 1, P.) To rain.

वृषभ *m.* A bull.

वृष्टि *f.* Rain, rainy season. *Comp. with*:—भूरि–*f.* Excessive rain, an outpour.

वेग *m.* 1. Speed. 2. A stream. *Comp.* नदीवेग *m.* Current of a stream.

वेणु *m.* A bamboo.

वेताळ *m.* A goblin, spirit.

वेद *m.* The generic name for the sacred writings of the Hindus, especially for the four Collections called Ṛick, Yajus, Sâman, Atharva.

वेदना *f.* Pain, anguish.

वेळा *f.* Time, tide, current. *Comp. with* :—ळग्न–*f.* A lucky conjuncture.

वेश्मन् *n.* A house, dwelling.

वेश्या *f.* A harlot, prostitute, strumpet, whore.

वेष्ट् (cl. 1, Â.) To surround, encompass. *Past pass. part.*

वेष्टित Enclosed, wrapped, beset; *Comp. with* :—परि— Encompassed, beleagued, bound round; *caus.* PARIVESHTAYA To twine around. वस्त्र—*adj.* Covered with clothes.

वै *particle.* Truly. *Expletive.*

वैकल्य *n.* Disorder, ailment. *Comp. with* शरीर—*n.* Disease of the body.

वैचित्र्य *n.* Variety.

वैजयन्ती *f.* A flag, banner.

वैद्य *m.* A physician.

वैयात्य *n.* Immodesty, shamelessness, rudeness.

वैरी *m.* A foe.

वैराग्य *n.* Disaffection; mutiny.

वैश्य *m.* A man of the third class, a merchant or farmer.

वैश्रवण *m.* Kubera, god of wealth.

वैषम्य *n.* Inequality.

व्यग्र *adj.* Perplexed. *Comp. with* भोजन—*adj.* Distressed for food.

व्यजन *n.* A fan.

व्यञ्जन *n.* A mark, badge. 2. Condiment.

व्यतिकर *m.* 1. Misfortune. 2. Reciprocity. *Comp. with*: दृष्ट—*adj.* Seen a misfortune.

व्यथा *f.* Pain, distress. अदृष्टविरहव्यथ *adj.* Not having witnessed the pangs of separation. सव्यथ *adj.* Uneasy.

व्यपदेश *m.* 1. Strategem, fraud. 2. Designation.

व्यभिचार *m.* The following wrong courses, straying.

व्यभिचारिन् *adj.* Going astray. (णी) *f.* A harlot.

व्यय् (cl. 1, Â.) To squander away. *pres. part.* Â. व्ययमान Squandering.

व्यय *m.* Expenditure, loss. *Comp. with* :—अति—*n.* Excessive expenditure. जीवित—*m.* A sacrifice of life. नित्य—*adj.* Always laying out.

व्ययिन् *adj.* Declining, spending, wasting.

व्यर्थ *adj.* Useless, unprofitable.

व्यलीक *adj.* Disagreeable. *n.* An impropriety.

व्यवसाय *m.* 1. Exertion, pursuit, persevering. 2. Trick, skill.

व्यवसायिन् *adj.* Active, enterprizing. *Comp. with* :— अ—*adj.* Inattentive, remiss, careless, slothful.

व्यवहार *m.* 1. Propriety of conduct. 2. Demeanour. 3.

Usage, practice. 4. Public business. *Comp. with* राज्य —*m*. Business of State.

व्यसन *n*. 1. Calamity. 2. Fate, ill-luck. 3. Vice. 4. Intense application. *Comp. with* :—दुर्ग—*n*. A defect in a fort. दुर्भिक्ष—*n*. The horrors of famine.

व्यसनिता *f*. Evil destiny, calamity ; inability.

व्यसनिन् *adj*. Addicted to ill habits, vicious. *Comp. with*: अ—Not attached to wicked inclinations, free from sins of desire or anger. दुर्भिक्ष—*adj*. Affected by famine.

व्यसनीय *adj*. Addicted to evil habits.

व्याकुल *adj*. Disturbed, agitated, overcome.

व्याघात *m*. Obstacle, hinderance.

व्याघ्र *m*. A tiger.

व्याघ्रता *f*. The condition of a tiger.

व्यादान *n*. Opening, setting open.

व्याध *m*. A hunter.

व्याधि *m*. Sickness, malady.

व्याधित *adj*. Sick, ill, affected with disease.

व्यापार *m*. Attempt, effort, practice, business, meddling. *Comp. with* :—अ—*m*. Non-interference, business unpractised, unknown. वाक्—*m*. Manner of speech.

व्याळ *m*. A snake.

व्याळग्राहिन् *m*. A snake-catcher, a snake-charmer.

व्यूह *m*. A squadron ; warlike array.

व्योमन् *n*. The sky.

व्रज् (cl. 1, P.) To go.

व्रण् (cl. 10, P.) To wound. *Past pass. part.* व्रणित Wounded.

व्रण *m*. A tumour, ulcer. दुष्ट—*m*. An obstinate swelling.

व्रत *n*. A vow, a religious act, austerity. पति—*m*. Faithfulness to a husband.

श

शंस् (cl. 1, P.) To praise. With प्र—To praise loud.

शक् (cl. 5, P. Â.) To be able. *Past pass. part.* शक्त Strong ; *adj*. Able. *Verbal adj.* शक्य Fit to be done ; *A*—Impossible.

शकट *m. n*. A cart.

शकटार *m*. Name of king Nanda's minister.

शकुनि *m.* A name of the maternal uncle of the Kaurava princes.

शक्ति *f.* 1. Power, energy. 2. Royal power. 3. A spear. *Comp. with* अल्प–*adj.* Having little strength. आत्म–*f.* Own or innate power.

शक्तिधर *m.* A lancer. A proper name.

शक्तु *m. n.* Flour, meal.

शङ्क् (cl. 1, Â.) To doubt, to be alarmed, to be afraid. With आ–To suspect; *ger.* आशङ्क्य Suspecting. *Verbal adj.* शङ्कनीय To be suspected. *Past pass. part.* शङ्कित; *Nitya*—Always alarmed.

शङ्का *f.* Alarm, fear, doubt. *Comp.* अशङ्क *adj.* Fearless निःशङ्क *adj.* Fearless. सशङ्क *adv.* With fear. सर्वशङ्का *f.* Suspicion of every body.

शङ्किन् *adj.* Suspecting, fearing.

शङ्कु *m.* A dagger.

शठ *adj.* Roguish.

शत *n.* A hundred. *Comp. with* :—गुण–*n.* A hundred *good* qualities. पञ्च–*adj.* Five hundred. मूर्ख–*n.* A hundred fools.

शत्रु *m.* A foe, an enemy. *Comp. with* बहु–*adj.* Having many foes.

शनैस् *adv.* Slowly, gently; now and then. By REPETITION *adv.* Slowly.

शप् (cl. 1, 4, P. Â.) To curse. *pres. part.* शपमान *adj.* Cursing.

शपथ *m.* An oath.

शब्द *m.* A noise, cry, word. *Comp. with* जय–*m.* A shout or song of victory.

शम् (cl. 4, P. special base शाम्य.) To be calm, quiet. With नि–To hear, to see; *ger.* NIS'AMYA Having heard; *caus.* NIS'ÂMAYA To cause to see, hear. *caus.* शमय To extinguish. *Past pass. part.* शान्त Quiet; *Pra*—Extinguished.

शयन *n.* Sleeping, recumbent posture. *Comp. with* :—महाहि–*n.* Sleeping on the great serpent.

शय्या *f.* A bed. *Comp. with* पृथक्–*f.* A separate bed.

शर *m.* An arrow.

शरण *n.* 1. A preserver. 2. Protection. 3. Sanctuary.

शरद् *f.* The autumn.

शराव *m.* A cup, dish or plate.
शरीर *n.* The body. 2. Life. 3. Health.
शशक *m.* A hare.
शशिन् *m.* The moon.
शश्वत् *adv.* Continually, repeatedly.
शस्त्र *n.* A weapon, arms.
शस्य *n.* 1. Corn. 2. Fruit.
शाक *m.* A pot-herb, salad.
शाखा *f.* A branch.
शाठ्य *n.* Knavery, villainy.
शान्ति *f.* Quiet, calm, relief.
शाला *f.* A house, hall.
शाल्मली *f.* The silk-cotton tree.
शावक *m.* The young of an animal. *Comp. with* पक्षि*–m.* A young bird.
शाश्वत *adj.* Lasting, continuous, eternal.
शास् (cl. 2, P.) To rule, order, direct. With प–To rule, reign. *Comp. past pass. part.* सुशासित Well controlled.
शास्त्र *n.* 1. An order, command. 2. Scripture. 3. Science. 4. Treatise, book. 5. Literature. *Comp. with* अनधिगत*–adj.* Unread in science. धर्म*–n.* The body of Hindu law. नीति*–n.* The science of politics, polity. प्रमाण*–n.* Scripture; a work of authority.
शास्त्रवत् *adv.* According to scripture or authority.
शिक्ष् (cl. 1, Â.) To learn. *Past pass. part.* शिक्षित Learned, well read.
शिखर *m. n.* A peak, summit, hill-top. *Comp. with* :—शैल*–m.* The top of a mountain.
शिखा *f.* A flame; a lock of a hair on the head.
शिथिल *adj.* Loose, lax, languid, useless.
शिरस् *n.* The head. *Comp. with* उन्नत*–adj.* Raising the head.
शिला *f.* A stone, rock.
शिलीमुख *m.* 1. A thick-headed fellow. 2. A bee. 3. An arrow.
शिव *m.* S'iva. *adj.* Prosperous.
शिशु *m.* A child, an infant.
शिष् (cl. 7, P.) To Leave. *Past pass. part.* शिष्ट Left. *m.* 1. A chief or councillor. 2. A good man. *Comp. with*: —अव–Left, remaining. वि–*adj.* Distinguished, excellent. सु*–m.* A faithful minister.

शी (cl. 2, Â.) To lie down. With अधि–To inhabit. *pres. part.* Adhis'ayana Sleeping. *Past pass. part.* शयित Slept.

शीघ्रम् *adv.* Quickly.

शीत *adj.* Cold.

शीतता *f.* Coldness.

शीतळ *adj.* Cold, cool.

शीळ *m.* 1. Nature, disposition. 2. Good conduct. 3. Beauty. *adj. f.* (ळा). Possessing, practicing. *Comp.* अज्ञात–*adj.* Whose disposition is not known. सु–*adj.* Well disposed. स्नान–*adj.* Having a disposition to bathe, observing ablutions.

शुक *m.* A parrot.

शुकवत् *adv.* Like a parrot.

शुच् (cl. 1, P. Â.) To be sorry, to lament, bewail.

शुच् *f.* Sorrow, grief.

शुचि *m.* An honest man. *adj.* Pure, free from fault or stain. *Comp. with* :—अ–*f.* Impurity; *adj.* Impure.

शुचित्व *n.* Purity.

शुध् (cl. 4, P.) To become clean. *Past pass. part.* शुद्ध Pure, faultless. *Comp. with* वि–Quite pure; *Vans'a—adj.* Of a pure race or family.

शुभ् (cl. 1, Â. and 6, P.) To shine.

शुभ *f.* Good fortune. *adj.* Happy, good, fair. *Comp.* काळान्तरावृत्तिशुभाशुभ Good and evil occurring in the course of the seasons.

शुल्क *m. n.* Toll, custom, duty. A bribe.

शुष्क *adj.* Dry, dried, (anomalous *past pass. part.* of शुष् To dry).

शूकर *m.* A boar.

शूद्र *m.* A man of the 4th class.

शून्य *adj.* Empty.

शूर *adj.* Bold, brave.

शूरता *f.* Bravery, valour.

शृगाळ *m.* A jackal.

शृङ्ग *n.* A horn.

शृङ्गिन् *adj.* Furnished with horns.

शृणि *f.* An elephant-hook.

शॄ (cl. 9, P.) To hurt, wound, impair, injure.

शेष *adj.* Remaining. *m. n.* Remainder, residue. *Comp. with* अ–*adj.* Infinite. आयुस्–*m.* The remnant of life. भक्षित–*m.* Leavings, surplus.

शैथिल्य *n.* Slackness, inattention.

शैल *m.* A mountain or peak.

शोक *m.* Sorrow. स–*adj.* Sad. *adv.* With sorrow.

शोधन *n.* A cleaning, clearing out, exploring, search.

शोभन *adj.* Shining, richly arrayed.

शोभा *f.* Lustre, beauty.

शौण्डिकी *f.* An alewife, a woman who keeps a tavern.

शौर्य *n.* Heroism, valour.

श्मशान *n.* A cemetry.

श्याम *adj.* Dusky, black.

श्येन *m.* A kite.

श्रम् (cl. 4, P.) To be weary. *Past pass. part.* श्रान्त Wearied. *Comp. with* परि–Exhausted. *Comp. ger.* विश्रम्य Having reposed.

श्रमणाय *Nom.* V. Â. To reduce to beggery.

श्रम्भ् (cl. 1, Â.) To confide. With वि–To entrust, to confide. *Comp. past pass. part.* विश्रब्ध Tranquil, easy.

श्रवण *n.* Hearing.

श्रवणपथ *m.* The ear.

श्राद्ध *n.* A funeral ceremony.

श्रि (cl. 1, P. Â.) To go to, cling. With आ–To resort, to repair; *past pass. part.* Âs'rita *adj.* Resorted to, occupied, infested. *Comp.* चिराश्रित *adj.* Long maintained. पराश्रित *adj.* Dependent. उत्–To raise up; *past pass. part.* Uchchhrita Uplifted, high, tall. Atyuchchhrita Raised on high; uplifted. समुद्–To raise on high. सम्–To resort.

श्री *f.* Fortune, the wife of Vishṇu and goddess of prosperity.

श्रीखण्ड *m. n.* Sandalwood.

श्रीपर्वत *m.* Name of a mountain-range.

श्रीमत् *adj.* Fortunate, splendid.

श्रु (cl. 5, P. Â. ऋ with the radical vowel is changed to ऋ in the conjugational tenses.) To hear. Desiderative, शुश्रूष To do honor. *Past pass. part.* श्रुत Heard, listened to. *n.* Sacred science. *Comp. with* :—बहु–*adj.* Well taught in the Vedas. वि–*adj.* Known, notorious, famous.

श्रुति *f.* The Vedas.

श्रेणि *m. f.* 1. A company of traders. 2. A series,

श्रेयस् *adj.* (*compara.* of प्रशस्य) Better, more excellent.

श्रेष्ठतम *adj.* (*superl.* of प्रशस्य) Most excellent.

श्रोतृ *m.* 1. A hearer. 2. The ear.

श्रोत्रिय *m.* A Brâhmaṇa learned in the Vedas.

श्लाघा *f.* Praise.

श्लाघ्यता *f.* Praise.

श्लिष् (cl. 4, P.) To embrace. *Past pass. part.* श्लिष्ट Closely joined.

श्लोक *m.* A verse.

श्वन् *m.* A dog. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 20.

श्वस् (cl. 2, P. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 256.) To breathe. With :—आ–To encourage, animate. समा–To take courage, be consoled. वि–To confide, entrust; *past pass. part.* विश्वस्त Trusted. *Comp. ger.* निःश्वस्य Heaving a sigh. *pres. part.* श्वसन् Breathing, puffing.

श्वापद *m.* A beast of prey.

ष

षष् *adj.* Six.

षाड्गुण्य *n.* A class of six qualities or modes.

षोडश *adj.* Sixteen.

स

संयम *m.* Restraint. *Comp. with* : –अ–*m.* Absence of restraint, indulgence of the senses.

संयोग *m.* Close connexion.

संलाप *m.* Conversation, talk.

संवर *m.* A collection, comprehension.

संवास *m.* A house, company. *Comp. with* :–प्रिय–*m.* The society of dear ones.

संविभागित्व *n.* Partnership, share.

संविभागिन् *m.* A sharer in spoil, a partner.

संशय *m.* Doubt. *Comp. with* जीवित–*m.* A chance of life. *Comp.* असंशयम् *adv.* Undoubtedly.

संशयित *adj.* Doubtful, uncertain.

संश्रय *m.* 1. Protection. 2. Seeking of a powerful alliance. *Comp. with* राज–*adj.* Dependent or relying on kings.

संसर्ग *m.* Union, familiarity, acquaintance. *Comp. with* : खल –*m.* An union of bad men. विष—*m.* Contact of poison.

संसार *m.* The world, worldly existence.

संस्कार *m.* 1. An embellishment. 2. Consecration, a rite. 3. Recollection, idea. विस्मृत–*adj.* Forgetting his promise.

संस्थ *adj.* Staying, settled.

संस्थिति *f.* A staying, abode, continuance.

संहतत्व *n.* Compactness.

संहति *f.* Union, joint effort.

सकल *adj.* All, whole, entire.

सकाशम् *adv.* Near.

सकृत् *adv.* Once. अ–*adv.* Not once, repeatedly.

सक्तिमत् *adj.* Fond of, attached to.

सखि *m.* An associate. *f.* खी A woman's female friend. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 139.

सख्य *n.* Friendship.

सगर *m.* A name of an ancient king.

संकट *adj.* Narrow. *m.* Name of a goose.

संकल्प *m.* A resolve, vow, purpose.

संकुल *adj.* Crowded, confined. *Comp. with*:–बलव्यसन–Vexed by disorders in the forces.

संकोच *m.* Closing, contraction.

संक्षेप *m.* An abridgement, terseness.

संख्यक *adj.* Amounting to.

संख्यामात्र *n.* The sum of the number, the total.

सङ्ग *m.* An association, society, union, attachment. *Comp. with* निः–*adj.* Free from attachment.

संगति *f.* A going to; society.

संगम *m.* A meeting, union, conjunction.

संग्रह *m.* A collection, compilation, store, admission, reception. *Comp. with* कथा–*m.* A collection of stories. गुण—*m.* Acknowledgment of merit.

संग्रहण *n.* Mixing, inlaying.

संग्राम *m.* War, battle.

संघात *m.* A multitude, class, association.

सचकितम् *adv.* Timidly, with fear.

सचिव *m.* A minister. *Comp. with*:—प्रमत्त–*m.* A careless minister.

सज्ज *adj.* Ready.

संचय *m.* A collection, store. *Comp. with*:—अति–*m.* Excessive hoarding. द्रव्य–*m.* A store of goods.

संचारक *m.* A leader, guide.

सञ्ज् (cl. 1, P. special base सज). To adhere. *Past pass. part.* सक्त Attached, devoted; *Comp. with* अ–*adj.* Not attached. आ—Attached, engrossed; *kámá—adj.* Addicted to lust.

संजातेर्ष्य *adj.* Grown envious.

संज्ञितक *m.* A proper name.

संज्ञा *f.* A name, sign. *Comp. with* सुख–*f.* The term "ease."

सततम् *adv.* Always, ever.

सतीत्व *n.* Virtuousness in a woman, chastity.

सत्कार *m.* Hospitable reception. *Comp. with* :—आतिथ्य–*m.* The rites of hospitality.

सत्त्व *n.* 1. Being, nature. 2. Excellence. 3. Strength. 4. Equanimity. 5. An animal. *Comp. with* महा–*adj.* Good, just.

सत्पात्रवर्षिन् *adj.* Bestowing favours on the worthy.

सत्य *adj.* True. *n.* Truth. *Comp. with* अ–*adj.* Untrue, false. *n.* Untruth. सत्ये (*loc.*) *adv.* Indeed, truly.

सत्यता *f.* Truth.

सत्यवादित्व *n.* Truth-speaking.

सत्यवादिन् *adj.* Speaking truly.

सत्वरम् *adv.* Quickly, hastily.

सद् (cl. 6, 1, P. special base सीद) To sit, sink. With :—अव–To complete, close, yield, sink, give way; *past pass. part.* अवसन्न Ended, closed, spent. आ–To encounter; *past pass. part.* आसन्न *adj.* Near; (*compara.* आसन्नतर, *superl.* आसन्नतम). *ger.* आसाद्य Having encountered. *caus. past pass. part.* आसादित Overtaken; *an*—Not encountered, not met with. वि–To be dejected; *past pass. part.* विषण्ण Downcast, dejected, sorrowful.

सदस् *m. n.* An assembly.

सदा *adv.* Always, ever.

सदृश *adj.* Like, similar, equal. प्रस्ताव–*adj.* Suited to the occasion.

संतति *f.* Offspring.

संतान *m.* 1. Offspring. 2. Expansion, spreading.

संताप *m.* Pain, distress.

संतोष *m.* Contentment, delight.

संदर्शन *n.* A looking, appearance, showing.

संदीपन *n.* Lighting up. *Comp. with* :—कामाग्नि–*n.* The lighting of the fire of love.

संदेह *m.* Doubt, risk. *Comp. with* आत्म–*m.* Self-jeopardy. कार्य–*m.* Embarrassment.

संधान *n.* A holding together, joining. 2. Conclusion of peace; alliance. 3. Distillation. *Comp. with* :—अनु–*n.* An arranging, close inspection, enquiry.

संधि *m.* Peace, union, reconciliation. *Comp. with* :—काञ्चनाभिधान–*m.* An alliance called काञ्चन=gold. सम–*m.* Peace on an equal footing. संतान–*m.* Peace secured by family alliance.

संधिविद् *m.* One knowing alliances.

संध्या *f.* The twilight.

संनिकर्ष *m.* Nearness, neighbourhood.

संनिधान *n.* Proximity, presence.

संनिधि *m.* Proximity, presence.

संनिपातक *m.* A dangerous disorder.

सन्मान *m.* Respect for or of the good.

सप्तन् *adj.* Seven.

सभा *f.* A court, assembly, council. *Comp. with* :—पण्डित–*f.* A meeting of Paṇḍits or learned men. शिष्ट–*f.* An assembly of wise people; a council of chief men.

सम् *prep.* With, together, completely.

सम *adj.* Like, equal; plain; level.

समम् *adv.* With, along, equally, at the same time.

समता *f.* Equality, plainness, similarity.

समधिक *adj.* Exceeding, plentiful.

समन्तस् *adv.* Around, on every side.

समय *m.* Season, time, condition. *Comp. with* :—इह–*adv.* At such a time, here, now. संध्या—*m.* Evening, eventime. समृद्धि–*m.* A time of prosperity.

समर *m. n.* War, battle.

समर्थ *adj.* Competent, able, strong. *Comp. with* अ–*adj.* Unable. उद्योग–*adj.* Capable of exertion.

समवाय *m.* Collection, assembly.

समागम *m.* Union, meeting, acquaintance. सत्–*m.* The company of the good.

समाधि *m.* Deep or devout thought.

समाधिष्ठ *adj.* Dwelling in the thought.

समान *adj.* Equal, similar, uniform, same.

समाप्ति *f.* End, conclusion, finis.

समीप *adv.* Near, nigh.

समुदय *m.* A multitude.

समुद्र *n.* The sea.

संपत्ति *f.* 1. Success. 2. Fortune,

wealth. 3. Happiness. *Comp. with* :—चय–*f.* Accumulation of wealth.

संपद् *f.* 1. Accomplishment. 2. Success. 3. Prosperity, competence, perfection. 4. Distinction. *Comp. with* इच्छा–*f.* Fulfillment of wish. पुरुष-द्रव्य–*f.* Abundance of men and supplies.

संप्रति *adv.* Now, at present.

संप्रदान *n.* A gift.

संप्रश्न *m.* A question, enquiry.

संबन्ध *m.* Connection. *Comp. with* कृत–*adj.* Connected, allied.

संबन्धक *m.* Connexion by birth or marriage.

संबन्धिन् *adj.* Related.

संभव *m.* Production, origin, birth, possibility, existence. *Comp. with* :—अ–*adj.* Impossible, unlikely. विशाल-कुल–*adj.* Born of a respectable family.

संभाष *m.* Speech, discourse.

संभ्रम *m.* Flurry, confusion, haste, reverence. स–*adj.* Hasty, respectful ; °म् *adv.* Hastily, eagerly.

संमति *f.* Consent, approval.

संमान *m.* Respect, honor.

सम्यक् *adv.* Wholly, altogether, properly.

सरस् *n.* A lake, pond. *Comp. with* क्रीडा–*n.* A basin or tank for bathing.

सरस्वती *f.* Sarasvatî, daughter of Brahmâ, goddess of speech and music and the inventress of Sanskṛit.

सरित् *f.* A river, stream. *Comp. with* :—कु–*f.* A shallow stream.

सरोगता *f.* Disease, ill-health.

सरोरुह *n.* A lotus, lake-produced.

सरोषम् *adv.* Angrily, indignantly.

सर्प *m.* A serpent. *Comp. with* : —कृष्ण–*m.* A black serpent. स–*adj.* Having snakes, infested with snakes.

सर्व *pron.* All, every. °तस् *adv.* Wholly, entirely.

सर्वतेजोमय *adj.* All-glorious.

सर्वत्र *adv.* Everywhere.

सर्वथा *adv.* By all means, on every account, altogether.

सर्वदा *adv.* Always, at all times.

सर्वदेवमय *adj.* Made up of all the gods.

सर्वभक्ष *adj.* Eating any or every thing.

सर्वमङ्गला *f.* The "all-auspicious" goddess Durgâ.

सलिल *n.* Water.

सवितृ *m.* The sun.

सह् (cl. 1, P. Â.) To bear, endure. *Past pass. part.* सोढ Borne. *inf.* सोढुम् To bear.

सह *particle.* With, along with. *adj.* Able. *Comp. with* :—अ–*adj.* Unable. अकाल–*adj.* Unable to resist for long. सर्व–*adj.* All-enduring, patient.

सहज *m.* Nature. *adj.* Born with, innate, natural.

सहसा *adv.* Quickly, inconsiderately.

सहस्र *n.* A thousand.

सहाय *m.* A companion, follower, friend. ०वत् *adj.* Possessing a companion.

सहित *adj.* Associated with, accompanied by.

साकाङ्क्षम् *adv.* Wishingly, wishfully.

साक्षात् *adv.* Before the sight, in presence of.

साक्षिन् *m.* A witness.

सागर *m.* An ocean, sea. *Comp. with* कार्य–*m.* A sea of business.

सात्त्विक *adj.* Good, honest, sincere.

साध् (cl. 5, P.) 1. To finish, effect. 2. To kill. *Past pass. part.* साधित Finished, effected, completed, killed. *Verbal adj.* साध्य What is to be effected, feasible, attainable. *Comp. with* :—*A–adj.* Unmanageable, impracticable. *Sampra–adj.* Fit to be accomplished. *Sukha—adj.* Easy to overcome.

साधिका *adj.* Completing, a finisher.

साधु *adj.* Good, pious. *m.* A good man. A merchant, an usurer. *adv.* Well done.

साधुशीलत्व *n.* Virtuous disposition.

साध्यसाधन *n.* The effecting what is to be done.

साध्वस *n.* Fear, affright.

सान्त्वन *m. n.* Pleasing language.

सांनिध्य *n.* Nearness, proximity.

साफल्य *n.* Fruitfulness, advantage.

सामग्री *f.* 1. Goods and chattels. 2. Furniture, implements. 3. Means.

सामन् *n.* Gentle measures.

सामर्थ्य *n.* Power, ability. *Comp. with* अदृष्टपर–*adj.* Not witnessed an enemy's power.

सामानाधिकरण्य *n.* Common func-

tion or rule; the substratum of attributes.

सामान्य *n.* 1. Equality. 2. Common property. *adj.* Common, general.

सांप्रतम् *adv.* Actually, now. *Comp. with* अ–*adv.* Unsuitably.

साम्य *n.* Equality, likeness.

सार *adj.* Best, excellent, vital, sterling. *Comp. with* अ–Sapless, insipid, useless, weak. सारा–*adj.* Good and bad, strong and weak. अर्थ–*m.* Important motive; °*reṇa* *adv.* By or on account of wealth.

सारता *f.* Essence, vigour, spirit, worth.

सारवत् *adj.* Excellent, vital.

सारस *m.* The Indian crane.

सार्थ *m.* A train of travellers; a caravan.

सार्धम् *particle.* With, along with.

साहस *n.* Boldness, rashness.

सिंह *m.* A lion. As latter part of a compound=excellent, *e. g.* पुरुष–A valorous person; a man having the valour of a lion.

सिंहल *n.* Ceylon.

सिंहाय *Nom.* V. Â. To act like a lion.

सिच् (cl. 6. P. Â. special base सिञ्च). To sprinkle. *Past pass. part.* सिक्त Sprinkled. *Comp. past pass. part.* अभिषिक्त Sprinkled with, anointed, inaugurated.

सित *adj.* White.

सिद्धि *f.* 1. Completion. 2. Prosperity, success. *Comp. with* कार्य–*f.* The success of an object. द्रव्यकार्य–*f.* The effecting an object by wealth. महा–*f.* Perfect success or result. साध्य–*f.* The success of an enterprize.

सिध् (cl. 4, P.) To succeed, prosper, to be established. *Past pass. part.* सिद्ध Accomplished, decided, proved, ready prepared. *Comp. past pass. part.* प्रसिद्ध *adj.* Renowned, celebrated; (*f.* द्धि) Notoriety, common name, fame.

सीता *f.* Sîtâ, daughter of Janaka and wife of Râma.

सीमन्तिनी *f.* A woman.

सु *prep.* Very well; good, easy.

सुकर *adj.* Practicable, easily done.

सुकृतिन् *adj.* Virtuous, good.

सुख *adj.* Easy. *compara.* °तर More easy. °तरम् *adv.* More easily.

सुख *n.* Pleasure, ease, happiness. *Comp. with* :—चित्रक-थालाप–*adj.* Happy in telling pleasant tales. राज्य–*n.* The charms of royalty.

सुखभागिन् *adj.* Partaking of happiness.

सुखय *Nom.* V. P. To please, make happy.

सुखावह *adj.* Conferring happiness.

सुखिन् *adj.* Happy, comfortable.

सुगुप्ति *f.* Great secrecy.

सुग्रीव *m.* The monkey king Sugrîva. (lit: having a good neck.)

सुत *m.* A son, a young one.

सुतिनी *f.* A mother, a mother of a son.

सुदर्शन *adj.* Handsome, discerning.

सुदुस्तर *adj.* Inextricable, difficult to cross.

सुधी *adj.* Wise, sensible.

सुन्द *m.* A proper name; a name of a Daitya.

सुन्दर *adj.* Beautiful. *Comp. with* :—अ–*adj.* Not beautiful, ugly.

सुभट *m.* A brave warrior.

सुमनस् *n.* A flower in general; the Jasmine.

सुर *m.* A god, a dweller in Svarga.

सुरत *n.* Sexual intercourse.

सुराङ्गना *f.* *Apsarâ* or *Houri* of *Svarga,* a celestial nymph.

सुलभ *adj.* Easily acquired. *Comp. with* :—अ–*adj.* (*f.* भा) Not easily attained.

सुवर्णवत् *adv.* Like gold.

सुवर्णवत् *adj.* Possessing gold.

सुविस्तरम् *adv.* At full length.

सुव्यक्तम् *adv.* Most clearly, plainly.

सुस्थ *adj.* Prosperous.

सुस्थंमन्य *adj.* Fancying himself well-off.

सुहृत्तम *m.* A friend, one most friendly.

सुहृद् *m.* A friend. *Comp. with* प्रिय–*m.* A dear friend.

सू (cl. 6, P.) To bring forth. *Past pass. part.* सूत Born. *Comp. with* :—प्र–(*f.* ता) Delivered, brought forth, laid eggs, born, engendered.

सूच् (cl. 10, P.) To indicate, hint. With सम्–To imply.

सूची *f.* A needle.

सूत्र *n.* A thread, string. *Comp. with* :–कनक–*n.* A gold cord.

अदीर्घ–*adj.* Prompt, active.
सूत्रधार *m.* 1. A carpenter. 2. A stage manager.
सूनृत *adj.* Agreeable, polite, pleasant.
सृ (cl. 1, P.) To move. With अप–To move off, move away. *Comp. caus. past pass. part.* अपसारित Thrown away or aside. प्रोत्सारित (प्र + उत् + सारित) Relinquished, given up. प्रसारित Extended.
सृज् (cl. 6, P.) To abandon. To create. With उत्–To let go, avoid, abandon.
सृष्टि *f.* Creation.
सृप् (cl. 1, P.) To move, creep, go. With :—उप–To move onward, to approach. वि–To glide, skim; *pres. part.* विसर्पिन् *adj.* Moving slowly, skimming.
सेक *m.* A watering, sprinkling.
सेतु *m.* A mound, dam.
सेनानी *m.* A general, commander.
सेव् (cl. 1, P. Â) To serve. With नि–To attend, heed, follow. *Past pass. part.* सेवित. *Comp. with* :—सु–Well served. *pres. part.* सेव्यमान् Being well served, treated.

सेवक *m.* A servant. *Comp. with* चिर–*m.* An old servant.
सेवन *n.* Service, following of.
सेवा *f.* Service, employ. *Comp. with* :—स्त्री–*f.* Devotion to women.
सैव्यता *f.* Rank, eminence, lordship.
सैंही *adj.* Lion-like.
सैनिक *m.* 1. A guard, sentry. 2. A detachment.
सैन्य *n.* An army. *Comp. with* :—स्व–*n.* Own army.
सोदर्य *m.* A whole brother.
सौख्य *n.* Happiness, pleasure.
सौन्दर्य *n.* Beauty.
सौहार्द *n.* Friendship.
सौहार्द्य *n.* Friendship.
स्कन्ध *n.* The shoulder.
स्कन्धावार *m.* A camp.
स्तन *m.* Breast, nipple.
स्तबक *m.* A cluster of blossoms. *Comp. with* :—कुसुम–*m.* A bouquet of flowers.
स्तब्धत्व *n.* Steadiness. *Comp. with* :—अ–*n.* Unsteadiness.
स्तम्भ् (cl. 5, 9, P.) To make firm. *Comp. ger.* विटभ्य Supporting, resting heavily, staggering.
स्तम्भ *m.* A post, pillar.
स्तु (cl. 2, P.) To praise,

commend. With प्र–To praise, panegyrize.

स्तुति *f.* Praise.

स्तॄ (cl. 9, P.) To cover. *Comp. past pass. part.* विस्तीर्ण *adj.* Large, great.

स्त्री *f.* A woman, female. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 144. *Comp. with* पण्य–*f.* A harlot, strumpet, prostitute.

स्थळ *n.* (*f.* ळी) A place, spot, soil, firm ground. *Comp. with* वक्षस्–*n.* The breast.

स्थळतस् *adv.* From dry land.

स्थविर *adj.* Aged, old.

स्था (cl. 1, P. Â. special base तिष्ठ). To stand. With :— अधि-To govern. अनु–To observe, mind, attend to, practice. अव–To stand off, to retire, to be engaged in; *Comp. caus. ger.* VYAVASTHÂPYA Having set or placed. आ–To stay, to abide; *ger.* आस्थाय Having betaken one-self to. उद्–To arise, get up; *ger.* उत्थाय Having got up; by REPETITION=Having risen, got up; *caus.* उत्थापय To lift up, to raise; *Comp. ger.* SAMUTTHÂYA Having arisen. उप–To attend, to stand near, to turn up, appear, arrive; the *past pass. part.* उपस्थित when *Comp. with* ALAKSHITA means (*adj.*) "arrived unobserved"; *Comp. past pass. part.* SAMUPASTHITA Attained, arrived, impending. सम्–To stand together; *past pass. part.* संस्थित *adj.* Dead; *Comp. past pass. part.* ASAṀSTHITA Not standing together. *caus.* स्थापय To place. *Comp. with* प्र–To send, to despatch, to dismiss. *Past pass. part.* स्थित Stood. *Comp. with* :—क्रोशमात्र–*adj.* Standing a koss off. दूर–*adj.* Remote. प्र–Set out. सु–*adj.* Well-conditioned, well-to-do. सुप्रति–(सुप्रतिष्ठित) *adj.* Consecrated, placed. *Verbal adj.* (1.) स्थेय *m.* A judge, arbiter. (2.) स्थातव्य To be stood or dwelt.

स्थान *n.* 1. A place, station. 2. Middle state or mean. 3. Continuance. 4. Reason. *Comp. with* :—तीर्थाश्रमपुर–*n.* A place of pilgrimage, hermitage and temple. पर–*n.* A

strange or different place. भय–*n.* The cause or reason of fear. स्व–*n.* Own place.

स्थिति *f.* 1. Fixed habit, state. 2. Stay, fixity. 3. Preservation.

स्ना (cl. 2, P.) To bathe.

स्नातक *m.* A householder.

स्नान *n.* Bathing, ablution. *Comp. with* हस्ति–*n.* An elephant's ablutions.

स्नायु *f.* A sinew. *Comp. with* :– स्वल्प–Having few sinews.

स्निह् (cl. 4, P.) To be oily; to befriend. *Past pass. part.* स्निग्ध Affectionate, friendly.

स्नेह *m.* Affection, friendship.

स्नेहच्छेद *m.* Interruption of friendship.

स्नेहवत् *adj.* Affectionate, loving.

स्पर्धा *f.* Envy, rivalry.

स्पर्श *m.* Contact, touch. *Comp. with* अङ्ग–Bodily touch, contact.

स्पष्ट *adj.* Closely accurate, correct, clear.

स्पृश् (cl. 6, P.) To touch. *Comp. pres. part.* अस्पृशत् Not touching. *Comp. past pass. part.* संस्पृष्ट Touched. *Verbal adj.* स्प्रष्टव्य To be touched.

स्पृहा *f.* Wish, ambition.

स्फटिक *m.* Crystal.

स्फुटम् *adv.* Plainly, clearly.

स्फुर् (cl. 1, P.) To dart, shoot, start. *pres. part.* स्फुरत् *adj.* Glowing.

स्म A *particle*; when joined with the present tense it gives it a past signification, *e. g.* करोति स्म=He did it.

स्मर *m.* The god of love; Kâmadeva.

स्मरण *m.* Remembering, recollection.

स्मि (cl. 1, Â.) To smile. *Comp. past pass. part.* विस्मित Surprized, dismayed. सस्मित *adj.* With smiles, laughing.

स्मृ (cl. 1, P.) To remember. *Past pass. part.* स्मृत *adj.* Remembered, recorded, declared, called. *Comp. with* वि–*adj.* Forgotten.

स्मृति *f.* Memory.

स्यन्दन *m.* A warcar; a chariot.

स्रु (cl. 1, P.) To flow, stream, distil. With प्र–To flow forth in a torrent.

स्रोतस् *n.* A stream, current.

स्व *pron.* (*nom. sing. m.* स्वः, *f.* स्वा, *n.* स्वम्). Own. *Comp. with* सर्व–*n.* The all; everything a man possesses.

स्वकीय *adj*. Own.

स्वच्छ *adj*. Pure, free from stain, transparent.

स्वच्छन्द *adj*. 1. Self-willed, unrestrained. 2. Spontaneous, uncultivated.

स्वतन्त्र *adj*. Independent, free.

स्वदेशज *adj*. Born in one's country, a countryman.

स्वप् (cl. 2, P. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 265.) To sleep; *past pass. part.* सुप्त Slept. *adj*. Drowsy. *Comp. with* :—दिवा–*adj*. Asleep by day. प्र–*adj*. Asleep, lodged.

स्वपन *n*. Sleep.

स्वप्न *m*. Sleep, a dream.

स्वप्रयोजनवश *m*. The sake of one's own object.

स्वभाव *m*. 1. Nature. 2. Natural property. 3. Disposition. 4. Purpose. *Comp. with* सुख–*m*. A happy disposition.

स्वभावज *adj*. Innate, natural.

स्वयम् *pron*. (*indeclinable*) Self. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 188.

स्वरस् *n*. Note, sound, voice.

स्वरूप *n*. Nature, character.

स्वर्ग *m*. Heaven, Indra's paradise.

स्वर्गगामिन् *adj*. On the road to heaven.

स्वल्प *adj*. Very small or weak, smallest.

स्वल्पक *adj*. Very small.

स्वसृ *f*. A sister.

स्वातन्त्र्य *n*. Wilfulness, independence.

स्वादु *adj*. Sweet, good to the taste. *Comp. with* निः–*adj*. Insipid, tasteless.

स्वाधीन *adj*. In one's power.

स्वामिन् *m*. A lord, master, husband.

स्वाम्य *n*. Rule, mastership. *Comp. with* पक्षि–*n*. The lordship over birds.

स्विद् (cl. 4, P.) To sweat. *Past pass. part.* स्वेदित Having perspired, sweated, heated.

स्वीय *adj*. Own.

स्वेच्छा *f*. One's own will.

स्वेच्छातस् *adv*. According to one's will.

स्वेदन *n*. A sudorific.

ह

हंस *m*. A goose, swan.

हन् (cl. 2, P.) To kill. With :—विनि–To destroy. परि–Destroy. प्रति–Not to be affected, not to be injured; *Comp.*

past pass. part. APRATIHAT Uninjured, unaffected. *Past pass. part.* हत Killed. *Comp. with* :—आ–Struck, repulsed. समा–*adj.* Defeated. उत्–*adj.* Insolent; *Mad—adj.* Overcome with passion, pride. समुद्–*adj.* Up raised. उप–*adj.* Impaired by, destitute of. दैव–*adj.* Struck by destiny. नि–*adj.* Destroyed, overcome, striken. सम्–*adj.* Closely joined, welded. सुसम् –*adj.* Well compacted, welded. *caus.* घातय To cause to kill. *Comp. with* :—अभि–To cause to be slain. वि–To cause to be killed. *Comp. pres. part.* निघ्नत् *adj.* Destroying. *ger.* हत्वा Having killed. *Verbal adj.* हन्तव्य *adj.* (1). Fit to be killed. (2.) वध्य Fit to be killed; *Comp. with A—adj.* Not to be killed, holy.

हन्तृ *adj.* Killing, who detroys.

हय *m.* A horse.

हर *m.* S'iva.

हरि *m.* Vishṇu.

हरण *n.* A taking away; seizing. *Comp. with* :—अप–Removing, carrying off.

हर्म्य *n.* A palace.

हर्ष *m.* 1. Joy, delight. 2. Envy.

हस् (cl. 1, P.) To laugh. *Comp. pres. part.* प्रहसत् Laughing. *Comp. ger.* विहस्य Having laughed.

हस्त *m.* 1. The hand, paw. 2. A trunk. *Comp. with* कुश–*adj.* Having the Kus'a-grass in hand. पाश–*adj.* Snare in hand. मुक्त–*adj.* Open-handed, liberal. लगुड–*adj.* Club in hand.

हस्तवर्तिन् *adj.* In hand, in reach.

हस्तिन् *m.* An elephant.

हस्तिनापुर *n.* Delhi.

हस्तिपक *m.* An elephant-driver.

हा (cl. 3, P.) To quit. With परि–To leave, abandon, deprive, exclude, waste. वि–To abandon; *ger.* विहाय Having abandoned; *past pass. part.* विहीन Abandoned. *Verbal adj.* हातव्य Ought to be left. *ger.* हित्वा Having left, disregarding. *Past pass. part.* हीन Deprived, destitute, void, free; *adj.* Low, bad, abandoned. *Comp. with* :—दान–*adj.* Deprived of gifts. धन–*adj.* Poor, with-

out wealth. बन्धु–*adj*. Friendless. मति–*adj*. Stupid, without sense. मित्रबन्धु—*adj*. Without friends and relations. वित्त–*adj*. Without riches. विद्या–*adj*. Without learning.

हलाहल *n*. A deadly poison. One of the fourteen things churned out of the ocean and swallowed by S'iva.

हास *m*. Laughter.

हास्य *n*. Laughter, ridicule.

हाहा *interj*. Alas!

हि *particle*. For, because, surely.

हि (cl. 5, P.) To go, to send. With प्र–To send, despatch; *past pass. part*. प्रहित Despatched, commissioned.

हिंसा *f*. Killing, injury, mischief. *Comp. with* :—अ–*f*. Harmlessness. One of the cardinal virtues of most of the Hindu sects, especially the Jains.

हिंस्र *adj*. Fierce, cruel, noxious, ferocious.

हितवत् *adj*. Friendly.

हिरण्य *n*. Gold, treasure.

हिरण्यगर्भ *m*. A proper name.

हीनत्व *n*. Destitution.

हुताशन *m*. Fire. (lit: eater of offerings).

हृ (cl. 1, P.) To take, seize. With :—व्यव–To act, transact business. आ–To seize, fetch, bring. उदा–To draw out, to exemplify; *past pass. part*. उदाहृत Called, entitled. समुद्–To pitch up, withdraw, to save. परि–To drive away; *Verbal adj*. परिहर्तव्य To be shunned. प्र–To strike; *Verbal adj*. प्रहर्तव्य To be struck. सम्–To run away with, seize. उपसम्–To withhold, withdraw.

हृतसर्वस्व *adj*. Robbed of all.

हृद् *n*. The heart, breast, mind.

हृदय *n*. The heart, the mind. *Comp. with*:–विष–*adj*. Poison-hearted. व्रणित–*adj*. Heart-striken.

हृष् (cl. 4, P.) To rejoice. With प्र–To be highly pleased; *caus*. प्रहर्षय To gladden, encourage. *Past pass. part*. हृष्ट Pleased. *Comp. past pass. part*. संहृष्ट Delighted, emulating.

हेतु *m*. 1. Cause, motive, sake. 2. Pretext. *Comp. with* भय–*m*. Cause of alarm.

हेतुक *n.* Active cause, agent.

हेतुता *f.* Cause, causation.

हेमन् *n.* Gold.

ह्नु (cl. 2, Â.) To take away, to conceal. With नि—To deny, conceal.

ह्रद *m.* A pool.

ह्री *f.* Shame. *Vide* Dr. Kielhorn's Grammar § 142.

ह्वे (cl. 1, P.) To call. *Comp. past pass. part.* आहूत Called; *An— adj.* Not summoned. *Comp. ger.* समाहूय Having summoned.

FINIS.

NOTES TO HITOPADES'A.

P. 1. L. 1.—परमेश्वरः = S'iva. The author's S'aiva tendencies manifest themselves throughout the work.

P. 1. L. 2.—हितोपदेशः = Salutary advice. *Karmadhâraya.*

P. 1. L. 11.—Verse 5 illustrates (कारणमालालंकार) *Kâraṇamâlâ-lamkâra* which is thus defined:—परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता । तदा कारणमाला स्यात्.... *Vide* Sâhitya Darpaṇa, Chapter 10, Kârikâ 728.

P. 1. L. 13.—विद्या is predicated of शस्त्रम् and शास्त्रम्.

P. 1. L. 18.—Verse 8 enumerates the four Chapters into which the work is divided and the sources whence the materials for the work are gathered.

P. 1. L. 19.—पाटलिपुत्र is the modern Pâtnâ on the banks of the Ganges, and the Pâlibothrâ of the old Greek writers.

P. 2. L. 12.—Metre of verse 13: S'ikhariṇî.

P. 2. L. 17.—परिवर्तिनि संसारे = In the revolving world &c. Refers to the doctrine of the transmigration of souls.

P. 2. L. 19.—Metre of verse 15: Âryâ.

P. 3. L. 7.—Metre of verse 19: Indravajrâ.

P. 3. L. 14.—Metre of verse 21: Indravajrâ.

P. 4. L. 5.—एतत् .... वचनम् refers to the sentiment expressed in the three foregoing verses, viz: 23, 24, 25.

P. 4. L. 9.—Verse 29 defines दैव as "acts done in a former birth."

P. 4. L. 12.—Metre of verse 28: Vasantatilakâ. पुरुषसिंह, *Karma-dhâraya.*

P. 5. L. 7.—जारगर्भाः is in attributive combination with स्त्रियः.

P. 6. L. 8.—Understand रवेः after संनिकर्षेण. By the contiguity of the sun.

P. 6. L. 11.—तस्य विष्णुशर्मणः. Mark the use of the genitive for expressing a dative relation. *Vide* Pâṇini, 2. 3. 50.

P. 6. L. 14.—°विनोदेन=In the enjoyment of.

P. 7. L. 9.—तदनुसरणक्रमेण, तद् refers to the व्याघ्रः.

P. 8. L. 7.—अस्मिन्नात्मसंदेहे &c. Sense: No enterprize could be safe where oneself is in jeopardy.

P. 8. L. 12.—Sense of verse 6: A man cannot attain prosperity unless he overcomes his sense of danger; and this done, *if he launches into an enterprize*, he prospers *amain* should he escape unscathed. न modifies पश्यति. पुनः = And. आरुह्य = Having surmounted, got over, overcome.

P. 9. L. 13.—Sense of the latter half of verse 11: A man secures a standard by reflecting what his feelings would be, should he be similarly circumstanced.

P. 10. L. 6.—Metre of verse 15: Vaṇs'astha.

P. 10. L. 11.—हस्तिस्नान refers to the well-known practice of elephants to throw dirt over their body even when they are well-washed.

P. 10. L. 21.—Metre of verse 19: Mâlinî.

P. 11. L. 6.—Metre of verse 20: Vaṇs'astha.

P. 12. L. 11.—तत् refers to इन्द्रिय.

P. 12. L. 15.—Understand दोहनकाले 'at the time of milking,' after वत्सस्य.

P. 12. L. 22.—Metre of verse 30: Drutavilambita.

P. 13. L. 3.—Metre of verse 31: Âryâ.

P. 14. L. 8.—पुण्यवान् has here the force of a comparative and may be rendered "more fortunate," "happier."

P. 14. L. 12.—Metre of verse 38: Vasantatilakâ.

P. 15. L. 14.—तन्निमित्तः = परनिमित्तः।

P. 16. L. 2.—तदा लब्धं &c. Sense: Why should it not be obtained?

P. 16. L. 15.—Metre of verse 49: Drutavilambita.

P. 16. L. 20.—Metre of verse 50: S'ârdûlavikrîḍita.

P. 17. L. 15.—शृगालान्पाशबद्धोसौ–Sense : Ensnared through *the craft of* the jackal.

P. 19. L. 22.—वर्णानाम् : Of all the other castes.

P. 22. L. 12.—जानीयात् &c. Sense: Their worth is ascertained &c.

P. 23. L. 8.—In verse 75 the first verb agrees with the first, the second with the second and the third with the third noun.

P. 23. L. 14.—Metre of verse 77 : Indravajrâ. Sense of the last line : What glory is there in effecting the ruin of expectants &c.

P. 23. L. 19.—Metre of verse 78 : Âryâ.

P. 24. L. 1.—Metre of verse 80 : Vasantatilakâ.

P. 24. L. 13.—गृहीतुं • • • • बभूव = Engaged himself in bundling his nets.

P. 25. L. 21.—"नोचेत् otherwise, (if you &c.) The two words denote only the alternative and must be taken by themselves." Panchatantra II. and III.

P. 26. L. 4.—सर्वलोहानाम् = Of metals in general. द्रवत्वात् = On account of fusibility.

P. 26. L. 18.—Metre of verse 96 : S'ârdûlavikrîḍita.

P. 26. L. 21.—आकृष्टिमन्त्रोपमम् Sense : Resembling a magic charm of attraction, *of high power.*

P. 29. L. 22.—बाहुल्याद्धनमेव &c. Mark the use of the ablative for the instrumental case. Pâṇini, 2. 3. 25.

P. 30. L. 19.—Metre of verse 114 : Vasantatilakâ. Construe : अर्थोष्मणा विरहितः सन् स एव पुरुषः क्षणेनान्यो भवति ।

P. 31. L. 23.—Metre of verse 121 : S'ârdûlavikrîḍita. निर्धनता &c. "Poverty is the home of all woes." This verse illustrates कारणमालालंकार. *Vide* note on page 1, line 11.

P. 32. L. 19.—क्रय्यक्रीतम् । क्रय्य is that which is exposed in the market for sale. It is restricted in its signification to things actually exposed for sale. While क्रेय is co-extensive with saleable. *Vide* Pâṇini, 6. 1. 82.

P. 32. L. 22.—Metre of verse 126 : Âryâ.

P. 33. L. 23.—Verse 133 illustrates परिसंख्यालंकार. *Vide* Sâhitya Darpaṇa, Chapter 10, Kârikâs 735 and 736. Metre of this verse is Âryâ.

P. 34. L. 9.—निरायासं and भयोत्तरम् qualify पानीयं and स्वाद्वन्नम् respectively.

P. 34. L. 13.—Metre of verse 137 : Vaṇs'astha.

P. 34. L. 23.—Metre of verse 139 : S'ârdûlavikrîḍita.

P. 35. L. 18.—Sense : On account of non-enjoyment, the wealth of a miser is common to him with strangers, inasmuch as neither he nor they have the use of it. But the miser has the sorrow at its loss in the bargain.

P. 35. L. 23.—Metre of verse 146 : Vaṇs'astha.

P. 36. L. 3.—What is *the good of possessing* reason, if he cannot subdue his senses.

P. 36. L. 5.—Metre of verse 147 : Âryâ.

P. 37. L. 22.—Metre of verse 155 : Indravajrâ.

P. 38. L. 4.—Metre of verse 156 : Indravajrâ.

P. 38. L. 16.—एतत् refers to the sentiment expressed in the verse above.

P. 38. L. 18.—Metre of verse 159 : S'ârdûlavikrîḍita.

P. 39. L. 6.—Metre of verse 162 : Indravajrâ.

P. 39. L. 11.—Metre of verse 163 : S'ikhariṇî. गुणसमुदयावाप्तिविषया qualifies द्युतिम्. Sense : Which has for its object the acquisition of an assemblage of good qualities.

P. 39. L. 16.—Metre of verse 164 : Âryâ.

P. 39. L. 20.—किंचित्कालोपभोग्यानि qualifies all the nouns in the verse. "In Sanskrit three or more nouns, one of which is a neuter, take the adjective in the neuter. Pâṇini, 1. 2. 69." Bühler.

P. 40. L. 11.—सर्वत्र = Under all circumstances. वित्तवान् is in predicative combination with नरः *understood.*

P. 40. L. 22.—तस्याश्चेत्प्रसरोदत्त: Sense :. If it be allowed scope to develop &c.

P. 41. L. 8.—पक्षपातेन = स्नेहभावेन ।

P. 41. L. 11.—Metre af verse 177: Indravajrâ.

P. 41. L. 15.—Metre of verse 184 : Mâlinî. साधुवृत्तो दुर्लभ (इति-हेतोः) परवशो जगत्यस्मिन्ये नियतविषयवर्तिनो दृश्यन्ते ते तत्स्थितिं प्रायशो दण्डयोगा (त्प्राप्नुवन्ति) ।

P. 44. L. 11.—Metre of verse 186: Indravajrâ.

P. 44. L. 28.—Metre of verse 189: Upendravajrâ.

P. 45. L. 8.—Metre of verse 192 : S'ârdûlavikrîḍita.

P. 46. L. 11.—Metre of verse 195 : S'ârdûlavikrîḍita.

P. 46. L. 11.—*Vide* note on page 1, line 11.

P. 47. L. 17.—Metre of verses 4 and 5 : Âryâ.

P. 48. L. 1.—ताम् stands for संपदाम्.

P. 49. L. 13.—Metre of verse 16 : Vaṇs'astha.

P. 50. L. 14.—तदंशेन = शीतवातातपक्लेशांशेन ।

P. 51. L. 5.—Metre of verse 24 : Mandâkrântâ.

P. 51. L. 10.—Metre of verse 25 : Âryâ. This verse illustrates विचित्रालंकार. *Vide* Sâhitya Darpaṇa, Chapter 10, Kârikâ 722.

P. 54. L. 2.—Metre of verse 33 : Vaitâlîya.

P. 54. L. 14.—तत्र=भृत्यत्वे । Sense : Since the whole human race stands on a level of equality, servitude should highly be degrading. *But even on the admission of the necessity of service,* can he be counted among the living who even among servants does not take the highest place.

P. 54. L. 19.—Metre of verse 39 : S'ârdûlavikrîḍita.

P. 54. L. 24.—Metre of verses 40 and 41 and 42 : Vasantatilakâ.

P. 55. L. 14.—Metre of verse 43 : Aupachchhandasikâ.

P. 55. L. 21.—Metre of verse 44 : Upendravajrâ.

P. 56. L. 5.—गुणदोषयोः is locative duel.

P. 56. L. 8.—स्वयत्नायत्तो ह्यात्मा सर्वस्य. cf. "Every man is the architect of his own fortune." Raising the soul to the height

of prosperity or lowering it to the depth of degradation depends on one's exertions.

P. 56. L. 13.—Metre of verse 48 : Vaṇs'astha.

P. 57. L. 21.—Metre of verse 56 : Vasantatilakâ.

P. 58. L. 16.—Sense : Wise men put before you as the most glaring result of the rules of polity, misfortunes &c. नीति-विधिप्रयुक्तां qualifies विपत्तिं and सिद्धिम्. Metre of verse 60 : Upendravajrâ.

P. 59. L. 16.—गुणः = Talent. Metre of verse 63 : Âryâ.

P. 59. LL. 15 & 21.—Metre of verses 64 & 65 : Upendravajrâ.

P. 60. L. 4.—विशेषज्ञेन स्वामिना भवितव्यम्. Sense : A master should be discriminating; भवितव्यम् is used as an impersonal passive.

P. 60. L. 18.—Metre of verse 70 : Drutavilambita.

P. 61. L. 6.—"When a common adjective occurs in a sentence with more than one noun or pronoun it may take the plural number and the prevailing gender and agree with them collectively." योग्या अयोग्या qualify collectively the substantives in the first line of verse 73. The verse is an Âryâ.

P. 61. L. 12.—Metre of verse 75: S'ikhariṇî. तत्प्रामाण्यात् = On that account, taking that as an authority

P. 64. L. 17.—Metre of verse 84 : Vaitâlîya.

P. 65. L. 2.—Metre of verse 85 : Vaitâlîya.

P. 65. L. 5.—Metre of verse 86 : Vaṇs'astha.

P. 65. L. 11.—महानेव Though big-sized. एव = Though.

P. 66. L. 2.—Though derived from मृश्, विमृष्य takes ष् instead of श्. मृश् not to be confounded with मृष्.

P. 67. LL. 12 & 13.—The author here hints at the separation of the Military from the Executive branch of a government.

P. 67. L. 55.—अधिकारे = अर्थाधिकारे.

P. 68. L. 6.—द्रव्यपरित्वर्तः = The giving up of property in favour of another person.

P. 68. L. 8.—Understand भूषणं after राज्ञाम्. Sense : It is the glory of kings to hit on expedients for seizing the wealth of its

officeres &c. This seems questionable. Perhaps it may be defended as referring to making the public officers disgorge their ill-gains by constant seizure of their property. cf. Manu verse 124 Chapt. VII.

P. 68. L. 20.—Metre of verse 106 : Vasantatilakâ.

P. 69. L. 3.—व्यवहार: &c. Sense: *Do not think that I am no adept in the ways of the world.* I have great practical experience, which entitles me to be heard *on the present occasion.*

P. 69. L. 18.—जाया च पतिश्चेति दम्पती ।

P. 70. L. 16.—विनीति: = Homage. Sense of the first half of verse 111 : Through hope of life we bow submissively before sources of fear.

P. 71. L. 13.—आत्ययिक = What must be done immediately.

P. 71. L. 18.—cf. "The king can do no wrong," with verse 113.

P. 72. L. 2.—शक्तित्रयम् viz., उत्साह, मन्त्र, and प्रभुशक्ति.

P. 72. L. 3.—मत्त्वा = कृत्वा.

P. 72. L. 7.—Metre of verse 115: Indravajrâ. विष्टभ्य with पादौ = To stand firm, immovable. Sense: Standing immovable, fortune supports a king and his eminent minister; but being naturally weak, and therefore unable to sustain prolonged exertion, she abandons either the one or the other.

P. 72. L. 12.—Metre of verse 116 : S'ârdûlavikrîḍita.

P. 73. L. 16.—अधिकं चक्षुरारोहयति = Regards particularly, entertains fondness for.

P. 74. L. 17.—Metre of verse 130 : S'ârdûlavikrîḍita.

P. 74. L. 23.—Metre of verse 131 : S'ikhariṇî.

P. 76. L. 1.—"अश्वतरी....Probably the name of a kind of serpent, which according to a popular opinion used to die when pregnant with, or bringing forth young."—Benfey.

P. 76. L. 20.—Metre of verse 141 : Âryâ.

P. 77. L. 17.—संचत्तय: पराधीना: । नियोग्यधेयप्रहोपाय: राज्ञां सदा भविष्यतीति हेतो: । संचत्तय: &c.

P. 77. L. 20.—Metre of verse 144 : S'ârdûlavikrîḍita.

P. 78. L. 18.—Metre of verse 147: Âryâ.

P. 78. L. 20.—तद् stands for दुर्जनः ।

P. 79. L. 3.—Metre of verse 149: Indravajrâ.

P. 79. L. 10.—तस्यापगमे = On the disappearance of which, &c., (the cause of offence.) Metre of verse 150: Vaṇs'astha.

P. 79. L. 17.—नैकभावाश्रयाणाम् = Of unprincipled &c. non-attachment to one principle. Metre of verse 151: Mandâkrântâ.

P. 79. LL. 20. & 23.—Metre of verses 152 and 153: Âryâ.

P. 80. L. 6.—Metre of verse 154: Indravajrâ.

P. 80. LL. 9. & 14.—प्रोत्सारितार्धासनो = Half the seat relinquished *for the accommodation of the visitor.* It is a very common practice indicatory of respect and affection. Metre of verses 155 and 156: S'ârdûlavikrîḍita.

P. 82. L. 19.—सिंहो हस्तिवधादिव. It refers to the slaughter of an elephant by a lion, who remains only covered with the guilt, while the pearls in the elephant's head fall to the lot of others. The following verse alludes to the above:

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो न हि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥

P. 82. L. 21.—Metre of verse 168: Indravajrâ.

P. 83. L. 16.—Metre of verse 173: Indravajrâ.

P. 83. L. 21.—Metre of verse 174: Vasantatilakâ.

P. 84. L. 8.—Metre of verse 175: S'ikhariṇî.

P. 85. L. 2.—रुच् governs the Dative case.

P. 85. L. 15.—तद् refers to रक्षणम्. सदप्यसत्.=Insecurity. (lit. what is, is not.)

P. 90. L. 16.—Read verses 16 and 17 together, युग्मम्.

P. 91. L. 13.—*Whatever the great and good qualities of a man of another caste, he does not stand cleared of impurity;* as the blackness of venom, notwithstanding its contact with S'iva.

P. 93. L. 20.—cf. विदुषां जीवनं मूर्खः with "Fools make feast and wise men eat it."

P. 94. L. 8.—संवदत् agrees with its nominative *king* understood. शास्त्रविज्ञान हेतुना under the pretext of acquiring knowledge. तपस्विव्यंजनोपेतैः = wearing the badge of ascetics.

P. 99. L. 22.—Verse 59 illustrates एकावल्यलंकार: which is thus defined: पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् | .... अपोह्यते .... | *Vide* Sâhitya Darpaṇa, Calcutta Edition P. 328. Chap. 10. Kârikâ 730. Metre of verse 57 : Upendravajrâ.

P. 100. L. 9.—राजानम् = चित्रवर्णराजानम्.

P. 102. L. 9.—कोहि दातुं युध्यते. *Vide* note on page 6, line 11.

P. 106. L. 4.—*Vide* note on page 6, line 11.

P. 109. L. 22.—Metre of verse 109 : Âryâ.

P. 110. L. 7.—Metre of verse 112 : Vaṇs'astha.

P. 110. L. 14.—Metre of verse 113 : Vasantatilakâ.

P. 110. L. 19.—Metre of verse 114 : Vaṇs'astha. विषादः, हिमागमः &c. are each subjects to हन्ति.

P. 112. L. 2.—Metre of verse 119 : Indravajrâ.

P. 112. L. 5.—Metre of verse 120 : Vaṇs'astha. अतिव्ययो नास्ति : No expense could be too great should it relate to &c.

P. 115. L. 10.—Metre of verse 137 : Aupachchhandasikâ.

P. 116. L. 20.—Metre of verse 145 : Rathoddhatâ.

P. 122. L. 11.—लक्ष्यम् | "व्यावर्तकारोपयोग्यम्" | लक्षणम् | "दोषत्रयराहित्ये सति व्यावर्तकम् | यथा | गोः सास्नादिमत्त्वम्" |

P. 123. L. 6.—अत्र = कर्पूरद्वीपे. The victorious army was still in the conquered country.

P. 125. L. 12.—कृत्वा = मनसि निधाय |

P. 126. L. 7.—जमदग्नेः सुतः = Paras'urâma. Refers to the uninterrupted course of conquest pursued by Paras'urâma. He is said to have exterminated the Kshatriyas twenty-one times.

P. 126. L. 12.—सर्वत्र व्रज. Sense : We have done with you. Since you have recently arrived from the enemy's camp, you may go to the other grandees and pay them your respects. This is a round-about, though deemed a courteous way of telling the emissary crane to withdraw.

P. 128. L. 6.—षाड्गुण्यम् = The six measures, viz :—War, peace, marching, halt, seeking refuge, and the dividing the army into two parts. cf. Manu verse 160, Chapt. VII.

P. 128. L. 8.—पञ्चाङ्गो मन्त्रः = Five-limbed counsel; viz :—Commencing operations, the wealth of materials, accompanied by *sufficiency* of men, &c.

P. 128. L. 14.—Metre of verse 52: Upajâtî.

P. 128. L. 19.—तत् = संधानम् | Construe: तथापि तत्संधानं गृध्रेणोपन्यस्तं राजा चित्रवर्णेन भूतजयदर्पान्न मन्तव्यम् | Sense: .... still king Chitravarṇa will not attend to the counsel of his minister, to make peace with you, through pride for his late victory over your army.

P. 128. L. 22.—Metre of verse 53: Upajâtî.

P. 128. L. 23.—आरातिम् in this context evidently refers to the enemy of one's enemy.

P. 129. L. 4.—प्रणिधिः = दीर्घमुखो नाम बकः.

P. 130. L. 21.—Metre of verse 57 :—Upendravajrâ.

P. 131. L. 11.—Metre of verse 59: Upendravajrâ.

P. 132. L. 19.—क्षञ्जयन् &c. Sense : Malice prepense may assume the cloak of apparent good service.

P. 135. L. 9.—Metre of verses 83 *and* 84: Indravajrâ.

P. 136. L. 4.—Metre of verse 87: Vaṇs'astha.

P. 136. L. 14.—Metre of verse 90: Indravajrâ.

P. 137. L. 10.—दण्डग्रहणम् = संन्यासग्रहणम् । सर्वसङ्गं परित्यज्य चतुर्थाश्रमप्रवेशकामो बभूव ।

P. 139. L. 18.—Metre of verse 101: Vaitâlîya.

P. 139. L. 22.—उपायाश्चत्वारः, viz, सामदानभेददण्डाः ।

P. 139. L. 23.—संख्यामात्रम् &c. संख्यानुक्रमेण | Sense :Taking from the beginning, the result of the one that succeeds is inferior to the result of that which immediately precedes it. Consequently the first has the greatest recommendation in its favour.

P. 140. L. 6.—Metre of verse 104: Âryâ.

संस्कृतं

P. 140. L. 19. —Understand कदाचित् सर्वशङ्केत. This is rendered necessary by the preceding अथवा.

P. 140. L. 21.—Metre of verse 106 : Hariṇî.

P. 141. L. 2.—Metre of verse 107 : Ârya.

P. 144. L. 7.—सत्याभिधानदिव्यपुरःसरयोः Sense : "Preceded by the oath named truth."

P. 144. L. 18.—Metre of verse 138 : S'ârdûlavikrîḍita.

FINIS.